

65
2017

KRONIKA

kronika.zzds.si

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
zzds.si

Kronika 2017, letnik 65, številka 2

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

12. junija 2017

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober/ October 2017

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gasperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Orlovska ali sokolska razglednica izpred prve svetovne vojne/

Postcard of the gymnastics organisation Orel (Eagle) or Sokol (Falcon) before WW1

(hrani/ kept by: ZSRS Planica, oddelek Muzej športa).

Na zadnji strani/ Back cover: Neodposlana razglednica Mosta na Soči iz leta 1909/

Unsent postcard of Most na Soči from 1909 (foto/ Photo: Avgust Marega; hrani/ kept by: Tolminski muzej).

KAZALO

Razprave

Silvo Torkar:	Most, ki je dal ime Mostu na Soči	129
Vanja Kočevar:	Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku	135
Tita Porenta:	Razvoj čebelarstva in društvene organiziranosti čebelarjev Zgornje Gorenjske	159
Aleš Šafarič:	Nastanek slovenske katoliške telesnovzgojne organizacije Orel	175
Miha Šimac:	Odlikovani hoški učitelj Radovan Mejovšek (1884–1971)	195
David Petelin:	Družbena podoba Ljubljane v letih 1945–1965.....	205
Renato Podbersič:	»Hiša živečih« v Rožni Dolini. Judovsko pokopališče med Gorico in Novo Gorico	221
Vito Hazler:	O <i>wandelbahnu</i> iz Rogaške Slatine in drugih sorodnih stavbah evropskih termalnih zdravilišč	233

Odzivi

	Dosleden sodnik in občutljiv umetnik. Ožbolt Ilaunig (1876–1945), avtobiografska knjiga (<i>Milan Dolgan</i>)	251
	O bitki pri Visu 150 let kasneje (<i>Nadja Terčon</i>)	255

Ocene in poročila

	Zdenka Bonin in Deborah Rogoznica: Koprška rodbina Grisoni in njene sorodstvene povezave (<i>Miha Preinfalk</i>)	263
	Miha Šimac: Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom (<i>Klemen Kocjančič</i>)	265
	Aleksandra Gačič in Gregor Jenuš: Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek (1871–1923), zaslužni slovenski politik: politična biografija: ob 145. obletnici rojstva (<i>Željko Oset</i>)	266
	Flavio Bonin: Belo zlato krilatega leva. Razvoj severnojadranskih solin v obdobju Beneške republike (<i>Marko Štubec</i>)	267
	Dušan Kos: Zgodovina morale, 1: Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Ljubljana: Založba ZRC, 2015; Zgodovina morale, 2: Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje med srednjim vekom in meščansko dobo (<i>Dragica Čeč</i>)	269

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 711.453(497.473Most na Soči)(091)

Prejeto: 11. 5. 2017

Silvo Torkar

dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: silvo.torkar@zrc-sazu.si

Most, ki je dal ime Mostu na Soči

IZVLEČEK

V prispevku se na podlagi dveh že objavljenih listin iz 14. stoletja, ki govorita o postavitvi mostu čez Sočo v okolici Tolmina, podaja argumentacija za tezo, da je bil to predhodnik današnjega mostu, po katerem je pozneje nastalo naselje prejelo ime Most na Soči.

KLJUČNE BESEDE

Most na Soči, nastanek naselbine, cerkev sv. Mavra, mitnica Bača

ABSTRACT

THE BRIDGE THAT GAVE THE NAME TO MOST NA SOČI

Drawing on two already published documents from the fourteenth century that describe the building of the bridge on the Soča River near Tolmin, the contribution presents an argument in favour of the thesis that it was the predecessor of the present-day bridge, after which the subsequently established settlement obtained the name Most na Soči.

KEY WORDS

Most na Soči, establishment of the settlement, Church of St. Maurus, tollhouse Bača

Za *Most na Soči* je v slovenskem zgodovinopisju obveljala tiha predpostavka, da ima naselje bolj ali manj neprekinjeno kontinuiteto iz železne in rimske dobe, ko je tod obstajalo eno najpomembnejših predzgodovinskih in antičnih kulturnih središč na današnjem slovenskem prostoru, čeprav se nam njegovo ime ni ohranilo. Toda zgodovinski viri kontinuitete ne izpričujejo. Nasprotno, tolminski urbarji za 14.–16. stoletja, ki so ključni vir za zgodovino poselitve, jasno dokazujejo, da strnjenegega naselja na mestu današnjega Mosta na Soči tedaj ni bilo. Ko so konec 16. stoletja sezidali cerkev sv. Lucije, jo je čedajski vizitacijski zapisnik (1594) umestil v območje vasi *Stopec*.¹ V tolminskem urbarju 1377 so na širšem mostarskem ozemlju sicer izpričane vasi *Modrej* (15 kmetij), *Modrejce* (10 kmetij), *Stopec* (4 kmetije) in *Kozmerice* (2 kmetiji).² V urbarju iz leta 1523 se pojavi prej neobstoječa vas *Bača*, ki tako kot *Stopec* spada k župi

Modrej.³ *Modrejce* so bile tedaj samostojna župa, *Kozmerice* pa so spadale k župi *Sela* (pri Volčah).⁴ Tolminska urbarja iz let 1591⁵ in 1598⁶ ter seznam vasi, ki so okoli leta 1600 spadale pod glavarstvo Tolmin,⁷ še vedno ne navajajo naselja, ki se je začelo pojavljati v virih 17. in 18. stoletja pod imeni *St. Maurus Pruck*, *Pons Sancti Mauri* (*Most Sv. Mavra*) ali samo *Pons* (*Most*).⁸ V drugi polovici 18. stoletja se je v virih postopoma začelo uveljavljati ime po prestižnejši cerkvi sv. Lucije, namreč *Pons Sanctae Luciae* (*Most sv. Lucije*) ali kratko *Sancta Lucia* (*Sveta Lucija*).⁹ O tem, da se je med ljudmi utrdilo kratko ime *Most*, pričata stanovniško ime *Mostarji* in pridevniška oblika *mostarski*.¹⁰ Prav izgradnja cerkve sv. Lucije je bržkone spodbudila porajanje nove naselbine na sicer za kmetovanje manj ugodnem zemljišču. Toda ključni del svojega imena naselje vendarle dolguje mostu, ki je omogočil prečkanje Soče s tovornimi vozovi na poti, ki je povezovala loško in tolminsko ozemlje s Furlanijo in Čedadom.

Izkazalo se je, da sta se v videmskih arhivih ohranili kar dve latinsko pisani listini, s pomočjo katerih lahko rekonstruiramo okoliščine in čas postavitve tega mostu. Ena izvira iz leta 1322 in govori o nadzoru nad opravljenimi deli pri novem mostu, objavljena je bila že sredi 19. stoletja,¹¹ v slovenskem povzetku pa leta 1882.¹² Druga izvira iz leta 1321 in vsebuje naročilo za postavitvev mostu, objavljena pa je bila šele pred nekaj leti.¹³ Objavitelji obeh listin se sicer niso mogli zediniti, kje konkretno pri Tolminu naj bi ta most sploh stal, kasneje pa je vendarle bila podana argumentacija za tezo, da je bil to predhodnik današnjega mostu, ki je poznejšemu kraju *Most na Soči* dal ime.¹⁴

Objava doslej neznanе listine iz leta 1321 o naročilu za postavitvev mostu v bližini vasi *Modrejce*, ki sta jo komentirala tako avtor objave Bruno Figliuolo kot tudi prevajalec prispevka Drago Trpin, ob soočenju s podatki iz že doslej znane listine iz leta 1322 – listino je objavil Giuseppe Bianchi leta 1844, v slovenščini pa povzel Simon Rutar leta 1882 – po mnenju obeh komentatorjev ne le da ni prinesla odgovora na vprašanje o natančnejši lokaciji mostu, temveč je odprla še nove dileme.¹⁵

Most na Soči, pogled na sotočje Idrijce in Soče, okrog leta 1930 (informacija Miha Mlinarja, hrani Tolminski muzej).

¹ Nazzi, *Storia religiosa*, str. 231.

² Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 57–58.

³ Odtod izvira tudi njeno uradno ime *Bača pri Modreju*, izpričano že v avstrijskih krajevnih imenikih, gl. *Poseben krajevni imenik za Primorje*, str. 56.

⁴ Trpin, *Tolminska*, str. 66, 70.

⁵ ASPG, *Urbari* 32a.

⁶ Štih, *Tolminsko gospostvo*, str. 109.

⁷ StLA, *Numero delle Ville sottoposte al Capitaneato di Tolmino*, HK Sach Karton 118, Heft 2, f. 1.

⁸ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 63, v originalu str. 36.

⁹ Attems, *Vizitacijski zapisniki*, str. 171, 192, 348, 448 idr.

¹⁰ Jakopin in dr., *Slovenska krajevna imena*, str. 176.

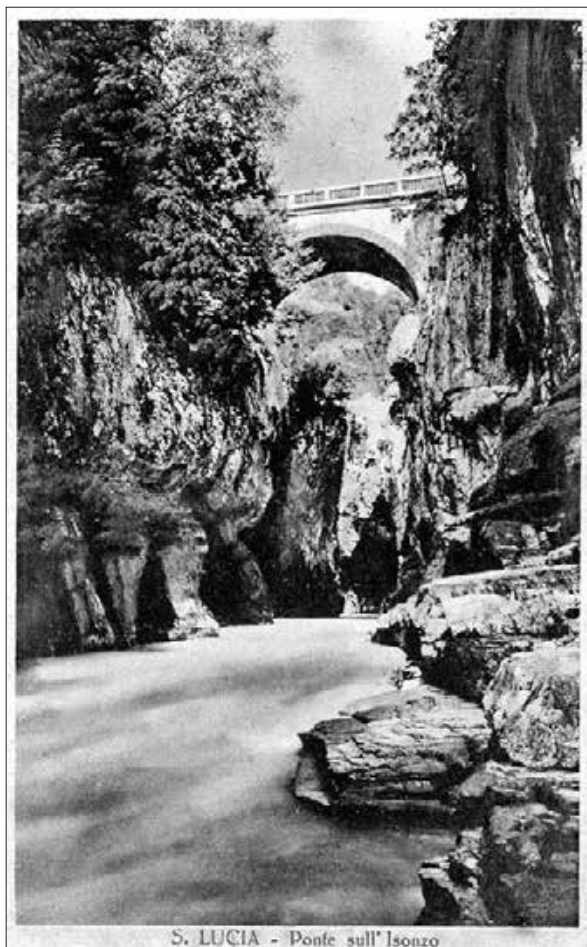
¹¹ Bianchi, *Documenti*, str. 548–549.

¹² Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 68.

¹³ Figliuolo, *O postavitvi*, str. 209–214.

¹⁴ Torkar, *K vprašanju lokalizacije*, str. 246.

¹⁵ Trpin, *Komentar prevajalca*, str. 214.

S. LUCIA - Ponte sull' Isonzo

Most čez Sočo, izdano v Gorici leta 1931, foto Avgust Marega, razglednica od Sv. Lucije 4. maja 1932 (hrani Tolminski muzej).

Iz novo objavljene listine izvemo nekaj ključnih podatkov o osnovnih lastnostih objekta. Naročnik mostu je bil Nikolaj iz čedajske plemiške družine, pred notarjem ga je zastopal Peter iz Kozice v Beneški Sloveniji (današnja občina Podutana oz. Sveti Lenart), izvajalec pa je bil zidarski mojster Jakob iz Premariacca v Furlaniji. Most naj bi bil narejen iz lesa, določeni deli pa železni in zidani. Bil naj bi dovolj širok za voz z volovsko vprego in voznikom ob strani in zavarovan ob straneh z ograjo, ki naj bi vozniku segala vsaj do pasu. Pogodbena cena je bila primerljiva s ceno dveh hiš v mestu ali več dobrih zemljišč, prišteti pa so bili še stroški gradbenega materiala, vzdrževanje mojstra Jakoba in vseh pomočnikov, nazadnje pa še deset kvinčev vina (en kvinč je 69,5 litrov). Gradnja je predstavljala drag zasebni projekt, most je imel 20-letno garancijo gradbenega mojstra. Dela so potekala poldrugo leto in 14. novembra 1322 je bil objekt pripravljen za pregled. Iz listine o nadzoru je razvidno, da je bila na zidane stebre položena lesena vozna podlaga, grede pa so bile pritrjene z vezmi iz železa. Na ogledu so bile zabeležene tudi nekatere

pomanjkljivosti: most je bil ožji, ograja pa nižja, kot je bilo določeno v pogodbi.¹⁶

Glede na navedbe v listini iz leta 1322, da so nadzor opravili zastopniki naročnika skupaj s čedajskim notarjem in da je most postavljen *ultra Isontium, post Tolminum, versus S. Martinum*, so zgodovinarji doslej ugibali, da je most morda stal v bližini nekdanje tolminske župnijske cerkve sv. Urha,¹⁷ za katero Janez Höfler domneva, da je bila prvotno posvečena sv. Martinu.¹⁸ Vendar, kot opozarja Figliuolo, proti takšni lokaciji mostu govori dejstvo, da zgoraj navedeni opis lege mostu predstavlja za nekoga, ki prihaja iz Kobarida, območje pred Tolminom in ne *post Tolminum*.¹⁹

Figliuolo in Trpin upravičeno ugotavljata, da je navedba Modrejc v novo odkriti listini postavila iskanje lokacije mostu v povsem drugačno luč. Vse zgodovinarje, ki so se doslej ukvarjali s tem vprašanjem, bega predvsem omemba sv. Martina, saj ga ni mogoče dovolj prepričljivo umestiti v prostor. Milko Kos v še vedno neobjavljenem Gradivu za historično topografijo Primorske pomišlja celo o cerkvi sv. Martina v Avčah pri Kanalu,²⁰ kar pa glede na oddaljenost Avč in na kontekst listine ne more priti v poštev. Edina omemba tolminske cerkve sv. Martina je v notarskem zapisu iz leta 1278, kjer se omenja »vicariam ecclesie sancti Martini de Tulmini«.²¹

Toda prav navedba v novo odkriti listini iz leta 1321, da bo most stal v bližini Modrejc, nam daje misliti, da kaže rešitev nejasnosti glede lokacije sv. Martina iskati v pisni pomoti. »Most nasproti sv. Martina« bi bil lahko kratko in malo »most nasproti sv. Mavra«, kasneje imenovan *Most pri sv. Luciji*, danes pa *Most na Soči*.²² Prav mogoče je, da je Bianchi pri prepisu listine napravil napako in napisal *s. Martinum* namesto *s. Maurum*, manj verjetno pa je, da bi to napako zagrešil že čedajski notar.²³ Most je stal na pomembni cesti, ki je povezovala Škofjo Loko (in širše gorenjsko zaledje) s Čedadom, v bližini današnjega Mosta na Soči v smeri Modrejc, kar sicer v dvomu domneva tudi Figliuolo. Kot priča vir iz leta 1572, je nedaleč stran pod cerkvijo sv. Mavra stala tudi baška mitnica (*bey Sannd Mauritzen Khirchen oberhalb des Aufschlags Vötsch*),²⁴ ki je prejela svoje ime

¹⁶ Figliuolo, O postavitvi, str. 212.

¹⁷ Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 68.

¹⁸ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 38.

¹⁹ Figliuolo, O postavitvi, str. 213.

²⁰ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 38.

²¹ Prav tam.

²² Torkar, K vprašanju lokalizacije, str. 246.

²³ Žal tega ne moremo preveriti, ker je bil izvornik listine menda uničen ob bombardiranju zavezniških letal proti koncu vojne (ustna informacija Draga Trpina).

²⁴ Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 22. Baška mitnica torej ni stala v Bači pri Modreju, čeprav Gestrin na str. 59 v isti študiji govori o mitninski postaji blizu izliva Bače v Idrijco, kar je v protislovju s prejšnjo navedbo. Tudi Miha Kosi v knjigi *Potujoči srednji vek* umešča mitnico k izlivu Bače v Idrijco. O tem, da je mitnica stala blizu mostu čez Sočo pod cerkvijo

Boianov zemljevid ozemlja čedajskega kapitlja iz leta 1504 (kopijo hrani Tolminski muzej).

po dolini Bače, po kateri je potekala prej navedena trgovska pot.²⁵ Sestava članov nadzorne komisije potrjuje našo domnevo glede lokacije mostu: župan Štefan in Martin iz *Modrejc*, Martin in Andrej iz *Čiginja*, zapriseženec Florjan iz *Podmelca*. Kot priče se omenjajo še Martin, Matija, *Segna* (?) in Jurij, vsi iz *Modrejc*. Člani komisije in priče so bili namreč doma iz krajev, ki ležijo ob poti iz Baške doline skozi *Modrejce* proti *Čiginju* in naprej proti *Volčam* in *Kobaridu*. Stanje voznih poti in mostov na Tolminskem ob koncu srednjega veka je dobro dokumentirano na *Boianovem zemljevidu* iz leta 1504.²⁶ Tam, kjer naj bi stal most čez *Sočo* pri *sv. Urhu*, je vrisan le čoln, pri *Doljah* pa vodi cesta čez *Sočo* kar prek *plitvin*, brez mostu. Edini most čez *Sočo* v okolici *Tolmina*, ki je vrisan na zemljevidu, je tisti pri *sv. Mavru*. Prikazan je tudi most čez *Tolminko* in vozna pot med *Tolminom* in mostom pri *sv. Mavru*. *Boianov zemljevid* je odločilni dokaz, da je bil v srednjem veku most pri *sv.*

Mavru edini most čez *Sočo* v okolici *Tolmina*.

Zmotni zapis *sv. Martin* namesto *sv. Mavra* predstavlja, če je naše sklepanje pravilno, najstarejšo omembo cerkve *sv. Mavra*, saj je bila ta po dosedanjem vedenju prvič izpričana šele leta 1419.²⁷ Lahko bi rekli da predstavljata listini iz let 1321 in 1322 edinstveni krstni list naselbine, ki se je porodila šele dobrih tristo let pozneje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASPG – Archivio storico provinciale Gorizia
Urbari 32a

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz
Numero delle ville sottoposte al Capitaneato di
Tulmino.

sv. Mavra, priča tudi *jožefinski vojaški zemljevid* iz časa okoli leta 1780; gl. <http://mapire.eu/en/>.

²⁵ Pot je očitno tekla ob *Bači* in *Idrijci*, ne pa čez *Hum* in *Ljubinj*.

²⁶ Zemljevid ozemlja čedajskega kapitlja je narisal *Eustachio Francesco Boiano*, hrani ga *Biblioteca Marziana* v *Benetkah*, zasilno kopijo hrani *Tolminski muzej*. Izrez iz osrednjega dela s *Tolminom* je objavljen kot ilustracija v: *Dolenc* (odg. ur.), *Tolminski zbornik 1997*, str. 120.

²⁷ Trditev v *Enciklopediji Slovenije*, da se cerkev *sv. Mavra* omenja že v papeški buli leta 1192, ne ustreza dejstvu. Res pa je, da formulacija v tej listini (»cerkev v *Volčah* z njenimi kapelami«) dopušča sklepanje, da je med temi kapelami (podružnicami) bila tudi cerkev *sv. Mavra* (*Svoljšak, Most na Soči*, str. 223–224).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Attems, Carlo Michele: *Vizitacijski zapiski goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata Goriške nadškofije 1750–1759*. Zv. 1. Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 1994.
- Bianchi, Giuseppe: *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325*. Udine: O. Turchetto, 1844.
- Dolenc, Janez (odg. ur.): *Tolminski zbornik 1997*. Tretja knjiga. Tolmin: Občina Tolmin, 1997.
- Figliuolo, Bruno: O postavitvi lesenega mostu v okolici Tolmina. *Arhivi* 35, 2012, str. 209–214.
- Gestrin, Ferdo: *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1972.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo pred-jožefinskih župnij: Primorska (Oglejski patriarhat, Tržaška škofija)*. Druga, predelana izdaja. Elektronska knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Jakopin, Franc in dr.: *Slovenska krajevna imena*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
- Jožefinski vojaški zemljevid: *Historical Maps of the Habsburg Empire. The First Military Survey (1763–1787)*, Österreichisches Staatsarchiv, spletni vir: <http://mapire.eu/en>.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*. Zv. 2[-3], *Urbarji Slovenskega Primorja*; 1. del. Ljubljana: SAZU, 1948.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Nazzi, Faustino: *Storia religiosa della Slavia Friulana dalle origini al 1920*, spletni vir (<http://fauna31.wordpress.com/storia-religiosa-della-slavia-friulana-dalle-origini-al-1920/>).
- Poseben krajevni imenik za Primorje*. Na svitlo dala c. kr. statistična centralna komisija. Wien: Alfred Hölder, K. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1885.
- Rutar, Simon: *Zgodovina Tolminskega*. Gorica: J. Devetak, 1882.
- Svoljšak, Petra: Most na Soči. *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 7: Marin–Nor. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 223–224.

- Štih, Peter: Tolminsko gospostvo po urbarju iz leta 1598. *Goriški letnik* 11, 1984, str. 95–115.
- Torkar, Silvo: K vprašanju lokalizacije novega mostu v okolici Tolmina leta 1322 in patrocinijska sv. Martina. *Arhivi* 37, 2014, str. 245–247.
- Trpin, Drago: Komentar prevajalca. *Arhivi* 35, 2012, str. 214.
- Trpin, Drago: *Tolminska na začetku habsburške oblasti in njen urbar iz leta 1524*. Magistrsko delo. Nova Gorica, 2001 (rkp.).

S U M M A R Y

The bridge that gave the name to Most na Soči

Contrary to the widely held belief, historical sources do not testify to the continuity of the settlement Most na Soči between Antiquity and the Early Modern Period. Two documents written in Latin in 1321 and 1322, respectively, which were found in the Udine/Videm archives, enabled the reconstruction of the circumstances and time at which the wooden bridge was built over the Soča River. However, with one of the documents containing a reference to the Church of St. Martin, they also caused confusion in determining the exact location of the bridge. The assumption that the said reference was due to a copying error made by historian Bianchi, who presumably wrote St. Martin instead of St. Maurus (the original document was destroyed during the war), in conjunction with the formulation in the second, recently discovered document, i.e., that the bridge stood near the village of Modrejce, offers a most likely solution to the conundrum: it was most probably a bridge over the Soča River that stood beneath the Church of St. Maurus and gave the name to the subsequently established settlement, known as Most sv. Mavra or Most pri Sv. Luciji or Most na Soči. Another document speaking in favour of this theory is Boiano's map (1504) of the estate belonging to the cathedral chapter Cividale del Friuli in the Tolmin area, which demonstrates that Most na Soči near the Church of St. Maurus was the only medieval bridge over the Soča River in the vicinity of Tolmin.

Panoramska razglednica Mosta na Soči (foto Darjo Mohorič).

Most čez Sočo pred zajezitvijo, 1917/1918 (arhiv Miha Mlinarja).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.343-058.12(497.4)"16/18"

Prejeto: 24. 5. 2017

Vanja Kočever

dr., Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: vkocevar@zrc-sazu.si

Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku

IZVLEČEK

Razprava obravnava identiteto kranjskih deželnih stanov med začetkom 16. in sredo 18. stoletja, in sicer zlasti tiste prvine, ki so se odražale v političnem življenju. Korporacija deželnih stanov je v zgodnjem novem veku namreč predstavljala politični razred dežele, ki je bil po svoji sestavi sicer raznovrsten, vendar pa so nekatere prvine zaznamovale identiteto vseh njenih članov. Med štirimi kurijami prelatov, gospodov, vitezov in oprod ter deželnoknežjih mest je osrednjo vlogo igralo plemstvo, zastopano v drugi in tretji kuriji, zato mu je v pričujoči razpravi posvečena osrednja pozornost. Raziskave arhivskega gradiva in dveh topografskih opisov dežele iz 17. stoletja so pokazale, da je bilo za stanovsko identiteto ključnih sedem dejavnikov, ki pa vseh članov deželnih stanov niso zaznamovali v enaki meri.

KLJUČNE BESEDE

Kranjska, deželni stanovi, identiteta, plemstvo, deželna zavest, jezikovna raba

ABSTRACT

IDENTITY OF THE CARNIOLAN PROVINCIAL ESTATES IN THE EARLY MODERN PERIOD

The contribution describes the identity of the Carniolan Provincial Estates between the early sixteenth and mid-eighteenth centuries, particularly the elements that reflected in political life. The corporation of the Provincial Estates in the early Modern Period represented the provincial political class, whose otherwise diverse composition contained a few elements that underscored the identity of all its members. Most attention in this contribution is devoted to the nobility, represented by the second and third curiae, which played the central role among the four curiae of prelates, lords, knights and esquires, and provincial princely cities. The examination of archival materials and two topographic descriptions of the province, dating to the seventeenth century, has identified seven crucial factors in determining the identity of the Provincial Estates, which, however, did not affect all their members to an equal degree.

KEY WORDS

Carniola, Provincial Estates, identity, nobility, provincial consciousness, language use

O skupinski identiteti in uporabljenih virih

Pričujoča razprava je posvečena preučevanju skupinske identitete¹ ali občutkov istovetnosti, ki so za znamenovali in se najbolj izrazili v političnem življenju kranjskih deželni stanov od začetka 16. do druge polovice 18. stoletja. Slovenski antropolog in zgodovinar Stane Južnič je ugotavljal, da je treba identifikacijo v skupinskem smislu pojmovati kot skupinsko pripadnost, in pojav med drugim definiral z besedami: »Posameznik ni sam, ni 'prosto lebdeč' in je vselej člen v zapleteni družbeni organizaciji, v mreži raznovrstnih družbenih odnosov, v sistemu raznovrstnih ustanov.«² Skupinska identiteta izenačuje in člani skupine, ki si delijo skupno istovetnost, naj bi se podredili določeni »tipičnosti«, torej lastnostim svoje skupine. Njen namen je doseči enakost ali vsaj podobnost med člani skupnosti.³ Južnič še opozarja, da so skupinske identitete zapletene, saj številne niso ustaljene in se prekrivajo. Poleg tega spreminjajoče se okoliščine človeka silijo k spreminjanju istovetnosti.⁴ Tudi člani kranjskih deželni stanov pri tem, kot bomo videli v nadaljevanju, niso bili izjema, saj je njihova skupinska identiteta v slabih tristo letih, ki jih obravnavamo v razpravi, doživela številne spremembe.

Študija je utemeljena predvsem na stanovskem gradivu, zbranim v fondih Deželni stanovi za Kranjsko⁵ in Gospodstvo Dol⁶ v Arhivu Republike Slovenije, pomagali pa smo si tudi z deželnozborskimi spisi, ki jih hranijo v Finančnem arhivu in arhivu dvorne komore (*Finanz- und Hofkammerarchiv*)⁷ v okviru Avstrijskega državnega arhiva, in dvornimi ceremonialnimi akti⁸ iz dunajskega Hišnega, dvornega in državnega arhiva (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), ki se nanašajo na obiske članov dinastije na Kranjskem. Pri objavljenih virih gre zlasti izpostaviti stanovsko korespondenco, ki jo je že v začetku 20. stoletja objavil Johann Loserth, in letopis ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove *Historia annua*, ki se je pokazal kot nepogrešljiv vir za številne kulturnozgodovinske raziskave. Kot vezni člen med ar-

hivskimi viri in strokovno literaturo sta služili dve topografiji iz 17. stoletja, in sicer *Topographia provinciarum Austriacarum*, ki je leta 1649 izšla kot del zbirke *Topographia Germaniae* znamenitega bakrorezca Matthäusa Meriana,⁹ besedilo zanjo pa je prispeval nemški polihistor štajerskih korenin Martin Zeiller,¹⁰ in nepogrešljiva Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske* iz leta 1689. Na tem mestu gre izpostaviti zlasti prvo delo – *Topographia provinciarum Austriacarum*, ki je bilo slovenski javnosti do sedaj bolj poznano po Merianovih vedutah Škofje Loke in Kranja, medtem ko samo Zeillerjevo besedilo ni bilo deležno podrobnejše obravnave.¹¹

Kar zadeva strokovno literaturo, je slovensko zgodovino pisje v zadnjih desetletjih prispevalo vrsto temeljnih študij na področju zgodovine plemstva v slovenskem etničnem prostoru, še zlasti za Kranjsko. Že nekaj časa pa imamo na voljo tudi študije s področja jezikovne rabe in identitet v »predmoderni« dobi. V povezavi z navedenimi temami bi pričujoča razprava rada vzbudila zanimanje še za politično zgodovino slovenskega etničnega prostora pred 19. stoletjem, ki je bila v zadnjih desetletjih z izjemo nekaterih študij

⁹ Matthäus Merian starejši (22. september 1593, Basel–19. junij 1650, Schwalbach, Nemčija) je bil bakrorezec in založnik, izdajal je bakroreze mest in podeželja ter izdeloval topografske prikaze. Ulrike Valeria Fuss opozarja, da so nekateri podatki o Merianovem življenju še nepojasnjeni, saj so zagotovo znani datumi njegovega krsta, dveh porok, krstov njegovih otrok ter njegove smrti. Najprej se je Merian izobraževal pri bakrorezcu Dietrichu Meyerju (1572–1658) v Zürichu, na njegova zgodnja dela pa naj bi močno vplival tudi tamkajšnji grafik Christoph Murer (1588–1614). Nato se je zadrževal v Straßburgu, Nancyju, Parizu in rojstnem Baslu (Das neue AEIOU Österreich-Lexikon. Matthäus Merian d. Ältere (http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Historische_Bilder/Themenbereiche/Schl%C3%B6sser_Burgen_Kl%C3%B6ster/Matth%C3%A4us_Merian (2. 6. 2014)); Fuss, *Matthäus Merian der Ältere*, str. 23).

¹⁰ Martin Zeiller (17. april 1589, Ranten, Štajerska–6. oktober 1661, Ulm, Nemčija) je bil pisec, zgodovinar, topograf in prevajalec, ki je izviral iz Štajerske, vendar se je njegova družina zaradi protestantske veroizpovedi morala izseliti iz dežele. Leta 1608 je v Wittenbergu začel študij zgodovine in prava. Med letoma 1612 in 1629 je bil hišni učitelj in tajnik pri protestantskih plemiških družinah v Zgornji Avstriji (Avstriji nad Anizo) ter potoval po Italiji, Franciji in Nemčiji. Leta 1630 si je pridobil meščanske pravice v Ulmu in se tam naselil. Leta 1633 je postal nadzornik gimnazije v Ulmu, leta 1641 cenzor za knjige, leta 1643 pa šolski inšpektor. Sicer je bil popularen avtor 17. stoletja, njegova najpopularnejša dela so bili njegovi itinerarji, izšli med letoma 1632 in 1640, in priročnik *Fidus Achates oder der getreue Rayßgefärt* iz leta 1651. Bil je avtor besedil Merianove zbirke topografskih opisov *Topographiae Germaniae*, ki je izhajala od leta 1642 dalje. V topografiji cesarstva se Zeiller z inicialkama začne pojavljati šele po Merianovi smrti, po letu 1654 pa nastopa s polnim imenom (Das neue AEIOU Österreich-Lexikon. Zeiller, Martin (http://austria-forum.org/af/AEIOU/Zeiller%2C_Martin (2. 6. 2014)); Merian, *Topographia*, str. XVII).

¹¹ Zeillerjevo besedilo je bilo ne nazadnje spodbuda za Valvasorja, ki ga je kot gorečega domoljuba zbudila upravičena Zeillerjeva kritika, da o Kranjski ni mogoče najti ničesar napisanega in da dežela potrebuje kronista, ta pa pomoč, da bo to deželo predstavil svetu (Rajšp, *Kranjski polihistor*, str. 109).

¹ Slovar slovenskega knjižnega jezika pojem identiteta razlaga kot: »skladnost, ujemanje podatkov z resničnimi dejstvi, znaki, istovetnost« (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Fran. <http://www.fran.si/iskanje?View=1&Query=identiteta&All=identiteta&FilteredDictionaryIds=130> (20. 5. 2017)). Južnič pa v svoji monografiji poda temeljito razlago pojma in etimologijo besede identiteta (Južnič, *Identiteta*, str. 9–14).

² Južnič, *Identiteta*, str. 141.

³ Prav tam, str. 140.

⁴ Prav tam, str. 103.

⁵ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1.; 2. reg.

⁶ ARS, SI AS 730, Gospodstvo Dol.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miscellen Innerösterreichische Miscellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600.

⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive, Privat- und Familienfonde (12. Jh.–1922), Hofzeremonieldepartment (1652–1918): Zeremonial Protokolle, Ältere Zeremonialakten.

nemara deležna manj zanimanja, ponuja pa različne raziskovalne izzive.

Kranjski deželni stanovi

Kranjski deželni stanovi¹² so bili v zgodnjem novem veku kot povsod po (katoliški) Evropi sestavljeni iz treh stanov: duhovščine, plemstva in meščanstva; v deželnem zboru pa so se stanovi nato delili na štiri klopi ali kurije, kar je bila neke vrste posebnost.¹³ Stanovi so se delili v naslednje kurije: prelate (visoko duhovščino), gospode (višje plemstvo), viteze in oprode (nižje plemstvo) ter deželnoknežja mesta.¹⁴ Jedro stanov je sestavljalo plemstvo, ki so ga predstavljali maloštevilni gospodje ter precej številnejši vitezi in oprode. Za položaj prelatov Vilfan ocenjuje, da njihova beseda ni bila vselej tako tehtna, kot je bil njihov položaj časten.¹⁵ Temu gre vendarle dodati, da se je politična moč prelatov z nastopom ljubljanskega škofa Tomaža Hrena in s protireformacijskimi ukrepi nadvojvode Ferdinanda (II.) v začetku 17. stoletja okrepila.¹⁶ Najmanj časti, ugleda in politične teže je imela četrta kurija deželnoknežjih mest, kjer so sedeli njihovi predstavniki, ki po osebnem statusu niso bili deželani.¹⁷

Deželni stanovi so bili predstavništvo svojih članov, ne vsega prebivalstva dežele. Plemstvo je sicer posredno zastopalo tudi svoje podložnike. Kurija deželnoknežjih mest, kamor so navadno pošiljali mestnega sodnika ali kakega drugega člana mestnega sveta, pa je zastopala le del meščanstva. Prebivalstvo, ki je živelo na komornih gospostvih, med stanovi ni bilo zastopano niti posredno, temveč je bilo v neposrednem razmerju do deželnega kneza.¹⁸ Sferi deželnega kneza so dejansko pripadali tudi prelati in (deželnoknežja) mesta, zato je vladar še leta 1542 grozil, da bo stanove ločil, če bodo še naprej delali težave, ter da bo prelatom in mestom davke naložil sam, brez deželnozbornske odobritve.¹⁹

Ob koncu uvodne predstavitev deželnih stanov si kot zanimivost ogledimo domačo zgodnjenovoveško definicijo tega pojma, ki jo je v drugi polovici 18. stoletja za svojo topografijo Kranjske, ki na žalost ni nikoli izšla, sestavil Franc Anton pl. Breckerfeld,²⁰ in se v prostem prevodu glasi takole: »Deželni stanovi

so zbor tistih stanov, katerih osebe imajo predvsem [dolžnost] skrbeti za blagor dežele in zato uživajo tudi posebne privilegije, kot [je] pravica zasedanja na deželnem zboru ...«²¹

Preden se natančneje posvetimo predmetu našega raziskovanja, se še enkrat vrnimo k teoriji. Južnič namreč opozarja: »V tradicionalni ali zatagadelj tudi primitivni družbi ni bilo problemov identitete: vsakdo ve, kdo je, kak je njegov status in katere so njegove vloge. Ne le to. Ve tudi, kam sodijo drugi, v kakih odnosih je sam do drugih.«²² Ker kranjski deželni stanovi med 16. in 18. stoletjem zanesljivo sodijo v okvir tradicionalnih ali »predmodernih« družb, velja spričo zgornjega navedka poudariti, da so bili stanovi zelo raznolika družba, vsak od treh stanov oziroma vsaka od štirih kurij je namreč imela še svojo lastno identiteto.²³ Prelati, plemiči in predstavniki deželnoknežjih mest so se med seboj razlikovali po časti, statusu, premoženju, vlogi v družbi, jeziki, ki so jih uporabljali v pisnem in ustnem sporazumevanju, ter po oblačenju in etiketi.²⁴ Zlasti čast je pomembno zaznamovala tradicionalno družbo. Za obrambo svoje časti so se zlasti plemiči pogosto dvobojevali,²⁵ običajni pa so

²¹ Prosti prevod izvirnika: »Landstände sind eine versammlung derjenigen stände, derer personen vor anderem das wohl des landes zu besorgen haben und daher auch besondere vorrechte genießen, als das recht landtag zu halten ...« (ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Politična ustava Kranjske, fol. 5r).

²² Južnič, Identiteta, str. 121.

²³ V raziskovanje identitete posameznih kurij znotraj deželnih stanov velja v prihodnosti kot vir uporabiti zlasti policijske rede. O tem glej: Žontar, Nastanek, str. 32–121.

²⁴ O tem glej: Štuhec, Iz Lesc, str. 329; Zvanut, Plemiške zgodbe, str. 47–57.

²⁵ V prihodnosti kaže še posebej raziskati odnos plemstva do koncepta časti in dvobojevanja, saj je leta 1599 v kranjskem deželnem zboru skoraj prišlo do dveh dvobojev. Nekateri indici kažejo, da je prav na tem področju čas Ferdinanda II. postregel z določenimi spremembami. Dušan Kosi ugotavlja, da je maščevanje časti med plemstvom v 16. stoletju pojenjavalo in da je plemstvo medsebojne spore vse pogosteje reševalo pred sodišči (Kos, Zgodovina morale, 2, str. 216). Nadvojvoda Ferdinand (III.) je tako še 1. decembra 1615 izdal poseben patent za svoje dežele, v katerem je kritiziral maščevalnost, ki je razširjena ne le med preprostim ljudstvom, temveč tudi med plemstvom, in prepovedoval dvoboje. Nadvojvoda je svaril, da takšno početje pogosto botruje ranam in celo smrti. Maščevalnost je v nasprotju z Božjim, cerkvenim, posvetnim in tudi knežjim pravom ter policijskimi redi. Poleg poškodb dvobojevanja, tako Ferdinand, povzroča sovraštvo in nezaupanje med družinami, ki se prenaša na potomstvo. Da bi med svojimi podložniki ohranil red, knez izdaja ukaz, naj se nihče ne pregreši zoper svojega bližnjega, naj se vsak mirno obnaša in naj ne pride do bojev ali dvobojev. Naj se tudi, nadaljuje, ne daje povoda za dvoboj s provociranjem ali draženjem. Če pa je kdo prizadet na časti, telesu ali imetju, naj to prijavi pri pristojni gosposki ali v slučaju nuje notranjeavstrijski vladi ali knezu osebno. Vlada ima namreč knežji ukaz, da ukrepa v takih slučajih. Ferdinand ukazuje, da nihče ne glede na stan ne sme izzivati dvobojev. Če kdo ne bo prišel na dvoboj, s tem ne bo trpela ne njegova čast ne dobro ime ne njegovo viteško ali plemiško poreklo in ime, temveč bo v nasprotnem primeru s svojim prihodom na dvoboj kaznivo ravnal. Knez še pozove k miru in enotnosti ter kršiteljem zagrozi s strogimi kaznimi (ARS, SI AS 1079, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1560–1619, št. 99, Proti dvoboju (1615, december 15.,

¹² Za predzgodovino deželnih stanov glej: Nared, Arhiv kranjskih deželnih, str. 1–4; Nared, Dežela – knez – stanovi, str. 55–72, 81–95.

¹³ Primerjaj: Vilfan, Pravna ureditev Kranjske, str. 34.

¹⁴ O posameznih kurijah natančno: Nared, Začetki kranjskega prelatskega stanu, str. 9–37; Nared, Dežela – knez – stanovi, str. 119–172.

¹⁵ Vilfan, Pravni značaj, str. 216.

¹⁶ Glej: Kočevar, Vojvodina Kranjska, str. 20–85.

¹⁷ Prav tam, str. 216.

¹⁸ Vilfan, Pravni položaj, str. 11; Vilfan, Pravni značaj, str. 215.

¹⁹ Vilfan, Pojmovanje oblasti, str. 174.

²⁰ Mal, Franc Anton Breckerfeld. Slovenska biografija. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi148545/#slovenski-biografski-leksikon> (11. 10. 2016).

bili tudi razni »precedenčni spori« glede prednosti pri sedežnih ali vrstnih redih, do katerih je pogosto prihajalo na deželnozborskih zasedanjih²⁶ in včasih tudi pri dednih poklonitvah.²⁷ Poleg časti je bila zelo pomembna tradicija, nenapisana ustaljena pravila, ki so pomembno zaznamovala tako vsakdanje življenje kot pravo in politiko; zanje so uporabljali skupno ime stari običaj (*altes Herkommen*).²⁸ Vendar pa je kljub pregovornemu vztrajanju pri utečenih pravilih in običajih zgodnji novi vek v vsakdanje življenje stanov, zlasti plemstva, prinesel veliko sprememb. Nove razmere so plemiča, kot pravi Marko Štuhec: »... iz surovega vojščaka pregnetle v oficirja vladarjeve vojske, uradnika vladarjeve uprave, galantnega svetovljana in kultiviranega dvorjana.«²⁹

Preden se posvetimo študiju identitete, naj namenimo nekaj besed članstvu v korporaciji deželnih stanov. Medtem ko je bilo podeljevanje plemiških naslovov in povzdigovanje v višje stopnje plemiške lestvice izključna domena vladarja, so deželni stanovi v svoje vrste sami sprejemali nove člane. Za sodelovanje na deželnih zborih in udejstvovanje v stanovski upravi je plemič namreč moral biti deželan.³⁰ Beseda

Gradec)). Ferdinandov patent iz leta 1615 kaže, da je bilo reševanje sporov pred sodišči tudi za plemstvo v tem času že popolnoma uveljavljena praksa, je pa kljub temu še prihajalo do dvobojev in maščevanja. Kos tudi ugotavlja, da so žaljivke med plemstvom zadevale predvsem okrnitev plemiškega statusa ter za plemstvo pričakovanih vrlin poguma in poštenja (Kos, *Zgodovina morale*, 2, str. 218).

²⁶ Precedenčni spori so bili sestavni del življenja deželnega zbora od konca 16. do druge polovice 17. stoletja. V zadnjih letih 16. stoletja je šlo zlasti za spore, ki so imeli konfesionalno podlago, npr. Ahacij grof Thurn, po veroizpovedi protestant, proti ljubljanskemu stolnemu dekanu in kasneje škofu Tomažu Hrenu (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, Perizhoffer: *Carnioliae Pragmatica*, Pars I., Prot. 7, § 47). Po koncu konfesionalnih napetosti pa se je v kranjskem deželnem zboru vnel dolgotrajen precedenčni spor, povezan s pičenskim škofom. Gradivo za ta spor najdemo tudi v fondu Gospostvo Dol (Glej: ARS, SI AS 730, Graščina Dol, fasc. 145, Der vorsitz des bischofs zu Piben vor denen praelaten in Crain betreffend).

²⁷ Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 51.

²⁸ Gmoser, *Die steirischen Erbhuldigungen*, str. 265–267. Na formulacijo »*altes Herkommen*« pogosto naletimo tudi v virih. Kranjski deželni stanovi so jo uporabili, ko so pisali o rabi slovenskega jezika, vendar o tem več v nadaljevanju. Glej: ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 301 (fasc. 207), Gravamina kranjskih dežel[nih] stanov 1527–28, fol. 304.

²⁹ Štuhec, *Iz Lesc*, str. 329. O spremembah, ki so doletele plemstvo v zgodnjem novem veku, govori tudi Maja Žvanut, glej: Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 8–9.

³⁰ Valvasor je deželanstvo in sprejemanje med deželane opisal z naslednjimi besedami: »*Wenn nun gleich ein Fremder / Er sey gleich ein Fürst / Graf / Freyherr / oder Einer vom Adel / in Crain sich seßhaft macht / und Güter / oder Herrschaften / kauft / und in Besitz nimt; hat er damit noch keinen Sitz / auf dem Land=Tage / erreicht / genießt auch keiner ländlichen Privilegien; er muß dann zuvor Landmann werden / das ist / ein Lands=Mitglied: Will sagen / Er muß zuvor die Landmannschaft / oder den Ritterstand / annehmen. Als dann werden nicht allein Er / sondern auch alle seine Kinder / samt allen seinen Descendenten / oder Nachkommen / allezeit / für und für / ob sie gleich hernach nicht in Crain wären / nichts destoweniger für*

»deželani« (*Landleute, provinciales*) je pojem, ki je v 17. stoletju v širšem pomenu obsegal celotno stanovsko korporacijo (*Stände, Landtleuth consortium*) ali vsaj prve tri privilegirane kurije. V ožjem pomenu besede pa se je pojem nanašal le na tretjo kurijo vitezov in oprod, ki je bila številčno najmočnejša.³¹ Za razliko od inkolata, ki je pomenil pripadnost po bivanju, in indigenata – pripadnosti po rojstvu – je bilo deželanstvo povezano z višino imenjske rente.³² Stanovi so za sprejem v svoje vrste zahtevali določeno višino imenjske rente, kasneje pa tudi to, da je vsak novi deželan pri stanovih naložil določeno vsoto denarja. Deželanski status je bil posameznemu plemiču podeljen s posebnim pismom o podelitvi deželanstva (*Landmannsbrief*). Najstarejši primerki teh pisem, ki so služila izkazovanju družbenega statusa in članstva v stanovski korporaciji, so za Kranjsko ohranjeni iz leta 1587.³³

Deželanski status je plemstvu torej pripadal po rodu (ali podelitvi), prelatom pa po funkciji. Predstavniki deželnoknežjih mest osebno niso bili deželani, temveč so le predstavljali deželnoknežja mesta, ki so tudi plačevala (izredne) davke in so bila zato zastopana v deželnem zboru. Poleg deželanov je v deželi živelo še več plemstva, ki pa tega statusa ni

Mitglieder erkennt / und aller Privilegien berechtigt / auch / auf dem Land=Tage / zur Session gelassen.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 97).

³¹ O tem je Valvasor zapisal: »*Den dritten Stand bekleiden die Ritter / oder Landleute; nemlich die rechte eigentlich so genante: Denn sonst erstreckt der Landleute Bedeutung / in geraumer Meynung / sich über alle vier Land=Stände / die auf dem Land=Tage das recht zu sitzen haben. Dieser insonderheit so genannten Landleute Standbeisset man sonst den Ritter Stand.*« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 97). Glej: Vilfan, *Pravna ureditev Kranjske*, str. 34, 44.

³² Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 326.

³³ V tem podpoglavju se naše izvajanje opira na *Carnioliae pragmatica* in nekatere druge sekundarne vire, kot je Hitzing-Markovičeva beležnica. V prihodnosti pa bo za raziskovanje tega pomembnega segmenta stanovske družbe potrebna sistematična študija deželanskih pisem (*Landmannsbriefe*). Serija deželanskih pisem se hrani v sklopu fonda Deželnih stanov (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 844–848) in poleg pisem deželanstva vsebuje diplome o napredovanju v višji plemiški rang ter prošnje in priporočila za sprejem med stanove. Register za to serijo je prispeval Perizhoffer v drugem delu svojega repertorija (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, Perizhoffer: *Pars II. Repertorii*, Register über die Kayserliche und Landtbfürstliche allergnädigste Intimationes, fol. 339r–399r). Na podlagi serije pisem deželanstva sta nastala popisa novih deželanov na Kranjskem, ki se začinjata z letnico 1587, in sicer seznam v Hitzing-Markovičevi beležnici (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 933, Hitzig-Markowitsch: *Memorien Buch*, fol., *Beschreibung der herrn und landleuth so ab anno 1577[–1662]*, fol. 38r–47v), ki ga podrobneje obravnavamo v posebnem poglavju, ter seznam pridobitev deželanstva Janeza Gotarda Lukančiča (ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 272 (I–43r), Lukančič J. G., *Genealogien Fürsten unnd Graffen Standts des Löbl. Herzogtums Crain*, fol. 154r–161r). O tem tudi: Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 326. O Lukančičevem seznamu glej tudi: Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, 1. del, str. 105–106; Žabota, *Ko mrtvi spregovorijo*, str. 192.

Zemljevid vojvodine Kranjske v 16. in 17. stoletju (avtor Boris Golec).³⁴

imelo. Zato so v popisih deželanov, kot bomo videli pozneje, ti večkrat poudarjali, da so tu navedeni le pravi deželani, za razliko od imenjske knjige, kjer je naštetih tudi veliko oseb, ki dejansko nimajo pravice sodelovati na deželnem zboru.³⁵

Stanovi so v 17. stoletju vodili posebno evidenco svojih članov – stanovsko matriko, v katero so vpisovali svoje nove člane in iz nje brisali tiste, ki so se odselili ali prekršili pravila deželanov in bili posledično izključeni.³⁶ Stanovska matrika, primarni vir za rekonstrukcijo sestave stanovske korporacije, ki bi razrešil marsikatero vprašanje, je na žalost izgubljena ali neznana. Zato si bomo za kratko ponazoritev številčnega stanja stanov pomagali s seznamom, ki so ga Kranjci po ukazu nadvojvodinje Marije Ane sestavili 3. decembra 1590. Ta *Verzeichnus der Herren und Landleüth* vsebuje 9 prelatov, 25 gospodov, 71 vitezov in oprod ter 12 deželnoknežjih mest, skupaj 117 članov deželnih stanov, od tega skupno 96 plemičev iz 45

družin.³⁷ Sestavljalci seznama so na koncu poudarili, da ta ne vsebuje vseh plemičev, ki živijo na Kranjskem, kaj šele vseh, ki so vpisani v imenjski knjigi, temveč le tiste, ki izhajajo iz starih družin in so pravi deželani.³⁸ Število in sestava deželnih stanov sta se od 16. do 18. stoletja sicer precej spremenila, vendar ta tema zasluži posebno študijo.³⁹ Naj nam mestu izpostavimo le dejavnik, ki je sprožil največjo spremembo v stanovskih oziroma plemiških vrstah, in sicer patent

³⁴ Glej: *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736*, str. 17.

³⁵ Na primer uvod v popis stanov iz leta 1590 (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 432 (fasc. 290a), *Verzeichnus der Herren vnd Landleüth*, fol. 959–960).

³⁶ Glej: Golec, *Valvasorji*, str. 117–120.

³⁷ Seznam iz leta 1590 našteva plemiče iz 45 plemiških družin, in sicer: Altenlakh, Ainkhürn, Apfalter, Auersperg, Barbo, Bonomo, Borsch (zum Reüttenstain), Čecker, Edling, Egkh, Gall, Gusič (Gushitsch), Hochenwart, Kacjanar, Khisl, Kobenzl, Lamberg, Lenkovič, Mauritsch, Merherič (Merheritsch), Mordax, Moscon, Neuhaus, Oberburg, Obritschan, Osterberg, Paradeiser, Purgstall, Rain, Raumschüßl, Rauber, Raunach, Sauer (tudi Saurer), Schayer, Schwab, Scheyer, Schnizenbaum, Schrankhler, Semenič, Sigersdorf, Strasser, Thurn, Wagen, Wernegg in Zuetkouitsch.

³⁸ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 432 (fasc. 290a), *Verzeichnus der Herren vnd Landleüth von allen vier Stenden des Fürstenthums Crain so zu Einem Landtag fürnemlich zuerfordern*. O tem glej: Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 326; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 227–234.

³⁹ O tem glej: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 222–283.

o spreobrnjenju ali izgonu protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel, ki ga je cesar Ferdinand II. izdal 1. avgusta 1628.⁴⁰ V naslednjih letih so se nekateri plemiči spreobrnilo v katoliško veroizpoved, drugi pa so ostali v protestantizmu in se izselili. V skladu s seznamom, ki ga navaja August Dimitz, sta Kranjsko zapustili vsaj 102 osebi, od tega 32 potencialnih deželanov.⁴¹ Upoštevač dejstvo, da so stanovi ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja v svoje vrste sprejeli kar nekaj novih deželanov, ocenjujemo, da je število protestantskega plemstva, ki je deželo zapustilo, predstavljalo slabo četrtino ali morda dobro petino plemiških deželanov.⁴² Po odhodu protestantov so vrzel v plemiških vrstah zapolnili novi deželani. Tako se je skupno število stanov kljub odhodu eksulantov ob koncu dvajsetih let 17. stoletja do dedne poklonitve leta 1651 povzpelo že na 126 članov, od tega 11 prelatov, 102 plemiča iz 65 družin obeh kurij in 13 predstavnikov deželnoknežjih mest.⁴³

Ker so deželni stanovi dejansko predstavljali politično srenjo dežele, je prav, da si na kratko ogledamo še ključne poteze njihovega političnega razvoja v odnosu do deželnega kneza. Če sledimo terminologiji Sergija Vilfana, so stanovi v politično-ustavnem pogledu v zgodnjem novem veku šli skozi tri ključne stopnje razvoja. Prva je bila stanovsko-monarhični »dualizem«, ko so imeli stanovi sorazmerno politično moč, vendar pa to nikakor ni pomenilo njihove sovlade. Deželni knez v notranjeavstrijskih deželah tudi v času največje politične moči stanov teh nikoli ni obravnaval kot kolegov in med njimi nikoli ni bil le *primus inter pares*.⁴⁴ Sledilo je obdobje konfesionalnega ali političnega absolutizma (ali absolutizma v starih okvirih),⁴⁵ ko so stanovi morali sprejeti katoliško veroizpoved svojega deželnega kneza ter kloniti pred njegovimi zahtevami po prevzemu dvornih in vojnih dolgov,⁴⁶ stanovska ustava pa je kljub temu, da

Kranjci niso dobili novih privilegijev, veljala še naprej. Naslednja stopnja se je začela konec štiridesetih let 18. stoletja, ko so s terezijanskimi reformami odpadle dedne poklonitve in potrjevanje deželnih ročinov ter so stanovi dokončno izgubili upravno avtonomijo.⁴⁷

Identiteta kranjskih deželnih stanov v 16. in 17. stoletju

V nadaljevanju si bomo ogledali, kaj je zaznamovalo skupinsko identiteto kranjskih deželnih stanov v obravnavanem obdobju in s čim so se poistovetili člani političnega razreda v deželi.⁴⁸ Posvetili se bomo predvsem tistim prvinam identitete, ki se je izrazila v političnem življenju stanov. Ugotavljamo, da se različni stanovi znotraj korporacije niso vselej identificirali z istimi prvinami, da so bile znotraj posameznih stanov kljub skupnim identitetam razvite še določene lastne identitete ter da je skupna stanovska identiteta določenim razlikam navkljub slonela zlasti na sedmih elementih, s katerimi so se deželani lahko poistovetili.

1) Dežela

Z deželo se je najbolj identificiralo plemstvo, in sicer plemiči, ki so imeli deželanstvo.⁴⁹ Plemstvo se je v svojih izjavah celo imelo za »častivredno deželo« (*ehrsame Landschaft*).⁵⁰ Poseben primer znotraj te skupine na Kranjskem je dolgo predstavljalo plemstvo v priključenih gospostvih. Deželani iz Slovenske marke in Metlike ter Istre tako leta 1510 niso prišli na kranjski deželni zbor, ker jih Maksimilijan I. v vabilu ni posebej omenil.⁵¹ Nato so se Kranjci odločno uprli odcepitvi priključenih gospostev, ki jo je predvidevala med Karlom V. in Ferdinandom I. leta 1521 sklenjena pogodba iz Wormsa, ter naposled dosegli svoje. Sporazum med naslednikoma Maksimilijana I. je bil z bruseljsko pogodbo leta 1522 popravljen, tako da je Kranjska obdržala Slovensko marko in Metliko, Istro ter Kras.⁵² Vendar so odnosi med Kranjsko in plemstvom v Istri (Istrska grofija) v 16. in še dolgo v 17. stoletju ostali težavni. Daniela Juričič Čargo ugotavlja, da so te odnose po eni strani zaznamovala predvsem prizadevanja Kranjcev, da Istro čim bolj vključijo v svoje upravne in sodne institucije, ter po drugi strani istrski plemiči, ki so stremeli k temu, da bi ohranili svoj avtonomni status.⁵³ Do konca 16. stoletja je bila navada, da je ob dednih poklonitvah

⁴⁰ ARS, SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110 (1628, avgust 1., Dunaj). Kritična objava s prevodom – glej: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 132–150.

⁴¹ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 374–381; Košir, *Stanovska uprava*, str. 30; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 207–215.

⁴² Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 279–280.

⁴³ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 420–427; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 242–249.

⁴⁴ Vilfan je bil sicer skeptičen do rabe termina »dualizem«, vendar je bil mnenja, da ga lahko uporabljamo ob upoštevanju dejstva, da ni šlo za delitev oblasti. Zaradi navedenih pridržkov termin uporabljamo v navednicah. Vilfan, *Pravni značaj deželnih stanov*, str. 219.

⁴⁵ Vilfan je svoj koncept razvijal dlje časa in leta 1994 svoje ugotovitve strnil takole: »Ko je v prvih desetletjih 17. st. prevladal absolutizem, se v sestavi državnih in avtonomnih organov, kakršni so se razvili v prejšnjem stoletju, na videz ni nič spremenilo, le moč stanov nasproti vladarju je bila zlomljena. Deželnoknežja oblast se je okreplila v političnem pogledu, ne da bi bistveno spreminjala pravni red. Gre za politični absolutizem, ki je trajal do prve polovice 18. st.« (Vilfan, *Začetki moderne države*, str. 123). Glej tudi: Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 346.

⁴⁶ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 470–543.

⁴⁷ Glej: Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 365–396.

⁴⁸ Glej tudi: Jordan, *Theorien und Methoden*, str. 165–170.

⁴⁹ O tem tudi: Žvanut, *Od viteza*, str. 110–111.

⁵⁰ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 96–106.

⁵¹ Juričič Čargo, O odnosih Kranjske, str. 170. Na to so se stanovi sklicevali tudi v sporu z Leopoldom I. leta 1663.

⁵² Vilfan, *Kranjski deželni stanovi*, str. 247–252; Nared, *Kranjska in njeni*, str. 18.

⁵³ Glej: Juričič Čargo, O odnosih Kranjske, str. 167–178.

novi deželni knez na Kranjskem ločeno potrjeval privilegijske listine priključenih gospostev,⁵⁴ kar se je končalo leta 1593, ko je »regent« cesar Rudolf II. prej ločene privilegijske listine potrdil z enim libelom, s čimer je bil proces stapljanja *de iure* zaključen.⁵⁵ Kljub temu se zdi, da so deželani iz Istrske grofije do Kranjske tudi kasneje čutili določen odpor. Tako je bila leta 1613 izdana posebna deželnoknežja resolucija glede »Pazina in ostalih upornih gospostev«,⁵⁶ na podlagi nekaterih Valvasorjevih opisov pa lahko sklepamo, da je bila nenaklonjenost vzajemna.⁵⁷

Kot kaže stanovsko gradivo v dunajskem Finančnem arhivu in arhivu dvorne komore, je Kranjski izguba priključenih gospostev ponovno grozila leta 1663. Do spora z deželnim knezom je prišlo, ko se je med zasedanjem deželnega zbora maja tega leta v deželnoknežji dupliki znašla klavzula, ki je predvidevala ločitev priključenih gospostev Slovenske marke, Metlike, Istre in Krasa ter izločitev Pazinske grofije.⁵⁸ Stanovi so zahtevali razveljavitev omenjenega spornega člana in naznanili, da deželni zbor ne more sprejeti sklepa, dokler se cesar glede njihove zahteve ne izjasni.⁵⁹ Stanovi so opozarjali, da bi takšna ločitev

pomenila kršitev deželnih svoboščin in ogrozila celovitost domovine. Dalje so se sklicevali na privilegij vojvode Albrehta iz leta 1365 ter njegovo potrditev s strani vojvodovih naslednikov in ne zadnje na potrditev aktualnega cesarja Leopolda I., do katere je prišlo le slaba tri leta poprej, ob dedni poklonitvi leta 1660. Na nekem drugem mestu stanovi v povezavi z deželnimi privilegiji zapišejo, da se tudi nadvojvodine Avstrije ne bo delilo.⁶⁰

Zatem stanovi opominjajo na svojo vztrajnost, kar zadeva ozemeljsko celovitost dežele. Tako že leta 1510, ko je cesar Maksimilijan I. izpustil naslove priključenih gospostev, ti niso hoteli priti na deželni zbor, dokler zaplet ni bil rešen.⁶¹ Dalje je govor o tem, da so tudi leta 1521, ko sta si cesar Karel V. in nadvojvoda Ferdinand I. razdelila dežele, pri čemer naj bi gospostva Metlika, Istra in Kras pripadla Karlovemu delu dežel, proti temu ostro protestirali, rekoč, da bi raje utrpele vojno kot ločitev teh gospostev, ki sta jih Kranjski priključila Friderik III. in njegov sin Maksimilijan I. Tedaj so tudi zavrnilo dedno poklonitev, dokler jim nadvojvodovi komisarji niso zagotovili, da bodo ta gospostva ostala v okviru Kranjske.⁶² Tako je ostalo do leta 1522, v tem času pa sta se Karel V. in Ferdinand I. dogovorila, da slednji dobi celotno vojvodino Kranjsko skupaj s priključenimi gospostvi, šele nato je sledila dedna poklonitev.⁶³

Nato pa stanovi preidejo še na praktične razloge, ki govorijo proti delitvi dežele. Ta bi namreč, tako stanovi, uničila skupno blaginjo; stanovi Kranjske in priključenih gospostev uporabljajo iste svoboščine (isto pravo), pravne zadeve urejajo pred istim sodiščem in so vključeni v isto imenjsko knjigo. Imajo

⁵⁴ Glej: Štih, Dežela Grofija v Marki in Metliki, str. 123–146; Nared, Privilegijsko pravo, str. 515–530; Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 35–68.

⁵⁵ Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 60.

⁵⁶ Povzeto po Perizhofferjevemu regestu deželnozbornskih obravnav za leto 1613: »... *landtsfürstliche resolution wegen der grafenschaft Mitterburg[fischen] und anderer ungehorsamen herrschaf[ten]* ...« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., š. 837, Perizhoffer: Regesten der Landtagsabhandlungen, 1613).

⁵⁷ Valvasor je pri opisu Kastava v drugi polovici 17. stoletja zapisal, da si tamkajšnji prebivalci še vedno prizadevajo za veljavnost svojih privilegijev, grajal njihovo upornost ter naginjenost k divji svobodi in poudarjal, da gospostvo spada h Kranjski. Za Kastavce je med drugim zapisal: »*Vormals / ehe dann sie / unter dem Obgebiet Ehen=gedachter Landschafft / stunden / hat sie Keiner schier regieren können: Ihr Mutwill und Halsstarrigkeit wollte ungebunden seyn / und ohne Zügel. Wie sie dann / noch heut / gern ihres eigenen Kopffs und Gefallens leben würden / wenn man ihnen nicht Ziel und Schrancken setzte. Sie achten sich / um ihre Freyheit / verkürtzt; weil man dieselbe nicht zur Wildheit werden: Massen solche Leute gemeinlich Gesetz und Recht hassen / und ihre Glückseligkeit für beschnitten achten / in dem die ihnen selbst / von ihren unbeschnittenen Begierden / gesetze vorschreiben lassen. Sie klagen / daß ihre alte Privilegien schon hinweggefallen; weil man ihnen nicht gestattet / zu rauben und morden / sondern / mit dem Hencker / daran verhindert*« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 48). Daniela Juričić Čargo ugotavlja, da se istrski plemiči v štiridesetih letih 16. stoletja sicer pojavljajo pred ograjnim sodiščem v Ljubljani, vendar v zelo majhnem številu. Zato domneva, da so nadaljevali s prakso urejanja sporov pred županskimi sodišči (Juričić Čargo, O odnosih Kranjske, str. 169).

⁵⁸ Zaenkrat še ne vemo, kakšna bi bila razlika med »ločitvijo« Slovenske marke, Metlike, Istre in Krasa ter »izločitvijo« Pazinske grofije.

⁵⁹ Povzeto po izvorniku: »*Der Schluß aber ist nur expart Ihrer Khay; Mf: etc: hinderstellig verbleiben, weil dieselbe über Ibro der Stände nach undterm 18 may 1663 wegen cassierung einer, in der Kay: Extra ordinari duplica eingeführten, auf die separation der incorporirten herrschafften Windischmarch, Möttling, Ysterreich und Kharst und ausschliessung der Graffschafft Mitterberg angesehenen Clausel, sich bishero nit resolvirt haben*« (ÖStA,

FHKA, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miszellen Innerösterreichische Miszellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 261r).

⁶⁰ ÖStA, FHKA, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miszellen Innerösterreichische Miszellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 261v, 262r.

⁶¹ Povzeto po izvorniku: »... *sondern anno 1510 als undter der regierung Khaysers Maximiliani primi nur der Titl von denen incorporirten herrschafften außgelassen worden, zu kheiner berathschlagung schreitten wollen, bis das würkliche remedium ervolgt.*« (ÖStA, FHKA, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miszellen Innerösterreichische Miszellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 261v).

⁶² O dedni poklonitvi izvornik zapiše: »... *auch die Erbhuldigung nit eheunder laisten wollen, bis sie hierunter versichert gewest.*« (ÖStA, FHKA, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miszellen Innerösterreichische Miszellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 261v).

⁶³ O dedni poklonitvi izvornik še zapiše: »... *interim ist hochgemeltem Erzhörzogen, das herzogthumb Crain sambt denen incorporirten herrschafften beysamben gelassen, auch allererst bernach die erbhuldigung anno 1522 fürgekbert worden.*« (ÖStA, FHKA, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miszellen Innerösterreichische Miszellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 261v).

skupna deželnozborna in druga zasedanja ter so leta 1578 na generalnem zboru v Brucku na Muri oddali isto davčno napoved za 22.000 goldinarjev gosposke imenjske rente. Skupaj so prevzeli oskrbo meje in dvorne dolgove,⁶⁴ skupaj so zbrali visoka sredstva za izredne odobritve⁶⁵ in se zanje skupaj zadolžili pod enakimi pogoji, vselej so imeli enaka *commoda et onera*. Na tej vezi stoji ohranitev dežele, ki bi jo delitev uničila in naredila popolnoma nemočno.⁶⁶

Delitev dežele pa bi, končno poudarjajo stanovi, škodovala tudi cesarju, saj ne bi mogli vzdrževati meje, zagotavljati preskrbe zanje in zbirati kontribucij, temveč bi vse to padlo na cesarsko komoro. Na tej podlagi so stanovi cesarja prosili, naj razveljavi to »*praeiudicirlichen Clausek*«, ter ga spomnili, da dokler do tega ne pride, ne morejo začeti s posvetom o izrednih zahtevah, temveč morajo sestaviti odbor in ga še pred koncem državnega zbora poslati v Regensburg. Začasno pa zvesto pristanejo na prevzem oskrbe vojstva za nekaj časa, vendar pa si pridržujejo pravico, da to preskrbo prekinejo.⁶⁷ Kot kaže, so stanovski protesti tudi tokrat zalegli in Kranjska je ohranila priključena gospostva.

Kako so kranjski deželni stanovi svojo domovino videli kot geopolitično tvorbo, razkrije dopis, ki so ga marca 1642 poslali Martinu Zeillerju. Ta je pripravljaj besedila za topografije znamenitega bakrorezca Matthäusa Meriana. Zeiller poroča, da so mu Kranjci o svoji domovini med drugim pisali naslednje vrstice: »Ta vojvodina Kranjska se začne na Strmcu,⁶⁸

ki se sicer imenuje Koren in leži dve milj od Beljaka. Navzdol po levi strani [Kranjska] meji z deželama Koroško in Štajersko, je pa od obeh ločena z zelo visokimi gorami, zlasti od Koroške [jo loči] tako visoko gorovje, da bi ga morali prebiti in za gradnjo cest pod njim narediti predor. Potem se meje raztezajo dalje navzdol vse do Hrvaške ter od tam nazaj po desni strani preko velikega Snežnika do mesta Sv. Vid na Reki, ki leži ob Jadranskem morju. Od tamkaj gre meja po Istri, preko Pivke in Krasa do Trsta, ki prav tako leži ob Jadranskem morju. Potem pa do poknežene grofije Goriške in dalje navzgor do Tolmina in od tod ponovno do omenjenega Strmca. Ta kneževina se po dolžini razteza na skoraj 30, po širini pa na nekaj več kot 20 nemških miljah.«⁶⁹

Pri kranjskem samoopisu je zlasti zanimivo, da je položaj mest Reke in Trsta nedorečen, saj dopis navaja, da se Kranjska razteza do teh mest, medtem ko Zeiller sam na nekem drugem mestu jasno zapiše, da so ti teritoriji neposredno podrejeni notranje-avstrijski vladi v Gradcu. Kranjci so ne glede na to omenjeni pristanišči očitno še dolgo imeli za svoji. V nadaljevanju *Topographia provinciarum Austriacarum* predstavi še kranjske reke in promet v deželi.⁷⁰ Navedek je zanimiv tudi zato, ker se v njem pojavi do sedaj najstarejša znana omemba ideje o gradnji predora pod Karavankami.

Zgoraj navedeni primeri deželne zavesti se nanašajo predvsem na plemstvo, ki se je ne le močno identificiralo z deželo, temveč se je, kot smo videli uvodoma, celo imelo za deželo. Sklepamo lahko, da so imeli drugi člani stanov in ostali sloji prebivalstva dežele razvite še druge občutke pripadnosti. Meščani in tržani so imeli razvito tudi meščansko oziroma lokalno zavest. Vprašanje razširjenosti deželne identitete med prelati ostaja odprto, znano pa je, da je bila med podeželskim prebivalstvom razvita pokrajinska identiteta.⁷¹ Boris Golec ugotavlja, da se je pokrajin-

⁶⁴ Verjetno je mišljen prevzem dvornih in vojnih dolgov Ferdinanda II. leta 1631. O tem glej: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 465–538.

⁶⁵ Izredne odobritve so po letu 1633 postale redne. Glej: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, 615–621.

⁶⁶ Povzeto po izvirniku: »*Es kban auch die absonderung darumben desto weniger statt haben, weil darunter die gemaine wolffahrt zerstört wurde. Dan die landleuth in Crain und denen incorporirten herrschafften, gebrauchen sich ainerley freyheiten geben und nemben recht vor einem foro, seint in ainem gültbuech einverleibt, haben denen landtügen und andern occassionen gleiche sessiones und nota anno 1578 die general gült ansag zu Prugg an der Muer auf 22.000 Fl herrngült zugleich getban. Die gräniz undterhaltung wie auch die hoffschulden simul et solidum übernomben, die extra ord. bewilligungen, wie auch mebrerley aufgebracht und auf ein hohe summa sich belauffende schulden mit gleicher obligation contrahirt und iedesmals gleiche commoda et onera gehabt, in summa auf disem vinculo vinonis bestebet die conservation des landes, welches mit der separation ruinirt und zu übertragung obiger onerum uncräftig gemacht wurde*« (ÖStA, FHKÄ, Älte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miscellen Innerösterreichische Miscellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 262r).

⁶⁷ ÖStA, FHKÄ, Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miscellen Innerösterreichische Miscellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696, fol. 262r–262v.

⁶⁸ Vir navaja »*Crainberg*«, kar bi lahko pomenilo vas Strmec pri Korenskem sedlu (Krainberg am Wurzenpass) južno od Beljaka, danes na avstrijskem Koroškem. Možno bi bilo tudi, da je mišljena Kranjska Gora, čeprav se ta v nemščini imenuje Kronau. Manj verjetno je, da bi bilo mišljeno Korensko sedlo (Wurzen).

⁶⁹ Prosti prevod izvirnika: »*Dieses Hertzogthum Crain nimt seinen Anfang auff dem Crainberg / sonst Wurtzen genant / zwvo Meil von Villach gelegen / confinirt, so dann auff der lincken Hand abwärts mit denen Landen Kärnten und Steyer / wirdet aber von denenselben mit gar grossen und hohen Gebürgen / sonderlichen gegen Kärndten / von einem so hohen Berg / daß man denselben durchbrechen / und zu Gewinnung der Strassen / ein Gewölb darunter machen müssen / unterschieden. Folgends erstrecken sich die Confinen weiter abwärts / biß auff Crabaten / und von dannen zuruckwärts auff der rechten Hand / über das grosse Schneegebürg / biß auff die Statt S. Veit am Pflaumb / am Adriatischen Meer; von dorten gehen die Confinen auff Isterreich / über die Poyck / und den Karst / biß auff Triest / so gleichfals am Adriatischen Meer gelegen: folgends auff die Fürstliche Graffschafft Görtz / und weiter heraußwärts biß nach Tulmein / auch so dann wiederumben biß auf besagten Crainberg. Und erstreckt sich also dieses Fürstenthum in der Länge fast in 30. in der Breyte aber auff etlich und zwanzig Teutscher Meilen.*« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 115).

⁷⁰ Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 115–117.

⁷¹ Glej: Golec, *Družba v mestih in trgih*, str. 236–323; Golec, Meščanska naselja Vipavske; Golec, Nastanek in razvoj, str. 327–348.

Deželni grb vojvodine Kranjske
(Valvasor, *Die Ehre*, X, str. 297).⁷³

ska zavest podeželskega prebivalstva na Kranjskem oprla na razdelitev dežele na četrti s konca srednjega veka. Vsaj gorenjsko in dolensko pokrajinsko ime sta izpričani že v 17. stoletju, končno obliko pa je ta identiteta dobila med letoma 1748 in 1849, ko je bila dežela razdeljena na tri okrožja ali kresije.⁷³

Ob koncu prve točke naj poudarimo, da je zlasti v 16. stoletju kot pomemben katalizator občutka pripadnosti deželi med vsemi sloji prebivalstva delovala osmanska grožnja, ki je prizadela vse prebivalstvo. Vasko Simoniti ugotavlja, da je prav ta eksistencialna grožnja pri množicah spodbudila zavest o nujnosti obrambe, ter doda: »S tem pa je dežela postala več kot le geografski prostor prebivanja. Postala je prostor s čustveno vsebino. Dežela je postala domovina.«⁷⁴

⁷² O kranjskem deželnem grbu glej: Kotar, *Listina cesarja Friderika III.*, str. 68–96.

⁷³ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 340–341.

⁷⁴ Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 111 (o kmečkem pozivu glej: str. 91–111). O deželnem domoljubju v notranjeavstrijskih deželah spregovori tudi Gerhard Pferschy, ko govori o »*Begriff des lieben Vaterlandes*« (Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein*, str. 63).

2) Deželni privilegiji

Deželni stanovi so s svojo posestjo predstavljali drugi pol deželnemu knezu in njegovi komorni posesti, obe strani skupaj pa sta sestavljali deželo.⁷⁵ Razmerje med stanovi in deželnim knezom je bilo pogodbene narave. V zameno za varstvo in zaščito (*Schutz und Schirm*) so bili deželni stanovi vladarju dolžni nuditi nasvet in pomoč (*Rat und Hilfe*).⁷⁶

Med stanovi notranjeavstrijskih dežel so bili zlasti štajerski tisti, ki so temelj svoje stanovske ustave dobili že z Georgenberskimi privilegiji leta 1186 ter so bili na svoje prastare privilegije in predpravice nadvse ponosni.⁷⁷ Ko je nato Albreht II. leta 1338 koroškemu in kranjskemu plemstvu izstavil po štajerskem zgledu povzeti privilegijski listini, so štajerski privilegiji postali vir subsidiarnega prava za Korošce in Kranjce.⁷⁸ Leta 1365 je Albreht III. izdal še privilegija za plemstvo v Slovenski marki in Metliki ter Istri. Nastanku privilegijev v 14. stoletju je nato po Vilfanu sledila doba njihove stagnacije, dokler ni Ernest Železni leta 1414 začel tristoletno tradicijo potrjevanja privilegijskih listin v obliki deželnega ročina. To je bila doba razvoja deželnih ročinov, ko je vsak novi deželni knez ob nastopu oblasti potrdil deželne ročine in jih morebiti razširil z novimi svoboščinami.⁷⁹ Doba razvoja se je končala s potrditvijo leta 1597.⁸⁰ Od tedaj dalje so deželni knezi deželne ročine načeloma še potrjevali, čeprav je mogoče, da jih Ferdinand III. ni potrdil.⁸¹ Jožef I. je bil prvi deželni knez, ki v notranjeavstrijskih deželah ni niti sprejel dednih poklonitev niti potrdil deželnih ročinov, vendar so temu lahko botrovali tudi drugi razlogi.⁸² S potrditvijo Karla VI. leta 1736 se je obdobje deželnih ročinov in stanovske ustave zaključilo.⁸³

Kot smo videli že zgoraj, so se stanovi v sporih in razpravah z deželnim knezom pogosto sklicevali na svoje svoboščine. V drugi polovici 16. stoletja je konfesionalni konflikt med katolištvom in protestantizmom našel odmev tudi v ustavnem življenju dežele. Deželni knez Karel II. je leta 1578 na generalnem zboru v Brucku na Muri plemstvu svojih dežel ter

⁷⁵ Vilfan, *Struktura stanov*, str. 175. Zelo nazoren opis zgradbe dežele iz dveh sfer je podal Andrej Nared. Glej: Nared, *Pod knezom in stanovi*, str. 507.

⁷⁶ Heilingsetzer, *Landesfürst und Stände*, str. 422.

⁷⁷ Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein*, str. 58–59.

⁷⁸ Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein*, str. 58–59; Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, <http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/publikacije/drugo/kdp.pdf> (23. 5. 2017).

⁷⁹ Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, <http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/publikacije/drugo/kdp.pdf> (23. 5. 2017).

⁸⁰ Vilfan, *Deželni ročini*, str. 67.

⁸¹ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 420–421.

⁸² Gmoser, *Die steirischen*, str. 272.

⁸³ Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, <http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/publikacije/drugo/kdp.pdf> (23. 5. 2017).

meščanom treh deželnih prestolnic in Judenburga podelil široke verske koncesije.⁸⁴ Vključitev tako imenovane bruške verske pomiritve v deželne ročine je tako postala ena ključnih tem devetdesetih let 16. stoletja.⁸⁵ Dejansko sta se razvila dva nasprotujoča si ustavna koncepta. Deželni stanovi so zagovarjali svoj koncept dvojne pokorščine, kot ga imenuje Sašo Jerše. Ta je temeljil na religiozni pokorščini Bogu v skladu z evangeličansko veroizpovedjo, ki ji je plemstvo v tem času povečini pripadalo, in posvetni pokorščini deželnemu knezu.⁸⁶ Na drugi strani je svoj ustavni koncept razvila deželnoknežja stran. Nadvojvoda in cesar Ferdinand II. je imel sakralizirano-patriarhalni ustavni koncept. Ta je temeljil na predstavi o vladarju, ki je za svoje podložnike odgovoren kot oče za svoje otroke, vendar poleg očetovske srčnosti in miline premore tudi ostrino in od svojih podložnikov terja brezpogojno poslušnost. Kot meje svoje oblasti je deželni knez priznaval stanovske privilegije ter krščansko etiko po katoliškem nauku, še ugotavlja Jerše.⁸⁷ Konflikt se je končal v prvi tretjini 17. stoletja z zmago deželnega kneza in uveljavitvijo njegovega ustavnega koncepta.⁸⁸

Glede potrditve verske pacifikacije so stanovi z zavračanjem dednih poklonitev sicer sprva dosegli, da je s sklepom cesarja Rudolfa II. na konfesionalnem področju obveljal *status quo*, vendar pa so ob dedni poklonitvi leta 1597 zagrešili ključno strateško napako in pristali na dedno poklonitev brez zagotovila konfesionalnih koncesij, kar je nadvojvodi Ferdinandu odprlo pravno pot za izvedbo protireformacije.⁸⁹ S potrditvijo deželnega ročina decembra 1597, ki ni potekala povsem brez zapletov,⁹⁰ se je po Vilfanovi oceni končalo obdobje razvoja deželnih ročinov.⁹¹ Deželni ročini so ostali pomemben gradnik identitete, vendar so stanovi v odnosu do deželnega kneza postali vse bolj ponižni. Tako so cesarju Leopoldu I. ob dedni poklonitvi leta 1660 spregledali prisego »... zato, ker deželni stanovi povsem gotovo zaupajo v visoko besedo njegovega veličanstva, da jim bo pustil vse njihove pravice in svoboščine, se jim zaradi tega zdi nepotrebno, da bi zahtevali nadaljnje zagotovilo, in sicer običajno deželnoknežjo prisego«⁹² in se za-

dovoljili le s potrditvijo deželnega ročina.⁹³ Tri leta kasneje je Kranjski, kot smo videli zgoraj, grozila odcepitev priključenih gospojev. Zadnja dedna poklonitev je v Ljubljani potekala 29. avgusta 1728, ko se je dežela poklonila cesarju Karlu VI.⁹⁴ Ta je osem let kasneje, leta 1736, še zadnjič potrdil kranjske deželne svoboščine.⁹⁵ Marija Terezija in njeni nasledniki deželnih ročinov niso več potrjevali. To so stanovi v svoji spomenici za cesarja Leopolda II. leta 1790 opisali takole: »Med vesplošno deželno revolucijo leta 1747 in v naslednjih letih je bila ta temeljna ustava (ureditev) stanov prvič pretresena.«⁹⁶

Deželni privilegiji, zbrani v deželnem ročinu, niso predstavljali le prava in argumenta v razpravah z deželnim knezom, temveč so pomenili pomemben vir stanovske ter še zlasti plemiške identitete in samozavesti. Stanovi so svoje privilegijske listine načeloma skrbno hranili⁹⁷ in se dvakrat, v letih 1598 in 1687, odločili za njihovo objavo v tiskani obliki,⁹⁸ pobuda za objavo leta 1740 pa na žalost ni bila uresničena.⁹⁹

3) Avstrijska hiša (habsburška dinastija)

V zgodnjem novem veku je med stanovi notranjeavstrijskih dežel zvestoba dednemu deželnemu knezu iz dinastije Habsburžanov predstavljala tudi sestavino njihovega ugleda in časti.¹⁰⁰ Vladavi-

sonst gewöhnliche Landsfürstl. Juration zu begehren unnöthig erachten. (Valvasor, *Die Ebre*, X, str. 378). Primerjaj prevod: Valvasor, *Čast in slava*, X, str. 378.

⁹³ ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 2528 (1660, september 13., Ljubljana).

⁹⁴ Karel VI. se je v Ljubljani zadrževal od 26. do 30. avgusta 1728 (ÖStA, HHStA, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle, ZA Prot 14 (1728–1731), fol. 191v–200r).

⁹⁵ Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 61.

⁹⁶ Prosti prevod izvirnika: »*In der allgemeiner länder=revoluzion von 1747 und den darauf folgenden Jahren, wurde diese alte grundverfassung der stände zum erstenmal erschütteret.*« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 2. reg., šk. 43, Erster theil der ständischen Beschwerden und wünsche, § 7. Verfall der ständischen organisation).

⁹⁷ Deželni stanovi so svoje privilegije običajno skrbno hranili, najprej v posebni skrinji na ljubljanskem gradu, nato je bila zanje v deželni hiši izdelana posebna omara, v začetku 18. stoletja pa je na tem področju očitno zavladal nered, saj se je deželni tajnik Perizhoffer pritoževal, da ni mogoče najti ne potrditve Ferdinanda II. ne Ferdinanda III. Perizhoffer si je zabeležil: »*Nota: worumben aber weder von Ferdinando 2do noch 3te einige confirmationes deren privilegien vorfindet? Finde ich kein andere ursach, als das man an seithen diser löbl[ichen] la[ndschaft] mit sollicitirung diser expeditionen selbsten in mora ware. Gestalten solches aus der 1634ten iahrigen landtags repli-ca wohl abzunemen ist, welchen mangl aber obgedachtes N° 26 zu genügen erstattet hat.*« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, Perizhoffer, *Repertorium, Pars II*, pag. 191v–192r).

⁹⁸ Levec, *Landhandfesten*, str. 293–296; Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 61. Natisnjen deželni ročin hranijo ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, I/6r, *Landshandvest des Löbl[ichen] Hertzogthums Crain*.

⁹⁹ Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 61.

¹⁰⁰ Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein*, str. 56.

⁸⁴ Glej: RepÖstRG, Repertorium digitaler Quellen zur österreichischen Rechtsgeschichte in der Frühen Neuzeit [Heino Speer], Brucker Religionspazifikation von 1578 (Brucker Libell). <http://repoestrg.info/wp/zur-geschichte-des-protestantismus-oesterreich/protestantismus-quellen/brucker-religionspazifikation-1578/> (22. 5. 2017).

⁸⁵ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 313–373.

⁸⁶ Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 98.

⁸⁷ Prav tam, str. 96–97.

⁸⁸ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 28–88.

⁸⁹ Prav tam, str. 313–373.

⁹⁰ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 281–282.

⁹¹ Vilfan, *Deželni ročin*, str. 67.

⁹² Prosti prevod po izvirniku: »... *darum / daß dieLandschafft ein gantz sicheres Vertrauen in Ihrer Majestät hohes Wort setzete / von Dero bey allen ihren Rechten und Freyheiten gelassen zu werden / daß Sie dannhero eine mehrere Assecuratation und das*

na Avstrijske hiše je imela namreč dolgo tradicijo. Kranjska je habsburška neposredna dedna posest dokončno postala leta 1335 in bila nato leta 1365 *de facto* povzdignjena v vojvodino.¹⁰¹ Med kranjskim plemstvom se je v poznem srednjem in zgodnjem novem veku izoblikoval močan občutek pripadnosti vladarski družini ter deželnemu knezu osebno. Med plemstvom notranjeavstrijskih dežel Štajerske, Koroške in Kranjske na eni ter vladarsko družino na drugi strani so se še posebej trdne vezi spletle v letih, ko so deželni knezi rezidirali bližje plemstvu. Tako so bile te vezi močne zlasti v času Friderika III. (1424/1435–1493),¹⁰² ko so bili kranjski stanovi vajeni, da je imel vladar, kot ocenjuje Vilfan, »do njih neko neposredno, skoraj individualno ali vsaj patriarhalno razmerje«. ¹⁰³ Vendar pa je ob tem treba dodati, da je v času največje moči Celjskih knezov kranjsko plemstvo verjetno čutilo tudi določeno privrženost tej Habsburžanom nasprotni dinastiji, ki je imela v njihovi deželi velike posesti.¹⁰⁴ Močan vpliv Celjskih bi lahko, kot ocenjujejo zgodovinarji, botroval temu, da je bila kranjska zlata bula izstavljena šele leta 1460, torej kar šestnajst let po dedni poklonitvi, ki je sicer potekala leta 1444.¹⁰⁵ Potemtakem bi sredi 15. stoletja lahko govorili o kratki celjski vrzeli v občutku pripadnosti habsburški dinastiji kranjskega plemstva.

Stanovi in dvor so si bili fizično ponovno bližje med letoma 1564 in 1619, ko je bil dvor v Gradcu. Občutek pripadnosti dinastiji med plemstvom pa med reformacijo, ko se je med plemstvom razširil protestantizem, habsburški deželni knez pa je vztrajal v katoliški veroizpovedi, ni zamrl. Stanovi so namreč tudi v času največjih politično-konfesionalnih napestosti katoliškega deželnega kneza vselej priznavali za svojega gospoda.¹⁰⁶ Ob dedni poklonitvi nadvojvodi

Ferdinandu (III.) leta 1597 so Kranjci novemu deželnemu knezu zatrdili, da tako, kot so sedaj že več kot tristo let pod okriljem Avstrijske hiše, želijo pod njo ostati (*bis zu endtlicher consumption und resolvirung diser zerstörlicher welt*) ter biti pod varstvom in zaščito proti dednemu sovražniku.¹⁰⁷ Zvestobo je notranjeavstrijskim stanovom ne nazadnje priznal tudi deželni knez sam.¹⁰⁸ Ferdinand II. je zato kljub nepopustljivosti pri izvajanju rigidne protireformacijske politike v svojem patentu o spreobrnjenju ali izgonu s 1. avgusta 1628 vendarle spregledal plačilo desetega pfeniga.¹⁰⁹ Identificiranje z vladarsko rodbino in cesarjem ali nadvojvodo kot deželnim knezom osebno je bilo prisotno med vsemi stanovi. Deželani

ne bodo nikoli spozabili. Povzeto po izvorniku: »... *weill er ein ganze ersambe gethreue gehorsambste landtschafft criminis laesa majestatis zu beschulden nit gescheuet hat, wie aber woller-nente landtschafft sich desselben ganz unschuldig wais, ihro auch von ainigen röm[ischen] kbaiser khönigen, oder erzhörzogen von Österreich etc. als ihrer von dem allmächtigen Gott furgesetzten weltlichen höchsten obrigkheit soliches einmals imputiert worden, wie sie dan dergleichen in alle ewigkheit unauslöschliche schandt thath zubegeben, und ihrer lieben posteritet ein solhen übel nab-klang zu verlassen in ihren gemueht und herzen einmals gedacht, und darvor sie Gott ewig behüetten wolle, noh derzeit nit gedanken, sondern eheunder alles eysserste an guet und bluet alles auszustehen und zuerleiden, als sih wider ihren g[nä]di[gi]sten herrn und landtsfürsten verlobter threu und gehorsams vergessen, dergleichen anzumassen, weniger mit ainichen ungeraimbten wörtlein häumen zulassen entschlossen, und bereith sein.*« (Losserth, *Akten Ferdinand II.*, Band II., št. 1734, str. 443–458; Kočevar, *Pritožba kranjskih stanov* (2. del), str. 236–249).

¹⁰⁷ Povzeto po izvorniku: »*Ainer er[samen] la[ndschaft] auch von Gott wünschend, das wie sy nun uber 300 jarn hero unndter dem süessen joch und dem lieblichen schatten der flügeln des hochbliblichen haus Ossterreich gerubeet, sy darunter noch verrier und bis zu endtlicher consumption und resolvirung diser zerstörlicher welt, rasten und rubern und dessen schuz und schirmbs wider den erz- und erbfeind auch alle andere abbolden und mißgönner, sich erfreuen mügen.*« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., sk. 338 (fasc. 226), Landtagsabhandlungen, 1597, N° 8: Doctor Wolfgang Jöchlinger für[stlicher] d[ürchlauch]t etc gehaimen raths und hof vier canzlers rüd. bey ir für[stlicher] d[ürchlauch]t herrn herrn Ferdinandi erzherzogen zu Osterreich Erbhuldigung in Crain gehalten den 13 februarii anno etc im 1597).

¹⁰⁸ Ferdinand II. je v patentu o spreobrnjenju ali izgonu leta 1628 zapisal: »... *daß diejenige Adelige Geschlechter / welche sich so wol von ubralten Zeiten hero umb unser löbliche Vorfahren / und das Vatterlandt mit so vielfältiger rühmlicher auff und darsetzung Leib: Gut und Bluts / auch allerhandt andern ansehnlichen Ritterlichen / und tugendlichen Thaten und Verhaltnuß dermassen stattlich verdient gemacht / als auch beuorab in disen letsten / in dem maisten Theyl der andern unserer Königreich / und Landen entstandenen Rebellionen, und verübten Vngehorsamb (so vil vns bewust) jederzeit in irer anerbten Treu und Aufrichtigkeit gegen uns beständiglich verharret ...*« (ARS, SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110 (1628, avgust 1., Dunaj)).

¹⁰⁹ Povzeto po izvorniku: »*Dannenhero wir dann zu noch weiterer billicher Erkandtnuß / solcher iber uns erwisner beständigen Fildelitet und auß sondern Gnaden / uns ferner genädigklich dahin erklärt haben wollen / daß sie vnser uncatbolische Landtleuth / nit allein gedachten ihren Abzug oder emigration, ohne Raichung der angeudeuten Nachstewr / oder zebenden Pfenning / ungehindert fürnemen und fort setzen.*« (ARS, SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110 (1628, avgust 1., Dunaj)).

¹⁰¹ Štih, *Od Karniole*, str. 483; Preinfalk, *Rodbina Habsburžanov*, str. 12–13.

¹⁰² Friderik je med letoma 1414 in 1435 vladal pod skrbništvom svojega strica Friderika (IV.). Glej: Höld, *Habsburg und Österreich*, str. 191; *Die Kaiser*, str. 470–476.

¹⁰³ Vilfan, *Kranjski deželni stanovi*, str. 233.

¹⁰⁴ Vilfan, *Zlata bula*, str. 219–220, 222–224, 228.

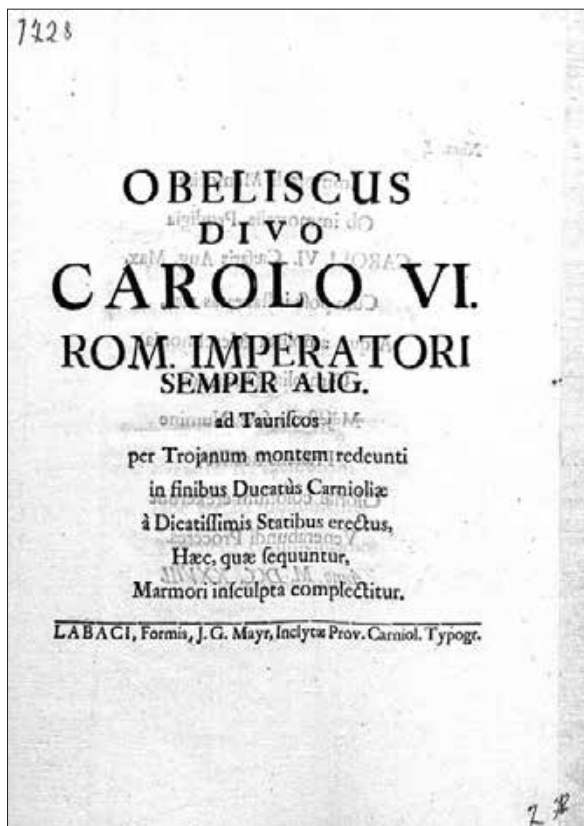
¹⁰⁵ Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 53–54.

¹⁰⁶ Vilfan, *Pravni značaj deželnih stanov*, str. 214; Vilfan, *Pojmovanje oblasti*, str. 173. Stanovi so tudi venomer poudarjali, da so bili razen v veroizpovedi vselej enotni z deželnim knezom ter da se tudi v tej zoper njega niso pregrešili, temveč so mu bili vselej zvesti. Tako na primer pišejo kranjski stanovi decembra 1607 nadvojvodi Ferdinandu: »... *das sie ausser der religion, in dero sie sich auch gegen ieren herren und landtsfürsten nie vergriffen, sonsten in politicis alles das gelaist und volzogen haben, was gehorsamen landleuthen gebüerth ...*« (Losserth, *Akten Ferdinand II.*, Band II., št. 1752, str. 473). V pritožbi zoper škofa Hrena, katere druga različica je prav tako nastala decembra 1607, stanovi poudarjajo, da se očitane razžalitive veličanstva ne čutijo niti najmanj krive, kajti tudi sam deželni knez in nihče izmed prejšnjih rimskih cesarjev, kraljev ali avstrijskih nadvojvod česa takega kranjskim stanovom ni nikoli očital. Stanovi dodajajo, da bi takšno ravnanje zanje pomenilo večno sramoto, s čimer bi obtežili tudi dušo in srca svojih zanamcev, zato naj jih česa takega obvaruje Bog. Zatrjujejo, da se v zvestobi svojemu deželnemu knezu

so tako za pripadnike »tujega naroda« (*frembde Nation*) imeli plemiče, ki niso bili podložni njihovemu deželnemu knezu.¹¹⁰

Pregovorno zvestobo Kranjske deželnemu knezu poudarja tudi neuradni moto Valvasorjeve *Slave*, ki se v prevodu Branka Reispa glasi: »V luči teh novih podob odpira pogledu svetá se / Karnia, vdana Bogú, vojvodi vdana zvestó.«¹¹¹ Občutek pripadnosti deželnemu knezu in dinastiji se je pokazal tudi ob dednih poklonitvah, ki so v zgodnjem novem veku iz preprostih pravnih aktov prerasle v razkošni baročni teater inscenacije deželnoknežje oblasti.¹¹² Karla VI. sta tako ob prihodu na Kranjsko leta 1728 že na Ljubelju¹¹³ pozdravila obeliska z napisi, kot je tale: »*Tu quisquis es, / Qui à remotis adveniens oris, / Ducat. Carniol. solum ancippiti tangis pede, / CAROLI VI. viri immortalis / Rom. Imperatoris Max. Augusti / Admirare virtut. industr. provident. / Cujus ductu aspiciis que / Lata, & placida via Viatori / Quem praecipites olim terrebant tramites / Magno sudore nec minore sumptu / Apret est.*«¹¹⁴

Medtem ko je zvestoba Habsburžanom nedvomno predstavljala enega od temeljev časti deželnih stanov na Kranjskem, je vendarle treba dodati še ugotovitev Maje Žvanut, da je bil ta občutek pripadnosti manjši med plemiškimi družinami, ki so se na Kranjsko v zgodnjem novem veku zaradi osmanskih osvajanj priselile z osrednjega Balkana (Blagaj, Frankopan, Lenkovič, Nikolič, Gusič, Dorotič in Križanič). To plemstvo, ki se je v času dveh generacij sicer postopno naturaliziralo, je do »Nemcev« čutilo določen odpor. Ostalo kranjsko plemstvo pa za razliko od češkega, ogrskega in hrvaškega Avstrijske hiše nikdar ni imelo za tujo. Ali je prav ta odpor do Habsburžanov med plemstvom, priseljenim s Hrvaškega, vplival na to, da je imela zrinško-frankopanska

Odtis napisa z obeliska, postavljenega v čast Karlu VI. ob dedni poklonitvi leta 1728 v Ljubljani.¹¹⁶

zarota (1670) več pristašev na Dolenjskem, pa še ne vemo. Večina kranjskega plemstva zaroti gotovo ni bila naklonjena.¹¹⁶

4) Branik krščanstva

*Vormaur der gantzen Christenheit*¹¹⁷ – Obramba pred osmanskim prodorom v Srednjo Evropo je pomembno zaznamovala identiteto kranjskih stanov, zlasti plemstva.¹¹⁸ Zavešt o tem, da predstavljajo obrambno črto pred nevarnostjo za celotno krščanstvo, je sicer zaznamovala vsa ljudstva in dežele med Jadranskim morjem in Sedmograško, ki so v poznem srednjem in zgodnjem novem veku izkusile turško

¹¹⁰ Kranjski deželni stanovi so med deželnozborsko razpravo o sprejemanju novih deželanov 16. januarja 1624 med drugim razpravljali o prosilcih »tuje narodnosti«, ki so definirani kot: »... alle und iede frembde nation, so nicht undter der röm[isch] khay[serlichen] may[estät] etc. unsers allernädigisten herrn und Landtsfürstens und deß hochlöblichisten haups Österreich iurisdiction und gebüeth seschafft oder dero würkliche vasallen sein ...« (ARS, SĪ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 2 (fasc. 2), snopič 36, Statutum wie es mit der Aufnahme neuer Landleute gehalten werden soll, 16. januar 1624).

¹¹¹ Latinski izvirnik: »*His formis lustrata novis patet orbe videnda / Carnia fida Deo, Carnia fida Duci.*« Branko Reisp domneva, da bi ta dva verza lahko označili za Valvasorjevo življenjsko vodilo, pojavita se namreč v topografskem albumu Kranjske iz leta 1679 in na naslovni sliki *Slave vojvodine Kranjske* (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 196).

¹¹² Gmoser, *Die steirischen*, str. 264.

¹¹³ Karel VI. je Ljubelj prečkal 25. avgusta 1728 (ÖStA, HHStA, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle, ZA Prot 14 (1728–1731), fol. 191r).

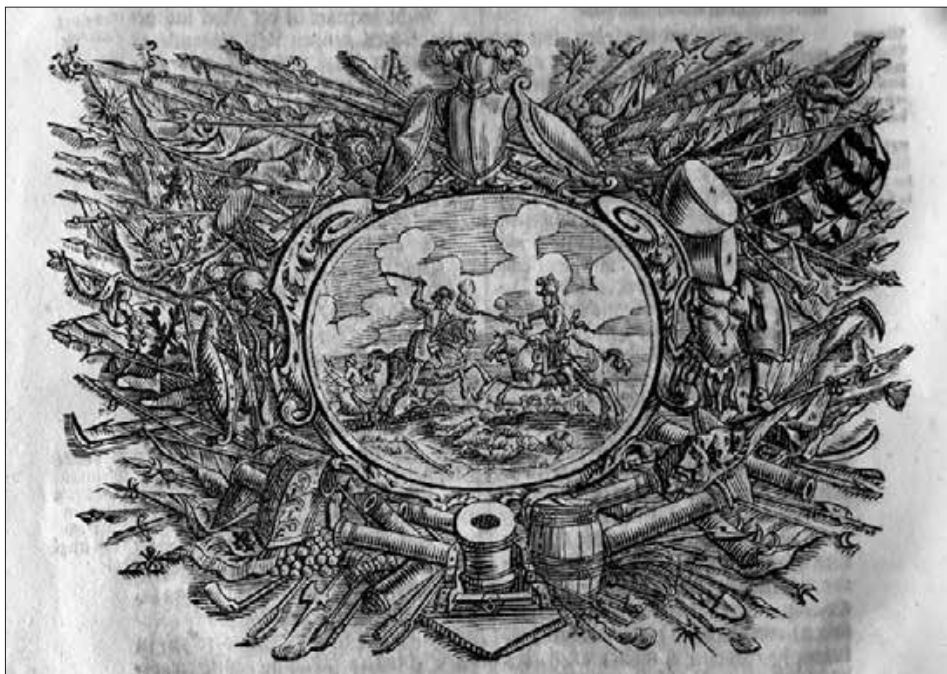
¹¹⁴ ÖStA, HHStA, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, Hofzeremonielldepartement, Ältere Zeremonialakten, Ktn. 34 (1728), Einzug K. Karls VI. in Laibach u. Inschriften zweier zu Ehren des Kaisers errichteter Obeliscen, 1728, 26/VIII., fol. 10v.

¹¹⁵ Napis na prvi strani: »*Obeliscus divo Carolo VI. Rom. Imperatori semper aug. Ad Taurifcos per Trojanum montem redeunti in finibus Ducatus Carnioliae à Dicitissimis Statibus erectus, Haec, quae sequuntur, Marmori inculpta complectitur. Labaci, Formis, J. G. Mayr, Incllytae Prov. Carniol. Typogr.*« (ÖStA, HHStA, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, Hofzeremonielldepartement, Ältere Zeremonialakten, Ktn. 34 (1728), Einzug K. Karls VI. in Laibach u. Inschriften zweier zu Ehren des Kaisers errichteter Obeliscen, 1728, 26/VIII., fol. 5r–12v).

¹¹⁶ Žvanut, »To ie moia uola«, str. 491, 494–495.

¹¹⁷ Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 116.

¹¹⁸ Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein*, str. 61.

Boj s Turki, grafika na zadnji strani letopisov Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske (Valvasor, Die Ehre, IV, str. 610).

nasilje.¹¹⁹ Turški vpadi so prizadeli vse prebivalstvo dežele, najhujše kmete, vendar je zaradi svoje vojaške dolžnosti v skladu s fevdalnim običajem prav plemstvo prelivanje krvi v bojih »zoper dednega sovražnika krščanskega imena in vere, tiranskega turškega krvoloka«,¹²⁰ redno uporabljalo kot argument v pritožbah deželnemu knezu.¹²¹ Argument, da njihove dežele predstavljajo »predzidje cesarstva«, so stanovi Štajerske, Koroške in Kranjske uporabljali tudi v pogajanjih za pomoč s stanovi cesarstva.¹²²

V dopisu iz leta 1642, o katerem smo govorili že v prvi točki, stanovi med drugim spregovorijo o svoji pomembni obrambni vlogi proti osmanskemu prodoru v Evropo, o čemer so zapisali: »Sicer se lahko to vojvodino Kranjsko in njej priključena gospostva upravičeno šteje za predzidje celotnega krščanstva. Kajti deželni stanovi preskrbujejo in z vsemi potrebščinami vzdržujejo ne le trdnjavo Karlovec in njej pripadajoče kraje, ki ležijo na tej strani Kolpe na Hr-

vaškem, temveč tudi različne utrdbe v Dalmaciji, kot so: Senj, Otočac, Brinje, Prozor, Ledenice in več drugih obmejnih postojank, ter s tem dednega sovražnika Turka zadržujejo v njegovih mejah in preprečujejo njegovo načrtovano napredovanje.«¹²³

Ta ključni element kranjske identitete – predzidje krščanstva in obramba pred dednim sovražnikom Turkom – je ostal nespremenjen tudi v času konfesionalnega razkola med protestanti in katoličani.¹²⁴ Nenehna turška grožnja je imela za posledico tudi to, da so mladi plemiči na Kranjskem in v ostalih notranjeavstrijskih deželah poleg kavalirskih potovanj, značilnih za plemiški naraščaj v zgodnjem novoveški Evropi, pogosto služili kot častniki v Vojni krajini.¹²⁵

¹¹⁹ Glej: Simoniti, Prispevek k poznavanju (1570–1575), str. 3–21; Simoniti, Prispevek k poznavanju (1576–1579), str. 87–100; Simoniti, *Turki so*; Simoniti, *Vojaška organizacija; Voje, Slovenci pod pritiskom*.

¹²⁰ Povzeto po Ferdinandovi obrazložitvi potrditve kranjskega deželnega ročina 20. decembra 1597, kjer deželni knez pohvali kranjski angažma na bojnem polju (ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, I/7r, *Landts=Handvest Deß Loblichen Herzogthums Crain [...]*. Laybach, 1687, fol. 65–69). Glej transkripcijo in prosti prevod celotnega dokumenta v poglavju o dedni poklonitvi leta 1597.

¹²¹ Plemstvo se je običajno sklicevalo na svoje privilegije, vojaške zasluge v boju s Turki in zvestobo deželnemu knezu. Glej: Vilfan, *Pojmovanje oblasti*, str. 169–176.

¹²² Jerše, *Odnosi*, str. 186.

¹²³ Prosti prevod izvornika: »Sonsten ist dieses Hertzogthum Crain / und desselben incorporirte Herrschafften / billich für eine Vormaur der gantzen Christenheit zu halten. Dann die gemeine Landschafft nicht allein die Vestung Carlstatt / und deroelben angehörige Ort / so jenseits der Kulp in Crabaten gelegen; sondern auch in Dalmatien unterschiedliche Vestungen / als Zeng / Ottotschütz / Pründl / Presor / Ledenicz / und andere Gränitzhäuser mehr / mit aller Nothwendigkeit versorgen / und unterhalten / auch dardurch den Erbfeind / nemlich den Türcken / in seinen Confinen einsperren / und dessen streiffende Progreß verbindern thut.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 116). O mejnih utrdbah glej: Kruhek, *Krajiške utvrde*; Roksandić, *Triplex Confinium*.

¹²⁴ Primerjaj: Jerše ugotavlja, da so predstavniki Štajerske, Koroške in Kranjske tudi na državnem zboru v Regensburgu leta 1576 poudarili, da njihove dežele predstavljajo predzidje cesarstva (Jerše, *Odnosi*, str. 186).

¹²⁵ Pferschy, *Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein*, str. 62–63. O primeru kavalirskega potovanja in angažmaju plemiča na bojišču glej: Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 12–13, 125–129.

5) *Sveto Rimsko cesarstvo (nemške narodnosti)*

Kranjski stanovi so se identificirali tudi z državo, Svetim Rimskim cesarstvom, ki ji je pripadala njihova dežela in bila njen skrajno jugovzhodni del.¹²⁶ Vendar je pri tem treba poudariti pomembno razliko med pojmom »nemška nacija« (*teutsche Nation*) in »Nemčija« (*Teutschland*), ki je obstajala pri njuni uporabi na Kranjskem. Prvi pojem, »nemška nacija«, označuje pripadnost državi – Svetemu Rimskemu cesarstvu (nemške narodnosti). Primeri označevanja po pripadnosti cesarstvu so znani že iz zgodnejših obdobij, Celjske grofe in kneze so tako v Španiji, na Balkanu ter na Poljskem v političnem smislu vselej označevali kot »Nemce« (*Germanicus*).¹²⁷ Tako je pojem nemška nacija za kranjsko plemstvo pomenil predmet identifikacije, po drugi strani pa je pojem »Nemčija« (*Teutschland*), vsaj pri Valvasorju, označeval tuje kraje. Lahko bi rekli, da pri Valvasorju pojem *Teutschland* okvirno označuje nemške dežele Svetega Rimskega cesarstva brez habsburških dednih dežel (torej brez avstrijskih dežel v cesarstvu).¹²⁸ Na nekoliko drugačen nazor naletimo pri pravilih za sprejem med štajerske deželane. Štajerci so od potencialnega novega člana med drugim zahtevali tudi to, da mora biti rojen v avstrijskih deželah ali drugih nemških kraljestvih Svetega Rimskega cesarstva.¹²⁹ Potemtakem bi avstrijske dežele v identitetnem smislu sodile v nemški okvir, vendar bi bile znotraj njega nekakšen *corpus separatum*.

Kranjci so pripadnost Svetemu Rimskemu cesarstvu jasno izrazili v začetku petdesetih let 17. stoletja, ko je v Rimu prišlo do zanimivega nesporazuma; v hospicu sv. Hieronima namreč niso vedeli, ali naj kranjske romarje štejejo k »Iliriji« ali Slavoniji. Iz Rima so zato 30. decembra 1651 v tej zadevi pisali kranjskim poverjenikom v Ljubljano. Ti so jim odgovorili 15. februarja 1652, rekoč, da Kranjska ne sodi

ne k Iliriji ne k Slavoniji, temveč h »Germaniji«¹³⁰ in Svetemu Rimskemu cesarstvu, zato naj Kranjce sprejemajo v nemški »hospital«.¹³¹ V nekoliko kasnejšem odgovoru, ki je bil iz Rima poslan 23. maja 1654, so Kranjcem sporočili, da od sedaj naprej njihovih romarjev ne bodo več sprejemali k sv. Hieronimu, temveč naj se nastanijo pri sv. Trojici.¹³² V Rimu nastali zmedi je bržkone botrovala tudi slovenščina, na podlagi katere so Kranjce šteli k ostalim Slovanom.¹³³

6) *Veroizpoved*

Obravnavano obdobje je na področju veroizpovedi postreglo z zelo razgibanim razvojem. Cerkev razmere na Kranjskem so bile v začetku 16. stoletja iz več razlogov neurejene in v dvajsetih letih se je v deželo začel širiti protestantizem. V šestdesetih letih sta se z nastankom protestantske deželne Cerkev izoblikovala dva konfesionalna bloka. Kot ugotavlja Vinko Rajšp, plemstvo sicer ni bilo prvi znanilec reformacije na Kranjskem, je pa sčasoma postalo njen glavni nosilec in je v njej najdlje vztrajalo. Ob tem je treba dodati, da se v protestantizem ni spreobrnilo vse plemstvo. Protestantizem se je močno razširil tudi med meščanstvom, med kmečkim prebivalstvom pa ne. Zanimivo je, ugotavlja Rajšp, da je kljub temu večina predikantov izšla prav iz kmečkih vrst.¹³⁴

Konfesionalizacija je tako od šestdesetih let 16. stoletja najprej potekala v dveh nasprotnih smerih, dežela naj bi za nekaj časa dobila celo pretežno protestantski videz.¹³⁵ Obe veroizpovedi sta namreč imeli svojo cerkveno organizacijo in razvili lastni identiteti, *ius reformandi* pa so si na začetku prilastili zemljiški gospodje, ki so na župnijah pod svojim patronatom nastavliali protestantske predikante.¹³⁶ Na drugi strani je katoliški deželni knez v skladu z danimi političnimi možnostmi izvajal protireformacijske ukrepe in skušal krepiti katolicizem.¹³⁷ Protestant-

¹²⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 219–220.

¹²⁷ Ignacij Voje navaja primer iz Kronike kastiljskih kraljev, ki omenja obisk Ulrika II. Celjskega, ko je ta leta 1428 romal k sv. Jakobu v Kompostelo: »... in tja je prišel neki veliki nemški gospod, nečak cesarja Sigismunda, in sicer grof Celjski ...« (Voje, *Slovenica Balcanica*, str. 36–37). Voje navaja tudi primer iz srbskih letopisov, ki poročajo o Ulrikovem umoru v Beogradu 6. novembra 1456: »Zakla Laslov Orliha kneza nemačkog u Belgrade« (Voje, *Slovenica Balcanica*, str. 55–56). O percepciji Celjskih na Poljskem glej: Lukanc in Fugger Germadnik, *Ana Celjska*, str. 10–11.

¹²⁸ Na primer Valvasorjev opis Škofje Loke, ko govori o trgovini z Nemčijo in Italijo: »Der Stadt Einwohner treiben von hier aus allerley Handthierung in Teutschland / und in Italien.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 36).

¹²⁹ Povzeto po izvirniku: »... , auch in dennen össterreichischen und anderen teutschen khünigreichen des heiligen römischen reichs geboren sein.« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 2 (fasc. 2), snopič 36, Requisita so die neuen von Adl, welche zu Landleüthen angenommen werden wollen haben sollen, etc., Deren von Steyr requisita bey annembung neyer Landtleute).

¹³⁰ Videti je, da Valvasor termin »Germanien« uporablja kot neke vrste sinonim za Sveto Rimsko cesarstvo nemške narodnosti, medtem ko za Nemčijo v ožjem smislu besede pogosteje uporablja besedo »Teutschland«. Zato tudi tu uporabljamo slovenjeno obliko »Germanija«, saj gre bržkone za poudarjanje politične pripadnosti dežele, namesto besede Nemčija. To uporabljamo, kadar se v Slavi pojavi beseda »Teutschland«.

¹³¹ Valvasor, *Die Ehre*, IV, str. 598.

¹³² Glej: Valvasor, *Die Ehre*, IV, str. 599–600.

¹³³ V svojem pojasnilu z dne 23. maja 1654 so v Rimu med drugim zapisali tudi: »Inter alia, pro affirmativa Sententia, adducebant Carniolensēs primò: quòd plures Geographi, & Historici non solum connumerent Carniolam, verum & Carinthiam, & Styriam inter Regiones Illyrici & Slavoniae. Secundò: quia Carniolensēs communitè omnes loquuntur Illyricà linguà, in concionibus, in scholis, & aliis negotiis, & Tertio: quia plures Carniolensēs fuerunt multis abhinc annis recepti in dicta Congregatione ac in ejus Hospitali.« (Valvasor, *Die Ehre*, IV, str. 599).

¹³⁴ Rajšp, Razširjenost protestantizma, str. 269, 271, 275. O tem tudi: Voje, Odnos fevdalnih rodbin, str. 67–75.

¹³⁵ Rajšp, Protireformacija na Kranjskem, str. 271.

¹³⁶ Prav tam, str. 203–204.

¹³⁷ Strohmeier, *Svoboda politike*, str. 54–55.

ska identiteta stanov se je odrazila v njihovi verski praksi in v njihovem solidariziranju s protestanti v sosednjih deželah ter drugod v Svetem Rimskem cesarstvu.¹³⁸ Pritisk nadvojvode Ferdinanda (III.) ob začetku protireformacije, v letih 1598 in 1599, pa je kohezijo protestantskega *corporis*, kot ga je imenoval Lenart Merherič, še okrepil.¹³⁹

Po zmagi deželnoknežje protireformacije, ki je protestantizem v deželi odpravila na zunaj, je bilo med deželani sprva veliko mlačnih katoličanov, zato je katoliška obnova pod vodstvom reformnih škofov, jezuitov in kapucinov za gradnjo nove katoliške identitete poskrbela z ustanavljanjem marijanskih kongregacij in verskih bratovščin ter s ponovno obujenimi procesijami, romanji in pasijonskimi igrami.¹⁴⁰ Ta identiteta je ustrezala nazorom *pietatis Austriacae* – pregovorni zvestobi Habsburžanov katoliški veroizpovedi: pripadati deželi je pomenilo biti katoličan, biti katoličan pa je pomenilo biti zvest podložnik Avstrijske hiše.¹⁴¹ Da bi zajezil protestantske vplive na svoje dedne dežele, je Ferdinand II. leta 1627 s posebnim patentom dokončno prepovedal študij na protestantskih univerzah v Nemčiji.¹⁴² Te so namreč na slovenski etnični prostor pomembno vplivale v 16. stoletju.¹⁴³ Katoliško plemstvo – in z njim vsa Kranjska – se je zato v 17. stoletju odprlo kulturnim vplivom katoliške Italije.¹⁴⁴

Kot zanimiv primer delovanja različnih verskih identitet v času konfesionalizacije na Kranjskem v začetku 17. stoletja lahko omenimo Hrenovo pismo nadvojvodi Ferdinandu 6. decembra 1606, v katerem škof meščane pohvali, češ da so že pravi katoliški zloti, kot da med njimi protestantizma nikoli ne bi bilo. Nato pa poroča, da hodijo potujoči obrtniki iz nemških dežel, ki so po veroizpovedi luterani ali kalvinci in se ustavijo v Ljubljani, k jezuitom poslušat le pridige, maše pa se ne udeležijo.¹⁴⁵ Temu sta verjetno

Cerkev sv. Jakoba in kolegij Družbe Jezusove v Ljubljani, v ospredju Marijin steber (Valvasor, Die Ehre, XI, str. 688 in 689).

botrovala pomen pridige za protestante in dejstvo, da so imeli jezuiti v Ljubljani nemške pridige.¹⁴⁶

7) Slovenščina

Slovenski jezik ali »kranjščina«, kot so jo občasno vse do 19. stoletja tudi imenovali,¹⁴⁷ je po ugotovitvah Borisa Golca vsaj do obdobja razsvetljenega absolutizma v 18. stoletju predstavljala enega od temeljev kranjske plemiške deželne zavesti.¹⁴⁸ Kranjska je bila namreč med deželami na slovenskem etničnem območju v zgodnjem novem veku najbolj slovenska – za razliko od Štajerske, ki je bila večinsko nemška in so Slovenci naseljevali le njen južni del. Tudi na spodnjem Štajerskem so bili plemiči večji slovensčine, vendar so imeli do nje drugačen odnos kot njihovi kranjski kolegi.¹⁴⁹ Lojzka Bratuž tudi za Goriško ugotavlja, da so bile plemiške rodbine kulturno in jezikovno vrasle v okolje.¹⁵⁰ Na Koroškem je bila slovenščina jezik

¹³⁸ Glej: Gruden, *Zgodovina*, str. 791–846.

¹³⁹ Lenart Merherič je kranjske stanove v 9. točki svoje eksperti-ze z 2. oktobra 1599 med drugim opozarjal: »... in das Corpus sind auch Städte und Märkte eingeschlossen.« (Loserth, *Akten Ferdinand II.*, Band I., št. 1022, str. 795).

¹⁴⁰ Glej: Benedik, *Protireformacija in katoliška prenova*, str. 113–152; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 70. Pomembno delo o religiji in religioznosti na Kranjskem v času tako imenovane katoliške dobe je Valvasorjeva *Slava*. O odnosu tega dela do religije glej: Žnidaršič Golec, *O verskem oziroma religioznem*, str. 401–421.

¹⁴¹ Reingrabner, *Faktoren der Konfessionsbildung*, str. 244. Glej tudi: Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, Teil 2, str. 185–239.

¹⁴² ARS, SI AS 1079, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700, št. 108 (1627, april 30., Dunaj), Prepoved obiskovati nekat[oliške] univerze in udeleževati se nekat[oliških] obredov.

¹⁴³ Glej: Elze, *Die Universität Tübingen*.

¹⁴⁴ Glej: Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 379–381, 442; Simoniti, *Barok v zenitu*, str. 331–339; Vidmar, *Ljubljana kot novi Rim*.

¹⁴⁵ Loserth, *Akten Ferdinand II.*, Band II., št. 1688, str. 416–422.

¹⁴⁶ *Historia annua*, str. 56.

¹⁴⁷ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 335.

¹⁴⁸ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25. O tem tudi: Voje, *Odnos fevdalnih*, str. 70–71. Glej tudi: Golec, *Valvasorjev izvor* (2. del), str. 228.

¹⁴⁹ Golec, *Was bedeutet »slovenisch«*, str. 40.

¹⁵⁰ Bratuž, *Slovenščina v goriških*, str. 74.

ustoličevanja do leta 1414, izpričana pa je tudi raba slovenščine med tamkajšnjim plemstvom.¹⁵¹ Čas pred nastankom sodobne nacionalne zavesti je na področju jezika pomenil čas naravnega stanja, ko je bila raba jezikov pogojena funkcijsko in ne nacionalno, jezik pa je »politikum« postal pozneje.¹⁵²

Kljub temu da je večji del zgodnjega novega veka slovenščina pomenila prvi jezik verbalne komunikacije za vse sloje prebivalstva na Kranjskem, se je v celotnem slovenskem etničnem prostoru pri zapisovanju v posvetnih zadevah po letu 1300 skoraj izključno uporabljala nemščina,¹⁵³ vendar lahko sklepamo, da ta pisarniška nemščina ni bila tudi govorni jezik uradov. V zadnji točki bomo zato predstavili nekatere vire, ki osvetljujejo razmerje med slovenščino in nemščino med deželnimi stanovi. Prvo poročilo je kratka notica iz oktobra 1527. Tedaj so se stanovi v svojih *gravamina* med drugim pritožili nad novim upraviteljem, ki ni bil Kranjec in ni znal slovenščine: »Zato pa ker je tujec in ne Kranjec, niti ne zna slovenščine, kar je od nekdanj izročilo in običaj. Kot stoji zgoraj, naj se za upravitelja vzame deželana.«¹⁵⁴

Kot kaže zgornji navedek, je bila verbalna raba slovenščine povsem običajna, še več, bila je tradicionalna, del starega običaja (*von alten herkommen unnd der geprauch*), in očitno tudi nekaj, po čemer je bila dežela znana na tujem. Podobno lahko glede jezikovne rabe sklepamo tudi na podlagi fevdnih in meščanskih priseg,¹⁵⁵ korespondenc¹⁵⁶ ter izjav Tomaža Hrena¹⁵⁷ in Janeza Vajkarda Valvasorja¹⁵⁸ o slovenskem jeziku. Poleg tega so deželni stanovi notranje-

avstrijskih dežel skupaj podprli prevajanje Svetega pisma v slovenščino.¹⁵⁹

V nadaljevanju si bomo ogledali, kaj je o slovenščini in jezikovni rabi v že večkrat omenjeni *Topographiae provinciarum Austriacarum* v štiridesetih letih 17. stoletja zapisal Zeiller. V prvem odlomku, ki ga navajamo, avtor spregovori tudi o zgodovini dežele in naselitvi Slovanov: »Po Rimljanih so to deželo Kranjsko prejeli bavarski kralji in knezi, ki so jo, kot sicer navajata Aventinus in Megiser, predali Slovanom (*Winden*) – svojim pomočnikom proti Rimljanom, ti pa naj bi bili pokorni Bavarcem, ki so sem postavili mejne grofe, ki so se pisali po Kranju (*so sich von Crainburg geschrieben haben*). Večina prebivalcev je še vedno slovanskega porekla, prav njihove prednike so [namreč] sem naselili Bavarci ali pa so deželo zavzeli sami. Njihov jezik je nekoliko drugačen kot jezik Slovencev (*Winden*) v deželi Štajerski. Tam [na Kranjskem] pa vendarle živijo tudi Nemci, zlasti v mestih, prav tako Italijani (*Italianer*). Plemstvo je povečini nemške krvi, zatorej se poleg slovenščine (*Windischen*) kot najbolj običajnega jezika govori tudi nemško in v nekaterih krajih, zlasti v Ljubljani kot prestolnici, tudi delno italijansko ali še več furlansko. In državne zadeve se vodi v nemškem jeziku, tudi [deželno]knežje ukaze in podobne stvari, ki se tičejo oblasti, se razobeša in opravlja v tem [jeziku].«¹⁶⁰

Zeillerju so bile pri slovenščini očitno že značne narečne razlike, saj je opozarjal na razlike med kranjsko in štajersko slovenščino. Kar zadeva mesta, lahko njegove trditve nekoliko relativiziramo; Golec namreč ugotavlja, da so imela v zgodnjem novem veku od trinajstih kranjskih mest poudarjeno slovensko etnično-jezikovno podobo vsa razen dveh, in sicer izrazito dvojezične prestolnice Ljubljane in nemškega Kočevja, ki je bilo središče nemškega jezikovnega otoka v deželi.¹⁶¹ Zeillerjev opis je zanimiv zlasti zaradi navajanja furlanščine v Ljubljani. Za furlanski jezik je pri opisu Gorice zapisal: »... ein

¹⁵¹ Verjetno je najznamenitejši primer slovenski pozdrav koroškega vojvode Bernarda iz leta 1227 (Dular, Slovenska plemiška etiketa, str. 270–271).

¹⁵² O dojemanju jezika spregovori tudi Valvasor: »*Allein die Alten haben bey Unterscheidung der Völcker / nicht bloß allein / auf den Unterscheid der Sprache / gesehn; sondern zuförderst / und fürnemlich / auf das Vaterland / oder Heimat / und auf die Lands-Gegend.*« (Valvasor, *Die Ehre*, V, str. 191). Glej tudi: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 219.

¹⁵³ Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 403.

¹⁵⁴ Prosti prevod izvirnika: »*Die weil er aber ain außlander unnd khain Khrainer ist, noch die windisch sprach nit khann, das auch von alten herkommen unnd der geprauch ist. Wie obenn steet, ain lanndtman zu ainem verweser fürzunemen.*« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 301 (fasc. 207), *Gravamina kranjskih dežel[nih] stanov 1527–28*, fol. 304). Na to stanovsko pritožbo je prvi opozoril že Sergij Vilfan.

¹⁵⁵ Glej: Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 30–32.

¹⁵⁶ Žvanut, *Korespondenca dveh kranjskih*, str. 477–505.

¹⁵⁷ Hren je o slovenščini v svojem poročilu v Rim leta 1608 med drugim zapisal: »... *varii orationum, precationum et continum libelli in linguam nostram slavicam sunt a me translati* ...« (Turk, Tomaž Hren. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (10. 10. 2016)).

¹⁵⁸ Valvasor slovenščino večkrat imenuje »naš kranjski jezik«, npr.: »... *in unserer* Crainerischen Sprache* ...« (Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 237), »... *in unser Crainerischen Sprach* ...« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 54) in »... *lingua nostra Carniolica* ...« (Stone, *Slovenski jezik*, str. 232, 236). Glej tudi: Orožen, Janez Vajkard, str. 3–12.

¹⁵⁹ Grdina, *Vladarji, lakaji, bohemi*, str. 21.

¹⁶⁰ Prosti prevod izvirnika: »*Nach den Römern hatten das Land Crain die Bayrische König / und Fürsten / überkommen / die es / wie zwar Aventinus, und Megiserus wollen / ihren Helffern wider die Römer / den Winden / zu bewohnen / übergeben; doch / daß sie ihnen / den Bayern / solten geborsam seyn / die auch Margrafen dahin gesetzt / so sich von Crainburg geschrieben haben. Und zwar / so seynd noch die meiste Inwohner Windischen Herkommens / es seyen gleich ihre Voreltern von den Bayern dahin gesetzt worden / oder haben das Land selbstn eingenommen. Ihre Sprach ist ein wenig anders / als der Winden im Land Steyer. Es wohnen gleichwol auch Teutsche / sonderlich in den Stätten / Item / Italianer / daselbstn; und ist der Adel meistentheils Teutschen Geblüts: Daber / neben der Windischen / als der gemeinsten Sprach / man auch Teutsch / und theils Orten / sonderlich zu Laybach / als in der Hauptstatt / Italianisch / oder vielmehr Friaulisch redet. Und werden die Reichssachen in Teutscher Sprach geführt / auch die Fürstliche Befelch / und dergleichen / von Obrigkeit wegen / in solcher angeschlagen / und verrichtet.*« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 112).

¹⁶¹ Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 402.

uble Romanische / so sich fast mehr zur Frantzösischen / als Italianischen / lencket; so die Italianer selbsten nicht recht verstehen können.«¹⁶² Za slovenščino pa pri istem opisu uporabi še eno ime, »Slavonisch- oder Windische Sprach«.¹⁶³ Na omembo jezikovnih razmer naletimo še pri opisu deželne prestolnice Ljubljane, kjer Zeiller med drugim zapiše: »Dandanes se to mesto po slovensko (*Windisch*) imenuje 'Lublana', Italijani (*Welschen*) pa [...]«¹⁶⁴ [jo imenujejo] 'Lubbiana' ali 'Lubiana'. Kajti tu se govorijo trije jeziki, in sicer nemščina, italijanščina (*Welsch*) in slovenščina, drugod po deželi pa večinoma vse govori slovensko.«¹⁶⁵

In dodaja: »In kranjski stanovi imajo tod svojo deželno hišo in poverjenike, tam potekajo tudi deželni zbori, in vse se opravlja v nemškem jeziku. V istem [jeziku] so nabiti in razglašeni deželnoknežji ukazi, prav tako poteka [v njem] 'deželna pravda' (*Land-Rechten*). Tu je tudi prejemniški in poseben vicedomski urad.«¹⁶⁶

Če se Zeillerjeve navedbe nanašajo na jezik zapisovanja, so brez dvoma pravilne, prav tako tudi ni dvoma o tem, da so bile vse deželnoknežje odredbe pisane v nemškem jeziku. Kot kažejo drugi viri, so nekatere cesarske ukaze, ki so bili namenjeni v podeželska mesta, prevedli, vendar zaenkrat še ne vemo, ali je šlo pri tem le za redke primere ali ustaljeno prakso.¹⁶⁷ Sicer pa stroka ugotavlja, da je bila slovenščina med plemstvom za vsakdanjo rabo in, kot ugotavlja Maja Žvanut, »jezik srca«,¹⁶⁸ nemščina pa za zadeve države. Sklep potrjujejo germanizmi v tedanji slovenščini, saj so številne besede za oblastne zadeve in plemiško etiketo prevzete iz nemščine, npr.: *gnada*, *firšt*, *grof*, *frajer*, *frajerca*, *žlahthen*.¹⁶⁹ Kar zadeva Zeillerjeve navedbe o nemščini na deželnih zborih, te ponovno držijo glede jezika zapisovanja, medtem ko nam viri glede govornega jezika na zasedanjih še niso znani. Pretirane pa se zdijo Zeillerjeve navedbe glede

jezika na sodiščih,¹⁷⁰ težko si je namreč predstavljati, da pogovorni jezik sodnih razprav ne bi bila slovenščina.

Pri Zeillerjevem opisu opazimo, da ga je kot Nemca zanimala predvsem raba nemščine in da je bil navdušen nad njeno obširno rabo na Kranjskem, češar mu nikakor ne moremo zameriti, saj tudi nas kot Slovence zanima in navdušuje predvsem raba slovenščine. S Zeillerjem se znajdemo v obratni situaciji. Nemški pisec 17. stoletja je bil navdušen nad tem, da pretežno slovensko govoreča dežela piše (v svetnih zadevah) skoraj izključno nemško. Naš položaj je ravno obraten, soočene s skoraj izključno nemškim gradivom nas navdušujejo viri, ki kažejo na to, da je bil govorni jezik pretežno slovenščina.

V nadaljevanju bomo Zeillerjeva poročila o jezikovni rabi primerjali z na Slovenskem veliko bolje znanimi Valvasorjevimi. Kranjski polihistor je glede zgodovine poselitve in etničnih skupin v svoji domovini zapisal: »Kar zadeva narodnost prebivalcev, se ta od začetka osmega stoletja pod Karlom Velikim ni bistveno spremenila, namreč, da sta navadno ljudstvo, ki je še slovansko, in najodličnejše plemstvo, ki izvira večidel iz nemških Frankov, zrasla v eno telo. Izvzemši, da prihajajo med plemstvo nekatere družine iz različnih pokrajin in se tudi med preprosto ljudstvo naseljujejo ljudje raznih narodnosti.«¹⁷¹

Z označevalcem *Nation* so v *Slavi* označeni različni označenci. Ocenjujemo, da bi pojmu, ki ga *Nation* označuje v danem primeru, danes rekli etnična skupina. Kar zadeva jezikovno rabo v Ljubljani, so Valvasorjeve navedbe podobne Zeillerjevimi, le da Valvasor »kranjsščino« navaja kot prvo.¹⁷²

¹⁶² Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 119.

¹⁶³ Prav tam, pag. 119.

¹⁶⁴ Pri prevodu smo izpustili krajši del: »von einem Julio, aber unrecht / wie besagter Lazius erinnert«, ker se ne nanaša na jezikovne razmere, temveč je del razprave o izvoru imena, ki je v uvodu Zeillerjeve predstavitve kranjske prestolnice.

¹⁶⁵ Prosti prevod izvirnika: »Heutigs Tags wird diese Statt auff Windisch Lublana und von den Welschen / von einem Julio, aber unrecht / wie besagter Lazius erinnert / Lubbiana, oder Lubiana, genant. Dann man allda 3. Sprachen / nemlich Teutsch / Welsch / und Windisch; und auff dem Lande herum meistentheils alles Windisch redet.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 122).

¹⁶⁶ Prosti prevod izvirnika: »Und haben die Hochlöbliche Stände in Crain allhie ihr Landhauß / und Verordnete / daselbst auch die Landtäge gehalten / und alles in Teutscher Sprach verrichtet / auch in selbiger die Landsfürstliche Befelch angeschlagen / und verkündiget / Item / die Land-Rechten gehalten werden. Ist auch da das Einnehmer- und absonderlich Vitzdom-Ampt.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 122).

¹⁶⁷ Tak primer je razglas cesarja Ferdinanda III. iz leta 1638. Glej: Koblar, Ukaz cesarja Ferdinanda, str. 116–117.

¹⁶⁸ Žvanut, *Od viteza*, str. 34.

¹⁶⁹ Dular, Slovenska plemiška etiketa, str. 270.

¹⁷⁰ Zeiller tudi za Goriško poroča, da vse sodbe potekajo v nemškem jeziku, čeprav je mesto na jezikovnem stiku med slovenščino in furlanščino, zato nemščino razumejo le redki ljudje razen plemstva: »Vor Gericht aber wird zu Görtz Teutsch gehandelt / auch die Landsfürstliche Oesterreichische Befelch in selbiger Sprach angeschlagen; wiewol / ausser deß Adels / und vornehmer Leute / wenig allda seynd / die solche recht verstehen.« (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 119).

¹⁷¹ Navajamo v prevodu Branka Reisp (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 220). Izvirnik: »Soviel nun die Nation der Einwohner betrifft; ist / mit derselben / seit dem Anfange deß achten Jahr=Hunderts / unterm Carolo Magno, keine sonderliche Veränderung vorgegangen: Angemerckt / das gemeine Volck / noch aus Slavoniern / der fürnehmste Adel aber mehrern Theils aus Teutschen Francken herkommend / in einen Körper zusammen gewachsen: Ausbenommen / daß dem Adel oft etliche besondere Familien / aus verschiedenen Provintzien nach und nach zuwachsen; und eben sowol / unter dem gemeinen Volck / allerley Leute / aus allerley Nationen / vielmals wohnhaft werden.« Napis na margini: »Der heutigen Einwohner National Vielfältigkeit.« (Valvasor, *Die Ehre*, V, str. 227–228).

¹⁷² Valvasor zapiše: »Die gewöhnliche Sprach ist / zu Laybach insgemein Crainerische und Teutsche, auch bey dem Adel und Kaufleuten die Italiänische / und wird sonst Alles / nur in Teutscher Sprache geschrieben.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 708). O tem tudi: Golec, Regionalne razlike, str. 25. Poleg tega omenja, da v Ljubljani živi tudi veliko tujcev ter poleg slovensko in nemško govorečih našteva še pripadnike šestnajstih ljudstev – od Francozov do Dancev (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 705–706).

Naj se sedaj še enkrat vrnemo k primeru z začetka petdesetih let 17. stoletja, ko zaradi slovenščine v Rimu niso vedeli, kam naj nastanijo kranjske romarje, ali k drugim Slovanom ali k Nemcem. V danem primeru je odločila politična pripadnost dežele Svetemu Rimskemu cesarstvu.¹⁷³

Sklepamo pa lahko, da je nemščina v zgodnjem novem veku postopno napredovala na račun slovenščine, pri čemer je v tem času šlo za naravni proces. Študijo o jezikovni rabi kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja je prispeval Marko Štuhec,¹⁷⁴ ki na primeru jezikovne rabe v stanovskem gledališču v Ljubljani leta 1725 ugotavlja, da slovenščina na kraju, kjer se je zbirala družbena elita dežele, sicer ni bila v položaju manjvrednega sociolekta, vendar pa je bil običajni pogovorni jezik občinstva v stanovskem gledališču nemščina.¹⁷⁵ Kot ugotavlja Štuhec, je bila za plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja slovenščina jezik za prenašanje vsakdanjih, trivialnih sporočil in izražanje regresivnih psiholoških stanj.¹⁷⁶

Če ob koncu poglavja o jeziku stanovsko pisanje iz leta 1527, ko se stanovci pritožujejo, češ da deželni upravitelj ne zna slovensko, primerjamo s Štuhecovimi ugotovitvami za leto 1725, lahko sklepamo, da slovenščina sicer še ni zdrsnila na raven manjvrednega sociolekta, se je pa njena vloga v višjih slojih – med člani deželnih stanov – nekoliko zmanjšala.¹⁷⁷ Poleg tega se je med plemstvom v 18. stoletju, kot ugotavlja

Štuhec, v skladu s splošnimi evropskimi tokovi tega časa uveljavila tudi francoščina.¹⁷⁸

Sklep

Kranjski deželni stanovci – iz štirih kurij sestavljena korporacija politične srenje dežele – so svojo politično identiteto v zgodnjem novem veku gradili predvsem na sedmih ključnih prvinah, in sicer: 1) pripadnosti deželi kot geopolitični tvorbi, 2) deželnih privilegijih, zbranih v deželnih ročinih, 3) zvestobi in vdanosti habsburški dinastiji, 4) zavesti o svoji obrambni vlogi krščanstva proti osmanskemu prodoru, 5) pripadnosti Svetemu Rimskemu cesarstvu (nemške narodnosti), 6) veroizpovedi in 7) slovenščini kot deželnem jeziku.

Naštetih sedem gradnikov (politične) identitete je seveda najbolj zaznamovalo plemstvo, ki je številčno in politično predstavljalo jedro deželnih stanov, so se pa v določeni meri odrazili tudi pri članih preostalih dveh kurij, prelatih in meščanih. Zgodnji novi vek je stanovom in njihovim identitetam prinesel številne spremembe, kot je sprva narasla, nato pa močno upadla tudi njihova politična moč v odnosu do deželnega kneza.

Naj za konec poudarimo, da poleg naštetih ugotovitev razprava odpira številna vprašanja. Tako se velja v prihodnosti posvetiti identitetam posameznih kurij in njihovem signaliziranju.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 2, Deželni stanovci za Kranjsko.

SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, fasc. 145, fasc. 191.

SI AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 272 (I-43r), I/6r, I/7r.

SI AS 1063, Zbirka listin, št. 2528 (1660, september 13., Ljubljana).

SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1560–1619, Cesarski patenti 1620–1700.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Hofarchive, Privat- und Familienfonde (12. Jh.–1922), Hofzeremonielldepartment (1652–1918), Ältere Zeremonialakten, Ktn. 34 (1728).

Hofarchive, Privat- und Familienfonde (12. Jh.–1922), Obersthofmeisteramt (13. Jh.–1921), Hofzeremonielldepartement (1562–

Glej tudi: Golec, *Regionalne razlike*, str. 25. Na drugem mestu v V. knjigi *Slove* (verjetno Francisci) ponovno omeni, da v Ljubljani živi dvajset družin, ki so različne »nacionalnosti« (Valvasor, *Die Ehre*, V, str. 228).

¹⁷³ Iz Rima so o tej zadevi 23. maja 1654 na Kranjsko pisali: »Si praeterea attenderetur usus Illyrici idiomatis, sine dubio essent Illyrici ipsi Styri, Carinthi, Carnioli, Bobemi, Poloni, Lithuani, Lufatii, Pomerani, Rutheni, Mofchovitae, Bulgari, Macedones, Istri, Fori-Julienfes & aliae plurimae gentes, quae per Europam, & Afiam, ad incognita usque loca, utuntur lingua Illyricâ.« (Valvasor, *Die Ehre*, IV, str. 600).

¹⁷⁴ Glej: Štuhec, Iz Lesc; Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 255–278.

¹⁷⁵ Štuhec, Iz Lesc, str. 340.

¹⁷⁶ Prav tam, str. 327, 344.

¹⁷⁷ Slovenščina je v dobi razsvetljenega absolutizma v 18. stoletju postopno postajala vse bolj socialno zaznamovana kot jezik nižjih slojev (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 36), vendar je zavest o posebnem jezikovnem, kulturnem in etničnem poreklu Kranjske med stanovci kljub temu ostala živa. To dokazuje spomenica kranjskih deželnih stanov iz leta 1790, ki jo je na predlog grofa Janeza Gaisrucka pripravil Anton Tomaž Linhart. V spomenici je o Kranjski med drugim zapisal, da se ta dežela zaradi posebnega jezika in ljudstva, ki je posebnega izvora, ter lastnih šeg in običajev razlikuje od sosednjih dežel (ARS, SI AS 2, Deželni stanovci za Kranjsko, 2. reg., šk. 43 (fasc. 54), št. 62, Sitzungsprotocollen vom Jahre 1791; ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 191, R XXI/18). O spomenici so pisali: Marolt, *Kranjski deželni*; Zwitter, Linhartova doba, str. 330–331; Žontar, Zaton deželnih stanov, str. 179. Jože Žontar ugotavlja, da je bila spomenica iz leta 1790 uradni dokument in ne Linhartovo osebno mnenje. Stanovci pa so bili z Linhartovim delom zadovoljni in so spomenico posredovali cesarju Leopoldu II. (Žontar, Zaton deželnih stanov, str. 179).

¹⁷⁸ Prav tam, str. 331.

1918), Zeremonialprotokolle (1652–1918), ZA Prot 14 (1728–1731).

FHKA – Finanz- und Hofkammerarchiv

Alte Hofkammer, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische, Miscellen Innerösterreichische Miscellen, Fasz. 169, Landtäge in Inner Oesterreich 1600, I: O: Landtagsacta von 1613 bis 1696.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenstem: katoliška doba (1600–1758)*. *Linguistica et philologica* 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenstem: protestantizem*. *Linguistica et philologica* 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Bratuž, Lojzka: Rokopisi v slovenskem jeziku na Goriškem od 16. do 19. stoletja. *Iz goriške preteklosti: besedila in liki* (ur. Lojzka Bratuž). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2001, str. 13–27.

Bratuž, Lojzka: Slovenščina v goriških plemiških rodbinah. *Koledar za leto 2001* (ur. Jože Markuža). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2000, str. 70–74.

Die Kaiser: 1200 Jahre europäische Geschichte (ur. Gerhard Hartmann, Karl Schnith). Wiesbaden: Marix, cop. 2006.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. Theil III. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Laibach: Ignaz von Kleinmayr & Fedor Bamberg, 1875.

Dular, Anja: Iz zgodovine tiskarskih privilegijev: ob privilegiju cesarja Leopolda za Valvasorjevo delo *Theatrum mortis humanae*. *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, str. 21–36.

Dular, Janez: Slovenska plemiška etiketa. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi: mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, str. 267–273.

Elze, Theodor: *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain: Festschrift zur vierten Säcularfeier der Eberhard-Karls-Universität*. Tübingen: F. Fues, 1877.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Ljubljana: [B. Golec], doktorsko delo, 1999.

Golec, Boris: Etnično-jezikovna struktura slovenskih celinskih mest do prehoda v novi vek: Poskus kvalitativnega ovrednotenja. *Ad fontes. Otoprečev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 401–410.

Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika – Iz zgodovine Goriške*, 55, 2007, str. 201–230.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen z ozirom na identitete prebivalcev. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2014, str. 327–348.

Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis*, 57, 2003, str. 23–38.

Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (2. del). *Kronika*, 63, 2013, str. 217–272.

Golec, Boris: Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit? *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (ur. Harald Heppner). München: R. Oldenbourg Verlag, 2002, str. 37–64.

Grdina, Igor: *Vladarji, lakaji, bohemi*. *Studia humanitatis Apes*; 13. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.

Höld, Günther: *Habsburg und Österreich 1273–1493. Gestalten und Gestalt des österreichischen Spätmittelalters*. Wien, Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1988.

Holenstein, André: *Die Huldigung der Untertanen: Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800–1800)*. Stuttgart, New York: Gustav Fischer Verlag, 1991.

Hösler, Joachim: »... in der Wiege der Slowenizität«. Zu den Anfängen der nationalen Differenzierung in Krain vom Ende des 18. Bis Mitte des 19. Jahrhunderts. *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (ur. Harald Heppner). München: R. Oldenbourg Verlag, 2002, str. 72–95.

Jerše, Sašo: *Im Schutz und Schirm des Reiches: Spielräume der Reichspolitik der innerösterreichischen Landstände im 16. Jahrhundert*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2016.

Jerše, Sašo: *Odnosi med Svetim rimskim cesarstvom in deželami Notranje Avstrije v letih od 1564 do 1590: Poslanstvo dežel Notranje Avstrije pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576: Študija o diplomatski in zunanjepolitični dejavnosti dežele v šestnajstem stoletju*. Ljubljana: [S. Jerše], doktorska disertacija, 2004.

Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast – O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj. *Vera in hotenja: Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.

- Jordan, Stefan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. 3., aktualisierte Auflage. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2009.
- Juričić Čargo, Daniela: O odnosih Kranjske dežele in habsburške Istre v kranjskih virih 16. stoletja. *Annales*, 8, 1998, str. 167–178.
- Južnič, Stane: *Identiteta. Knjižna zbirka teorija in praksa*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993.
- Kampmann, Christoph: *Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg: Geschichte eines europäischen Konflikts*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2008.
- Koblar, Anton: Ukaz cesarja Ferdinanda iz leta 1638. v slovenskem jeziku. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XVIII, 1908, št. 3, str. 116–117.
- Kočevar, Vanja: Dedna poklonitev vojvodine Kranjske nadvojvodu Ferdinandu leta 1597. *Kronika*, 63, 2015, str. 201–232.
- Kočevar, Vanja: Ferdinand II. na čelu protireformacije: Plemstvo in konfesionalno-politične razmere na Kranjskem v prvi tretjini 17. stoletja. *Stati inu ostati*, št. 21/22, 2015, str. 180–232, 369–370.
- Kočevar, Vanja: Patent nadvojvode Ferdinanda o dokončnem izgonu predikantov in odpravi protestantskega bogoslužja v notranjeavstrijskih deželah iz leta 1599. *Arhivi* 37, 2014, str. 31–64.
- Kočevar, Vanja: Pritožba kranjskih deželnih stanov zoper ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1607, 1. del, *Arhivi*, 38, 2015, št. 1, str. 9–34; 2. del, *Arhivi*, 38, 2015, str. 233–267.
- Kočevar, Vanja: Vojvodina Kranjska v času Ferdinanda II. (1595–1637): Politična zgodovina osrednje slovenske dežele. Ljubljana: [V. Kočevar], doktorsko delo, 2017.
- Komić Marn, Renata: Kratka zgodovina rodbine Eggenberg s posebnim ozirom na slovenski prostor. *Kronika*, 63, 2015, str. 5–26.
- Kos, Dušan: *Zgodovina morale*. 1, Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Thesaurus memoriae. Dissertationes 10. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Kos, Dušan: *Zgodovina morale*. 2, Ljubezenske strasti, prevare in nasilje ter njihovo obravnavanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Thesaurus memoriae. Dissertationes 12. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Kotar, Jernej: *Deželnoknežja oblast in uprava na Kranjskem v času Friderika III. Habsburškega*. Ljubljana: [J. Kotar], doktorska disertacija, 2016.
- Kotar, Jernej: Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželne grba iz leta 1463. *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, str. 68–96.
- Kruhek, Milan: *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljestva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.
- Lackner, Christian: Das Haus Österreich und seine Länder im Spätmittelalter: Dynastische Integration und regionale Identitäten. *Fragen der politischen Integration im mittelalterlichen Europa* (2005), str. 273–301.
- Levec, Vladimir: Die krainischen Landhandfesten: Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Band 19, 1898, str. 245–301.
- Losert, Johann: *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II.* Teil 1.: Die Zeiten der Regentschaft und die Auflösung des Protestantischen Schul und Kirchen Ministeriums in Innerösterreich 1590–1600, Teil 2.: Von der Auflösung des Protestantischen Schul und Kirchenministeriums bis zum Tode Ferdinands II. 1600–1637. *Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen. Diplomataria et Acta*; Band 60. Wien: In Kommission bei Alfred Hölder, 1906, 1907.
- Lukanc, Maja in Rolanda Fugger Germadnik: *Ana Celyska: [celyska grofica na poljskem prestolu] = Anna Cylejska: [cylejska hrabianka na polskim tronie]*. Starožitnosti: vodniki Pokrajinskega muzeja Celje = Starożytności: przewodniki Muzeum Regionalnego w Celju; 8. Celje: Pokrajinski muzej, 2016.
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriski*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Marolt, Janez: *Kranjski deželni stanovni in njihova spomenica o stanovskih svoboščinah, pritožbah in željah leta 1790 Leopoldu II.* Ljubljana: [J. Marolt], diplomsko delo, 1977.
- Merian, Matthaeus, der Ältere, 1593–1650: *Topographia provinciarum Austriacarum: Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis etc.; das ist Beschreibung und Abbildung der fürnembsten Stätt und Plätze in den österreichischen Landen Under und Oberösterreich, Steyer, Kärndten, Crain und Tyrol.* Reprint [d. Ausg.] Frankfurt am Main, 1649. Wien: Archiv-Verlag, 2005.
- Nared, Andrej: Arhiv kranjskih deželnih stanov. *Arhivi*, XXIV, 2001, št. 2, str. 1–18.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovni: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518.* Thesaurus memoriae dissertationes 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Nared, Andrej: *Kranjska in njeni deželni stanovni. Kranjski deželni privilegiji = Carniolan provincial privileges = Krainische Landesprivilegien: 1338–1736:* [razstava Arhiva Republike Slovenije: Narodna galerija, Galerija Narodni dom, 3. april–4. maj 2008, Peterokotni stolp Ljubljanskega gradu, 3.–29. april 2008]. (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 10–33.
- Nared, Andrej: *Kranjski deželni privilegiji (ročini) 1338–1736. Kranjski deželni privilegiji = Carnio-*

- lan *provincial privilegjes = Krainische Landesprivilegien: 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 35–68.
- Nared, Andrej: Pod knezom in stanovi: uprava dežele Kranjske od poznega srednjega veka do srede 17. stoletja. *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 501–535.
- Nared, Andrej: Privilegijsko pravo grofije v Marki in Metliki. *Kronika*, 58, 2010, str. 515–530.
- Nared, Andrej: Sezname kranjskega plemstva in kranjskih deželnih stanov. *Arhivi* 28, 2005, št. 2, str. 313–334.
- Orožen, Martina: Janez Vajkard Valvasor o slovenskem jeziku. *Jezik in slovstvo*, 39, 1993, 93/94, št. 1, str. 3–12.
- Pferschy, Gerhard: Gemeinschaftssinn und Landesbewußtsein in der innerösterreichischen Ländergruppe. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute* (ur. Rihard G. Plaschka, Gerald Stourzh in Jan Paul Niederkorn). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 51–64.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledeh mogočnega tura*. Thesaurus memoriae Dissertationes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha: Novoveško plemstvo na Slovenskem: med zakoni gospodarstva in zahtevami družbe. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2014, str. 139–148.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem*. 16. stoletje. 1. del. Od Barbov do Zetscherjev. Blagoslovljeni in prekleti. Peta knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem*. 17. stoletje. 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev. Blagoslovljeni in prekleti. Četrta knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Preinfalk, Miha: Rodbina Habsburžanov: Zgodovina vladarske hiše skozi prizmo cesarske titulacije Franca Jožefa I. *Franc Jožef* (ur. Gregor Antolčić). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016, str. 9–26.
- Rajšp, Vinko: Protireformacija na Kranjskem na primeru župnije Škocjan pri Turjaku. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 = Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 = Riforma cattolica e controriforma nell’Austria interna 1564–1628* (ur. France M. Dolinar). Klagenfurt; Ljubljana; Wien: Hermagoras = Mohorjeva; Graz; Wien; Köln: Styria, 1994, str. 203–210.
- Rajšp, Vinko: Razširjenost protestantizma med socialnimi plastmi na Kranjskem. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, št. 2, str. 265–276.
- Reingrabner, Gustav: Faktoren der Konfessionsbildung in den innerösterreichischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 = Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 = Riforma cattolica e controriforma nell’Austria interna 1564–1628* (ur. France M. Dolinar). Klagenfurt; Ljubljana; Wien: Hermagoras = Mohorjeva; Graz; Wien; Köln: Styria, 1994, str. 233–249.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Roksandić, Drago: *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*. Zagreb: Barbat, 2003.
- Rotar, Janez: Najstarejši domači zapis imena dežele Kranjske. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, str. 357–361.
- Simoniti, Vasko: Barok v zenitu. *Vilfanov zbornik: Pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 331–339.
- Simoniti, Vasko: Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1570 do 1575. *Zgodovinski časopis*, 31, 1977, str. 3–21.
- Simoniti, Vasko: Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579. *Zgodovinski časopis*, 34, 1980, str. 87–100.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že: turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Simoniti, Vasko: *Vojaska organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Societas Jesu Collegium Labacense: Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis = Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Prevod: Marija Kiauta (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina, 2003.
- Stone, Gerald: Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske. *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, str. 232–238.
- Strohmeier, Arno: *Svoboda politike in moč vere: študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba /^{*}cf., 2011.
- Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 123–145.
- Štih, Peter: Od Karniole do Kranjske – Dolga in zapletena pot nastanka dežele. *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski*

- jezik (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 465–500.
- Štih, Peter: Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje. *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2001, str. 61–72.
- Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Štuhec, Marko: Iz Lesc v Ljubljano po francosko. Prispevek k poznavanju jezikovne rabe kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 60, 2006, str. 327–344.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, šurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventariji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Thaler, Peter: Erbländische Protestanten und die protestantische Großmacht Schweden im 17. Jahrhundert. Glaubwürdig bleiben: 500 Jahre protestantisches Abenteuer. Wissenschaftlicher Begleitband zur Kärntner Landesausstellung 2011 in Fresach. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, Band 101. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 2011, str. 261–283.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.
- Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.
- Vidmar, Luka: *Ljubljana kot novi Rim. Akademija operozov in baročna Ljubljana*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2013.
- Vilfan, Sergij: Deželni ročin kot vir naše ustavne zgodovine. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, XXV–XXVI, 1944–1945, str. 65–84.
- Vilfan, Sergij: Kranjski deželni stanovi proti znanilcem absolutizma po smrti cesarja Maksimilijana. *Zbornik znanstvenih razprav*, LIV, 1994, str. 233–255.
- Vilfan, Sergij: Pojmovanje oblasti v izjavah kranjskih deželnih stanov v dobi reformacije. *Zbornik znanstvenih razprav*, XLIII, 1983, str. 169–176.
- Vilfan, Sergij: Pravna ureditev Kranjske po Valvasorjevi Slavi. *Valvasorjev zbornik ob 300-letnici izida Slave vojvodine Kranjske – Referati s simpozija v Ljubljani 1989* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 32–48.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev. Od naseelitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Pravni značaj deželnih stanov v deželah s slovenskim prebivalstvom (Notranji Avstriji). *Zbornik znanstvenih razprav*, XLVIII, 1989, str. 207–219.
- Vilfan, Sergij: *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941*. Graz: Laykam, 1968.
- Vilfan, Sergij: Struktura stanov, deželne finance in reformacija. *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, str. 175–181.
- Vilfan, Sergij: Začetki moderne države. *Dokumenti slovenstva* (ur. Jože Žontar). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994, str. 119–123.
- Vilfan, Sergij: Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. *Pravna obzorja* 5. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Vilfan, Sergij: Zlata bula Kranjcev. *Zbornik znanstvenih razprav*, LIII, 1993, str. 219–229.
- Voje, Ignacij: Odnos fevdalnih rodbin na Kranjskem do reformacije. *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, str. 67–75.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Voje, Ignacij: *Slovenica Balcanica. Zgodovinske študije*. Razprave in eseji 50. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Weiss, Janez: *Semič in Semenič: plemiški rodbini Metliškega: 14.–18. stoletje*. Semič: Občina, 2016.
- Winkelbauer, Thomas: Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter: Teil 2. *Österreichische Geschichte. 1522–1699* (ur. Herwig Wolfram). Wien: Ueberreuter, 2003.
- Zwitter, Fran: Linhartova doba, misel in delo. *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (Anton Linhart)*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981, str. 303–350.
- Žabota, Barbara: Ko mrtvi spregovorijo. Protestantška mrliška knjiga v luči novih raziskav. *Kronika*, 63, 2015, str. 187–200.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: O verskem oziroma religioznem v Slavi: Pogledi Janeza Vajkarda Valvasorja in sledi Erazma Franciscija. *Studia Valvasoriana: Zbornik spreminjenih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 401–421.
- Žontar, Josip: Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. *Zgodovinski časopis*, X–XI, 1956–1957, str. 32–121.
- Žontar, Jože: Zaton deželnih stanov na Kranjskem. *Vojetov zbornik: Med srednjo Evropo in Sredozemljem* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, str. 171–187.
- Žvanut, Maja: »To je moia uola«: Po sledih nekega testamenta iz 17. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, str. 487–496.
- Žvanut, Maja: Korespondenca dveh kranjskih plemi-

čev iz sredine 16. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 43, 1989, str. 477–506.

Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Vi-harnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Ljubljana: Vi-harnik, 2009.

SPLETNI VIRI

Das neue AEIOU Österreich-Lexikon. Zeiller, Martin (http://austria-forum.org/af/AEIOU/Zeiller%2C_Martin (2. 6. 2014)); Merian, *Topographia*, str. XVII.

Mal, Josip: Breckerfeld, Franc Anton, plemeniti (1740–1806). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi148545/#slovenski-biografski-leksikon> (20. 5. 2017). Izvirna objava v: Slovenski bijografski leksikon: 1. zv. Abraham – Erberg. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1925.

Nared, Andrej: Kranjski deželni privilegiji, <http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/publikacije/drugo/kdp.pdf> (23. 5. 2017).

Repertorium digitaler Quellen zur österreichischen Rechtsgeschichte in der Frühen Neuzeit [Heino Speer]. Brucker Religionspazifikation (1578). <http://repoestr.info/wp/zur-geschichte-des-protestantismus-oesterreich/protestantismus-quellen/brucker-religionspazifikation-1578/> (20. 5. 2017).

RepÖstRG, *Repertorium digitaler Quellen zur österreichischen Rechtsgeschichte in der Frühen Neuzeit [Heino Speer]*, Brucker Religionspazifikation von 1578 (Brucker Libell). <http://repoestr.info/wp/zur-geschichte-des-protestantismus-oesterreich/protestantismus-quellen/brucker-religionspazifikation-1578/> (22. 5. 2017).

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Fran. <http://www.fran.si/iskanje?View=1&Query=identiteta&Al=identiteta&FilteredDictionaryIds=130> (20. 5. 2017).

Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (10. 10. 2017). Izvirna objava v: Slovenski bijografski leksikon: 3. zv. Hintner – Kocen. Izidor Cankar et al. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1928.

S U M M A R Y

Identity of the Carniolan Provincial Estates in the Early Modern Period

In the early Modern Period, the Provincial Estates constituted a diverse political community of the province that was composed of prelates, the nobility, and provincial princely cities. The contribution primarily focuses on the elements that constituted the identity of the Provincial Estates, which reflected in their political life. The theoretical framework on which the contribution drew was the study of identity conducted by Slovenian anthropologist Stane Južnič.

The research was carried out on the basis of the archival materials of the Carniolan Provincial Estates in both Slovenian and Austrian archives, and professional literature. The link between the sources and literature was provided by two topographies dating to the seventeenth century, namely: Merian's *Topographia provinciarum Austriacarum* (1649) and Valvasor's *Die Ehre dess Hertzogthums Crain (The Glory of the Duchy of Carniola)*, 1689).

During the course of research, seven elements in particular stood out, on the basis of which the members of the Provincial Estates could construct their identity. The building blocks of the (political) identity of the Carniolan Provincial Estates were as follows: 1) The province. Even though the province was a central component in constructing the identity of the nobility, it was undoubtedly an important building block that determined the identity of other members of the Estates as well. Also, the Turkish threat further reinforced the sense of provincial affiliation in the general population of the provinces rather than only the members of the political class. On the other hand, it should be noted that Carniola also included parts – annexed seigniories – that harboured a certain amount of resentment towards the centre and stressed their partial affiliation with the province. 2) Provincial law. Provincial freedoms, too, had the greatest bearing on the nobility, as the privileges arising from the provincial *Handfesten* (lit. handbindings, predecessors of modern constitutions) were primarily granted to nobles. The contribution aims to demonstrate that these privileges not only served as a legal recognition in the political discussion with the provincial prince, but also as a source of identity. 3) The House of Austria. Loyalty to the Habsburg provincial prince was crucial for all Provincial Estates and based on the traditional link, with Carniola having been a Habsburg hereditary land since as early as 1335. On the other hand, loyalty to the provincial prince was an important building block

of the Provincial Estates' honour and reputation. 4) The bulwark of Christianity. The advance of the Ottoman Empire into the European continent posed an existential threat to the province and its population, and the awareness that their land was now turning into one of the bulwarks fending off the Turkish incursion left a profound mark on the Provincial Estates. Like any other Christian land between the Adriatic Sea and Transylvania, they considered themselves the *antemurale* of Christianity and the empire. 5) The Holy Roman Empire. Carniola was the south-easternmost part of the great Central European state body. The provincial nobility identified itself with the empire, however, with the difference in using the concept "*teutsche Nation*", which designated the affiliation with the empire, and the name "*Teutschland*", which was used, at least by Valvasor, in reference to foreign places – German provinces in the empire, excluding the Habsburg hereditary lands. 6) Religion. In the period under discussion, faith played a crucial role in the daily life and, during

the "confessional period", also had a decisive influence on politics. Confessionalization in the province was initially a two-way process, in which the majority of the noblemen joined a significant number of citizens in embracing the Reformation and establishing their own provincial Protestant church, much to the dismay of the prelates and the Catholic provincial prince. After the Counter-Reformation reached its triumph during the days of Ferdinand II, the Protestant noblemen converted to Catholicism or left the province. The void that the Protestant exiles left behind was filled with new Catholic nobility. The Catholic restoration, led by the Jesuits, brought about the creation of a new Catholic identity of the Provincial Estates and the entire province. 7) Slovenian or "Carniolan", as the Provincial Estates would also call their language, was a unique feature of the province. Even though secular texts were written almost exclusively in German, the Slovenian language was, at least until the eighteenth century, the sole language used in oral communication by all Provincial Estates in the province.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 638.1:061.2(497.452)(091)

Prejeto: 21. 3. 2017

Tita Porenta

mag. muzejska svetnica, Muzeji radovljiške občine – Čebelarški muzej, Linhartov trg 1, SI-4240 Radovljica
E-naslov: cebelarški.muzej@mro.si

Razvoj čebelarstva in društvene organiziranosti čebelarjev Zgornje Gorenjske

IZVLEČEK

Slovenija danes v svetu velja za zelo pomembno čebelarstvo državo z dolgo in bogato čebelarstvo tradicijo, ki jo zastopajo pomembni slovenski in na Slovenskem delujoči strokovnjaki. V uvodu prispevka je opisana kratka zgodovina slovenskega čebelarstva, ki se v drugem delu nadaljuje v podrobnejši opis razvoja čebelarstva na Zgornjem Gorenjskem od Valvasorjevih časov do srede 20. stoletja. V zadnjem delu prispevka sledi predstavitev razgibanega razvoja društvene organiziranosti zgornjegorenjskih čebelarjev, ki so danes vključeni v sedem lokalnih čebelarstev.

KLJUČNE BESEDE

čebelarstvo, čebelarstva društva, zgodovina čebelarstva, kranjska čebela, Čebelarški muzej, Zgornja Gorenjska

ABSTRACT

DEVELOPMENT OF BEEKEEPING AND BEEKEEPERS SOCIETIES IN UPPER CARNIOLA

Slovenia has a global reputation as an important beekeeping country with a long and rich tradition of beekeeping, represented by eminent experts who were either born or active in Slovenia. In the introduction, the contribution presents a brief history of Slovenian beekeeping tradition. In the second part, it provides a more detailed description of the development of beekeeping in Upper Carniola from the days of Valvasor to the mid-twentieth century. The final part of the contribution presents the turbulent development of societies of Upper Carniolan beekeepers, who are currently organised into seven local beekeepers societies.

KEY WORDS

beekeeping, beekeepers societies, history of beekeeping, Carniolan honey bee, Museum of Apiculture, Upper Carniola

Kratek pregled razvoja čebelarstva na Slovenskem

Vsa znanja in spoznanja, povezana s sodobnim čebelarstvom na Slovenskem, slonijo na dolgi tradiciji, ki so jo v sožitju z medonosno čebelo soblikovali številni domači in tuji čebelarji ter drugi strokovnjaki. Slovenski čebelarji so v svetu poznani kot odlični strokovnjaki na svojem področju. Že od nekdanj čebelarji samo s kranjsko čebelo, zaradi značilne sive barve obročkov na zadku imenovano tudi kranjska sivka, ki je bila in je še cenjena zaradi mirnosti, nabiralne vneme, odpornosti proti boleznim in burnega spomladanskega razvoja. Veljavno znanstveno ime – *apis mellifera carnica* (nemško *die Krainer Biene*, angleško *Carniolan Bee*) – ji je leta 1879 dal nemški raziskovalec čebeljih ras August Pollmann (1813–1898). Kot slovenska avtohtona rasa se je ohranila vse do danes.

Stari Slovani so na splošno poznali gozdno čebelarjenje na obširnih območjih lipovih gozdov severne in vzhodne Evrope, predvsem na ozemlju današnje Poljske. Med so pobirali čebelam, ki so bivale v naravnih drevesnih duplih, stenskih razpokah in gostih drevesnih krošnjah pod vejami. Drevesa so označevali z različnimi znaki, ki so določali lastništvo. Poznali so svoja pravila, pomembna še posebej v času rojenja čebel. Karantanci so imeli že razvito lastno čebelarstvo pri domu v panjih, imenovanih *klade* in *korita*, in so že izvažali med. Način čebelarjenja karantanskih gozdnih čebelarjev na južni strani Alp se je kasneje razširil tudi na Bavarsko.

V visokem srednjem veku so v urbarjih med, vosek in čebelji panji omenjeni kot zelo pomemben del kmečkih dajatev fevdalnemu gospodom. S krčenjem gozdov in urejanjem polj se je vedno bolj opuščalo gozdno čebelarjenje in uveljavljalo čebelarjenje pri domu. V 15. stoletju so na Slovenskem začeli sejati ajdo, kar je še povečalo donose medu. Potrebe po medu kot edinem sladilu in vosku kot surovini za razsvetljavo so se povečale. Med so iz slovenskih pokrajin izvažali v primorska mesta, nemške dežele in na Bavarsko.¹

Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), polihistor in posestnik gradu Bogenšperk pri Litiji, v svoji knjigi *Slava vojvodine Kranjske* (Nürnberg 1689) prvič zapiše kranjsko besedo *Zhebela* (čebela) ter opiše čebelnjak, čebelarjenje z roji, trgovanje z medom in uporabo medu. Poroča o velikem izvažanju medu in njegovi nizki ceni na Kranjskem ter uporabi za kuhanje priljubljene medicine. V Valvasorjevem času je napredovala tudi čebelarstva tehnologija. Panje *korita* so začeli počasi izpodrivati iz desk zbiti panji, ki so jih imenovali *truge*. Z njimi je bilo lažje ravnati: lahko so jih prezimovali v zavetiščih, spomladi in poleti so jih vozili na resje in ajdovo pašo. Ker so bili občutljivi, so jih začeli zlasti na Gorenjskem postavljati v čebelnja-

ke. Eden prvih je upodobljen na Valvasorjevi grafiki izžanske graščine.²

Kapucin Janez Adam Gaiger – p. Hipolit (1667–1722) je leta 1711 prvi poslovenil slovarsko geslo o čebelah.³ V Ljubljani je bila leta 1693 kot prva slovenska znanstvena akademija ustanovljena *Academia operosorum Labacensium* (slovensko *Akademija delovnih Ljubljancanov*), ki je imela v svojem skupnem grbu upodobljen panj in čebele. Geslo NAM IN DRUGIM, zapisano na grbu, kaže namen akademije – po zgledu čebel zbirati dognanja svojih članov sebi in drugim v prid. Tudi njeni člani, imenovani *apes* (čebele), so v svojih emblemih prav tako uporabili čebelo.⁴

V razsvetljenstvu je širjenje in napredek čebelarstva kot pomembne gospodarske panoge v avstrijski monarhiji spodbujala tudi cesarica Marija Terezija z ustanavljanjem kmetijskih družb in čebelarških šol. Čebelarstvo je bilo najbolj razvito prav na Kranjskem. Čebelarstvo so s praktičnim delom in čebe-

Božidar Jakac: Anton Janša, 1973, risba sephia kreda (brani Čebelarški muzej v Radovljici, inv. št. ČM 1016).

² Valvasor, *Topografija*, slika 244.

³ Poslovenil ga je iz dela *Svet v slikah* Jana Komenskega, češkega pisatelja, filozofa in pedagoga. Geslo ima naslov *Kunst med delati*, v njem že opiše čebelji roj z matico, da čebele delajo šesterokotne celice, iz katerih se ven cedi med in s kuhanjem nastane vosek. Stanonik, *Čebela*, str. 30.

⁴ Gnilšak, *Si sapis*, nepag.

¹ Gestrin, *Trgovina*, str. 296.

larskimi spisi izkazovali izkušeni domači čebelarji tistega časa. Zelo pomemben svetovalec Kmetijske družbe v Ljubljani je bil velik čebelarški strokovnjak Peter Pavel Glavar (1721–1784). Čebelar, duhovnik in posestnik gradu Lanšprež pri Mirni velja za pisca prvega čebelarskega strokovnega besedila v slovenščini in častnega člana Gornjeluziške kmetijske družbe. Izjemno pomembno je bilo njegovo praktično delovanje med čebelarji podložniki. Anton Janša (1734–1773), čebelar in slikar z Breznice na Gorenjskem, je danes kot prvi cesarsko-kraljevi učitelj na dunajski čebelarški šoli priznan kot najpomembnejši slovenski čebelar. Giovanni Antonio Scopoli (1723–1788), italijanski naravoslovec in zdravnik v Idriji, je napisal knjigo *Entomologia carniolica* (1763), v kateri je opisal in narisal medonosno čebelo ter ugotovil, da se matica opravi s troti zunaj panja.

Od 18. stoletja naprej se razvijata tudi prenos in prevoz čebeljih panjev na različno oddaljene paše in slikanje panjskih končnic na panjih kranjičih.

Za čas od sredine 19. stoletja je značilen živahen razvoj čebelarske tehnologije. Izjemno pomemben je bil izum panja s premičnim satjem (Johannes Dzierzon, 1845), ki so mu sledile slovenske lokalne različice. Razvoj panjev je spodbudil tudi raziskovanje čebeljih podvrst in trgovanje s čebelami. Od leta 1873 so lahko čebelarji brali svoja strokovna glasila⁵ in učbenike.⁶ Za razvoj in napredek čebelarstva na Slovenskem so skrbele številne regionalno delujoče čebelarske organizacije. Leta 1873 je bilo ustanovljeno *Kranjsko društvo za umno čebelarstvo*. Osrednje slovensko čebelarsko društvo je bilo ustanovljeno leta 1897 v Ljubljani. Organiziralo je predavanja in tečaje ter ustanovljalo čebelarske podružnice po pokrajinah.

Po letu 1907 začnejo v več delih Slovenije postavljati prve opazovalnice, predhodnice današnjih opazovalnih postaj za nadzor medenja. Leta 1910 je Anton Žnideršič (1874–1947) v *Slovenskem čebelarju* opisal t. i. AŽ-panj, ki je postal najbolj razširjen tip panja v slovenskem čebelarstvu.⁷

Po prvi svetovni vojni, leta 1920, je Odsek za varstvo društva in prirodnih spomenikov pri Muzejskem društvu v Ljubljani v t. i. *Spomenici* med drugim zapisal, naj se tudi kranjska čebela varuje kot naravni spomenik.⁸ Načelstvo *Čebelarskega društva za Slovenijo* je leta 1929 izdalo sklep o ustanovitvi muzeja. Avgust Bukovec (1878–1965) je v *Slovenskem čebelarju* objavil povabilo in navodilo za zbiranje čebelarskih predmetov.

⁵ *Slovenska čebela* (1873–1882), *Slovenski čebelar in sadjerejec* (1883–1889), *Kmetovalec, gospodarski list s podobami* (1890–1897), *Slovenski čebelar* (1898–).

⁶ Peter Dajnko: *Čebelarstvo* (1831), Jurij Jonke: *Kranjski Čebelarčik* (1836, 1844), Janez Sumpser: *Slovenski bučelarček* (1871), Luka Porenta: *Novi kranjski panj po Dzierzonovi osnovi* (1876), Franjo Jeglič: *Poduk, kako se med in vosek koristno uporabita* (1888), Jernej Černe: *Umno čebelarstvo* (1889).

⁷ *Slovenski čebelar*, 13, 1910, št. 2, str. 22–28; št. 3, str. 46–49.

⁸ *Spomenica*, str. 1–7.

V tridesetih letih 20. stoletja je čebelarsko društvo v Ljubljani za svoje potrebe kupilo hišo in v njej uredilo čebelarno. Leta 1954 je bilo ustanovljeno trgovsko podjetje Medex. V letih 1955 in 1958 sta bili izdani monografiji *Sodobno čebelarstvo*,⁹ temeljni strokovni čebelarški deli, v katerih sta med drugim predstavljena celotno dotedanje slovensko strokovno čebelarsko slovstvo in zgodovina. Leta 1959 je bil ustanovljen Čebelarški muzej v Radovljici, 1967 pa sprejet sklep o graditvi čebelarskega izobraževalnega centra (ČIC) na Brdu pri Lukovici.

V novem tisočletju (2002) je bil v Sloveniji sprejet *Zakon o živinoreji*,¹⁰ ki v 70. členu uzakonja posebno varstvo avtohtone podvrste čebel *Apis mellifera carnica*. Iste leta je bil na Brdu pri Lukovici odprt Čebelarški center, leta 2003 pa je Čebelarska zveza Slovenije v Ljubljani organizirala svetovni kongres čebelarjev Apimondia.

Čebelarska zveza Slovenije je z vstopom Slovenije v EU pridobila status priznane rejske organizacije v čebelarstvu. V Sloveniji je dovoljeno čebelariti samo s kranjsko čebelo, *Apis mellifera carnica*, ki je podvrsta medonosne čebele *Apis mellifera*.

Leta 2014 je slovenska država predlagala razglasitev 20. maja, rojstnega dne Antona Janše, za mednarodni dan čebel. Postopek za vpis v register pri Organizaciji združenih narodov poteka počasi, a uspešno, saj so predlog Slovenije že podprli v stroki (Apimondia kot svetovna stanovska organizacija 2015), prve diplomatske podpore pa je bila naša država deležna spomladi 2016 v Celju. Slovesno razglasitev pričakujejo konec leta 2017.

V Sloveniji po podatkih Čebelarske zveze Slovenije (ČZS) danes deluje že okoli 10.000 čebelarjev, ki čebelarijo z okoli 150.000 čebeljimi družinami in pridelajo okoli 3.000 ton medu na leto. ČZS deluje kot osrednja čebelarska organizacija. Vanjo je vključenih 210 čebelarskih društev. Na osnovnih in srednjih šolah deluje 163 čebelarskih krožkov. ČZS zaslužnim čebelarjem podeljuje priznanja in medalje Antona Janše. Enkrat na leto se čebelarji srečajo na strokovni prireditvi ApiSlovenija, javnosti pa se predstavljajo na dnevih odprtih vrat slovenskih čebelarjev. Na lokalni ravni se združujejo v zveze in društva.

Slovenija v svetu danes velja za čebelarsko velesilo, a ne po proizvodnji medu. Čebelarstvo, ki ga sicer uvrščamo med kmetijske dejavnosti, se je na Slovenskem razvilo v čebelarsko kulturo, po čemer se bistveno razlikuje od drugih svetovnih čebelarstev.

Čebelarstvo na Zgornjem Gorenjskem

V zgodovini slovenskega čebelarstva igra Gorenjska še posebno vlogo, lahko bi jo imenovali celo zibelko slovenskega čebelarstva. Čebelarstvo ima v

⁹ Bukovec, *Sodobno čebelarstvo*, 1955, 1958.

¹⁰ *Zakon o živinoreji*, Uradni list RS, št. 18/02.

Spominska plošča Janu Strgarju na njegovi rojstni hiši v Bohinju (foto: Tita Porenta, 2016).

Deželi,¹¹ območju nekdanje radovljiške gosposke, zaradi zelo ugodnih naravnih danosti (sončna lega, dobra paša) dolgo tradicijo. Ker je to območje že od nekdaj kmetijsko, je bilo čebelarstvo zaradi medu, voska in medice donosna postranska gospodarska dejavnost. Čebelarstvo znanje se je praviloma prenašalo iz roda v rod.

Čebelarstvo do srede 18. stoletja

Do 17. stoletja oz. do Valvasorja splošni zgodovinski pregledi ne opredeljujejo natančne lokacije, kjer naj bi bilo čebelarstvo še posebej razvito. V te namene so raziskovalci ponekod sledili krajevnim imenom, ki spominjajo na čebelarska naselja, gozdna čebelja pasišča in obširne gozdove. Nekateri viri omenjajo čebelje pašnike na resju na gorskih pobočjih, na prisojnih krajih, kjer so take pašnike namenoma napravljali ali vsaj neobdelane puščali za pašo čebel.¹² Gorska pobočja pa so vsekakor značilna za Gorenjsko in seveda Koroško. Za srednji vek bi bilo treba za natančnejše lociranje čebelarskih območij pregledati arhive posameznih zemljiških gospodstev, v okviru katerih so gojili čebele. Razvito čebelarstvo na Kranjskem v času od 13. do 16. stoletja bi lahko dokazovali tudi s pomočjo poročil o izvozu medu, ki se je takrat povečal s sejanjem ajde.¹³

Tudi Valvasor poroča o velikih količinah medu, ki so ga iz Kranjske izvažali predvsem na Solnograško,

ker je bil tudi poceni. Ostro podnebje Gorenjske in uporaba panjev trug sta verjetno botrovala tudi nastanku čebelnjakov (»posebne hišice za čebele«), ki so sčasoma dobili obliko, še danes značilno zlasti za Gorenjsko in Dolenjsko.¹⁴

Glas o slovenskem čebelarjenju gre v svet (od srede 18. do srede 19. stoletja)

Še bolj se približamo navedbam o čebelarjenju na Gorenjskem v 18. stoletju. Po poročanju duhovnika in sodelavca ljubljanske kmetijske družbe Petra Pavla Glavarja je bilo čebelarstvo v njegovem času, torej sredi 18. stoletja, najbolj razvito na Koroškem in severozahodnem delu Kranjske, v ravninskem delu širše okolice Kranja in Kamnika,¹⁵ upravičeno pa lahko trdimo, da je enako veljalo za območje zdajšnje Zgornje Gorenjske oz. vsaj Dežele, od koder je bil doma Glavarjev sodobnik Anton Janša, na širšem območju pa tudi kasnejši trgovec s čebelami Mihael Ambrožič, vzrejevalec matic Jan Strgar in drugi pomembni gorenjski čebelarji. Za primerjavo lahko po Glavarju povzamemo, da je čebelarstvo na Notranjskem ovirala burja, na Dolenjskem, Štajerskem in Primorskem pa so čebelarili v dosti manjšem obsegu.

Čebelarstvo se je v 18. stoletju razvijalo bolj na veleposestih, večji razmah te dejavnosti na kmetih pa so ovirale gospodarske, socialne in kulturne razmere.¹⁶ Posebnih zakonov in državnih uredb za čebelarstvo ni bilo. Čeprav je cesarica Marija Terezija skušala preučiti stanje in ukrepati,¹⁷ je izvajanje teh priporo-

¹¹ Dežela je skrajni severozahodni del Ljubljanske kotline; v geografski literaturi je imenovana Radovljiška kotlina (Anton Melik). V *Enciklopediji Slovenije* je opredeljena kot ravnina na levem bregu Save med Žirovnico in Begunjami. Sinobad, *Dežela*, str. 11, 12.

¹² Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 438.

¹³ Gestrin, *Trgovina*, str. 296.

¹⁴ Gregori, *Kratek pregled*, str. 487.

¹⁵ Mihelič, *Anton Janša*, str. 5.

¹⁶ Prav tam, str. 6.

¹⁷ Predlog za izboljšanje čebelarstva v c. kr. dednih deželah iz l. 1768. Glej Mihelič, *Anton Janša*, str. 8 (v besedilu predlog).

čil zaradi številnih razlogov potekalo izredno počasi. Dunajska Spodnjeavstrijska ekonomska družba, ki je predlog pripravila, je namreč posploševala navodila za pospeševanje čebelarstva na celotnem območju monarhije, pa tudi nemško pisana poročila so bila za večinoma nepismene in slovensko govoreče kmete povečini brezpredmetna. Oblast pa je razmišljala povsem drugače: »... vse, kar je doslej povedano o izboljšanju čebelarstva, pa bo prineslo uspeh le, če bo deželna gosposka s kaznimi in nagradami zlomila kmetijsko trdovratnost, ki povzroča, da ni mogoče spraviti kmeta na nova pota, četudi bi to v prvi vrsti koristilo njemu samemu«. ¹⁸ Kmetijska družba v Ljubljani je predlog sprejela 24. februarja 1768 in ga predala Petru Pavlu Glavarju, ki je oblikoval obsežen odgovor, ¹⁹ v katerem je predstavil razmere na Kranjskem in pri tem v več točkah ugovarjal posplošenim ugotovitvam. Na splošno se je strinjal, da je čebelarstvo zelo pomembna kmetijska panoga, kar na Kranjskem dokazuje živahna trgovina z medom in voskom, ki pa lahko poteka le, če se ju pridela dovolj. Za to pa je potrebno veliko znanja, truda in časa, kar Glavar konkretno pojasni s predstavitvijo del v čebelarjevem letu, hkrati pa predlaga razširitev delokroga graščinskih vrtnarjev na dodatno skrb za čebele. ²⁰

V nadaljevanju pojasnjuje klimatske in pašne pogoje, ki se ponekod na Kranjskem močno, drugod pa delno razlikujejo po okrožjih. Gorenjsko okrožje daje več rojev in manj medu, ²¹ dolenjsko pa ravno obratno, medtem ko Notranjska zaradi burje in suše po njegovem ni primerna za čebelarjenje. Za gorenjsko klimo so značilni mrz, veter in vlaga, pašni pogoji od 17. do prve polovice 20. stoletja pa so bili povsem drugačni od današnjih monokultur v poljedelstvu. Paša je bila po hribih bolj raznolika in dolgotrajnejša, v nižinah pa redkejša, a obilnejša. Travniki in gozdi sta zaradi slabše kultiviranosti izdatneje medila, zato je paša na raznovrstnih cveticah čebeljim organizmom dajala potrebno energijo in odpornost. Spomladi so čebelarji cenili zlasti resje, ki je raslo po hribovitem svetu, na polju sta v avgustu in septembru rasla lan in ajda. Za seljanje ajde so se kmetje navduševali tudi zato, ker je bila s tem zagotovljena zadostna in bolj zdrava prehrana čebel čez zimo, ker se je povečal donos medu in ker za ajdo ni bilo treba plačevati desetine. ²² Danes zelo priljubljena akacija (robinija) se v tistem času še ni prijela, Janša pa v svoji knjigi *Popolni nauk* že omenja tudi sajenje drugih medovitih rastlin.

Glavar na podlagi svojih izkušenj za Gorenjce poroča, da jim je poznavanje klime in pašnih pogojev »menda že od rojstva vcepljeno in ga je še posploševala želja po dobičku, katera vzdržuje pri njih nihalo

neumorne pridnosti v stalnem zagonu«. ²³ Posamezne paše so bile omejene na različna območja, zato je bilo na Gorenjskem zelo razvito prevažanje čebel na paše. Po Glavarju so Gorenjci včasih že takoj, ko je skopnel sneg, naložili panje na vozove, jih odpeljali na Koroško in jih tam pustili do ajdove paše (avgusta). ²⁴ Zaradi vse pogostejših prevažanj čebel zlasti na ajdova polja je začelo prihajati do resnejših sporov med domačimi čebelarji in čebelarji prevozniki. Sicer pa je pašno čebelarstvo (prevažanje čebel na Pokljuko) po navedbah gorenjskih čebelarjev prvič omenjeno že leta 1691 v urbarju gospostva Bled. ²⁵

Gorenjski čebelarji so čebelarili samo v lesenih panjih. Staro, iz desk zbito korito, ki se je ponekod po Gorenjskem ohranilo še dolgo, je v drugi polovici 18. stoletja počasi zamenjal t. i. »gorenjski panj«, ki so ga opisali Glavar, Janša in Scopoli. Gorenjski panj je razmeroma visok, imel je okoli 40 litrov prostornine, ki so jo lahko s t. i. vehami tudi spreminjali. Panje so v čebeljak nameščali tako, da so bili spredaj dvignjeni. S takimi panji so čebelarili vse do večjega razmaha trgovine s čebelami v drugi polovici 19. stoletja.

O tem, koliko medu so na Kranjskem pridelali v 18. stoletju, ni zanesljivih podatkov. Tehtali so ga v Ljubljani na tedanjih cesarskih tehtnicah, k tem podatkom pa bi morali za natančnejšo sliko o celotni pridelavi in izvozu prišteti še poročila iz mestne tehtnice, kontrabanta in domače porabe. Med in vosek sta bila v 18. stoletju precej pomembno trgovsko blago, za katero so morali trgovci plačevati mostnino dlje kot za druge izdelke. ²⁶ Sredi 18. stoletja se pojavijo cukrarne za predelavo sladkorja, ki so počasi postale zelo pomemben tekmeč medu.

Med so uporabljali kot zdravilo, za sladkanje in izdelavo medice, ki so jo prodajali po gostilnah in točilnicah. Medeno pecivo je bilo bolj poznano v okolici Škofje Loke in Selške doline.

Sredi 18. stoletja se na čelnih panjev zlasti na Gorenjskem pojavijo poslikane panjske končnice. Najstarejša do sedaj znana poslikana panjska končnica je datirana z letnico 1758 in jo hrani Čebelarški muzej v Radovljici. ²⁷

Današnje zloglasne čebelje bolezni varoze ²⁸ v 18. stoletju še niso poznali, poročajo pa o hudi gnilobi čebelje zalege ²⁹ in griži. ³⁰ Anton Janša je o teh bo-

²³ Mihelič, *Anton Janša*, str. 16.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Po mnenju staroste radovljiških čebelarjev Severina Golmajerja je odkritje v blejskem urbarju zaslug Jožeta Kosmača iz Gorij.

²⁶ Mihelič, *Anton Janša*, str. 7.

²⁷ Božjepotna Marija, 1758, les, 16,5 x 34 cm, olje na les, inv. št. ČM 1111.

²⁸ Zajedavska bolezen čebelje zalege in odraslih čebel, zlasti otrov s pršico varojo.

²⁹ Huda gniloba je nalezljiva bakterijska bolezen čebelje zalege, ki povzroča razkranjanje ličink in vonj, podoben vonju mizarškega kleja (Bokal (ur.), *Čebelarški terminološki slovar*, str. 68).

³⁰ Grižavost čebel je prebavna motnja čebel zlasti zaradi uživanja neprimerne zimske hrane (prav tam, str. 65).

¹⁸ Mihelič, *Anton Janša*, str. 10.

¹⁹ Glavarjev Odgovor na predlog za izboljšanje čebelarstva v c. kr. dednih deželah, 1768.

²⁰ Mihelič, *Anton Janša*, str. 14.

²¹ Prav tam.

²² Tajnšek, *Žito*, str. 338.

leznih pisal v knjigi *Popolni nauk o čebelah*. V zvezi z redkejšimi pojavi griže je poudarjal, naj čebelarji bolezni raje preprečujejo s pokladanjem (krmljenjem) pristnega medu in zagotavljanjem dobrega prezimovališča, ponesnažene sate pa priporoča izrezati. Za hudo gnilobo, ki je v Janševem času veljala za najbolj kužno bolezen, še niso poznali povzročitelja,³¹ je pa Janša nazorno opisal klinična znamenja s potekom in prenosom bolezni ter navodila za zatiranje, ki v osnovi veljajo še danes.³²

Tudi začetki društvenega organiziranja čebelarjev nas vodijo v Deželo, na Zgornjo Gorenjsko. Kot prvo slovensko čebelarsko združenje ali vsaj poskus združevanja se omenja *Čebelarska bratovščina* (*Binnen bruderschaft, Binnnenwarthbruderschaft*), ustanovljena 14. aprila 1781 na Rodinah. Osnovne podatke o njej sta zbrala Modest Golia³³ in Pavel Zaletel v *Slovenskem čebelarju*.³⁴ Iz virov, na katere se sklicujeta v svojih člankih, a jih žal ne navajata,³⁵ lahko povzamemo, da je imela bratovščina precejšnjo člansko podporo (395 članov, ki so bili darovalci podpore cerkvi sv. Klementa po 7 oz. 18 krajcarjev) iz okoliških vasi (Rodin, Smokuča, Hlebc, Zabreznice, Vrbe, Doslovč, Radovljice, Žirovnice, Begunj, Hraš, Mošenj, Nove vasi, Zapuž, Sela, Brega, Blejske Dobrave in Most) in svoja pravila oz. program, kot resno društvo pa ni zaživela zaradi političnih razmer oz. jožefinske cerkvene reforme. Ideja o povezovanju čebelarjev se je morda rodila v skladu s prizadevanji in praktičnim delovanjem Petra Pavla Glavarja na terenu, formalno pa je obstoj Čebelarske bratovščine onemogočala odredba o bratovščinah z dne 17. avgusta 1771, ki je prepovedovala delovanje cerkvenih združenj brez soglasja deželnega glavarstva. Čebelarska bratovščina je bila namreč ustanovljena na pobudo beneficiata Jakoba Neboisa³⁶ pri podružnični cerkvi sv. Klementa na Rodinah, ki se je pri oblasteh zagovarjal, da gre pri novo ustanovljeni družbi za podporo revni rodinski cerkvi pri zagotavljanju voska za sveče. Bratovščina je bila po ukrepah državnih organov (komisij) razpuščena že po nekaj mesecih. Po tem poskusu so se čebelarji spet povezali v društvo šele več kot 100

let kasneje, kljub temu pa še vedno nekaj let pred nastankom osrednjega čebelarskega društva v Ljubljani.

Z območja Zgornje Gorenjske je izhajal tudi naš največji čebelar Anton Janša (1734–1773), podložnik radovljiške graščine, čebelar in ljudski slikar z Breznice pri Žirovnici. Janša, ki je leta 1766 odšel z bratom na Dunaj, kjer se je vpisal na bakrorezno risarsko šolo akademije likovnih umetnosti, je z dekretom Marije Terezije leta 1770 postal prvi cesarsko-kraljevi učitelj čebelarstva na Dunaju. Janša je na Dunaj prenesel znanje gorenjskih čebelarjev, ki ga je obogatil s svojimi spoznanji, izkušnjami in dosežki. Čebelarij je v panju, ki so ga na Kranjskem poznali že dolgo, za Dunajčane, ki so čebelarij predvsem v koših, pa je bila novost tudi prevažanje čebel na pašo. Zato ga je priporočal v svoji knjigi *Popolni nauk*, v praksi pa je uvedel prevažanje panjev na Moravska polja južno od Dunaja.

Janša je prispeval tudi nekaj pomembnih ugotovitev iz biologije čebel (spol čebel, oploditev matice izven panja, vzroki in znamenja rojenja ...). Napisal je dva priročnika: leta 1771 razpravo o rojenju čebel,³⁷ ki je doživela več ponatisov, in leta 1773 kratko navodilo, kako naj kmečki ljudje uspešno čebelarijo. V rokopisu je zapustil knjigo *Popolni nauk o čebelarstvu*,³⁸ ki jo je leta 1775 na Dunaju z njegovimi izvirnimi bakrorezi izdal njegov učenec J. Münzberg.³⁹ Leta 1792 je bila Janševa knjiga *Popolni nauk o čebelarstvu* prevedena v slovenski jezik. Za to je poskrbel župnik Janez Goličnik iz Griž. Knjiga je izšla v Celju.

Posredno je za delovanje Antona Janše na Dunaju ter izid njegove prve in prevod druge knjige v slovensčino zaslužen predvsem njegov blejski rojak Blaž Kumerdej (1738–1805), slovenski pedagog in filolog. Blaž Kumerdej je leta 1771 doktoriral iz svobodnih umetnosti in filozofije na Viteški orientalski akademiji na Dunaju in tam še dve leti potem opravljal službo pravnega korepetitorja. V tem času je skrbno spremljal razvoj avstrijske šolske reforme in za prvi avstrijski šolski zakon iz leta 1774 prispeval svoj *Domoljubni načrt, kako bi se dalo kranjsko prebivalstvo najuspešneje poučevati v pisanju in branju*. Tako je izvedel, da bo cesarica Marija Terezija ustanovila čebelarsko šolo in zanjo potrebovala strokovnega učitelja. Iz raznih virov lahko sklepamo, da je Blaž Kumerdej uredil Janševo knjigo o čebeljih rojih. Kot šolski nadzornik v celjskem okrožju med letoma 1786 in 1792 je spodbujal narodnopravno delo na Štajerskem, kjer je župnik Janez Goličnik poslovenil Janševo knjigo *Priročnik za čebelarje*. Goličnik Kumerdejevo sodelovanje omenja v predgovoru.⁴⁰

Med Janševe zagrete privržence je spadal tudi Martin Kuralt (1757–1845), slovenski preporoditelj,

³¹ Temelje znanstvenemu odkrivanju povzročiteljev bolezni vseh živih bitij je postavil Louis Pasteur šele sredi 19. stoletja (Jenko-Rogelj, *Ohranitev*, str. 63).

³² Prim. Gregori, *Kratek pregled*, str. 496 in Jenko-Rogelj, *Ohranitev*, str. 62.

³³ Golia, *Rodninska*, str. 39–40.

³⁴ Zaletel, *Prvo*, št. 11, 304–306, št. 12, 339–342. Viri v članku so citirani opisno, brez natančnih navedb kraja, kjer se hranijo, oz. arhivskih fondov, zato jih je težko ali nemogoče preveriti.

³⁵ Iz konteksta prispevka lahko razberemo, da je podatke črpal iz zapisanih pravil bratovščine, v katerih je bilo zapisano, da je imelo društvo sedež, vodstvo, popisane člane, določeno članarino in pravila delovanja; nadalje omenja arhive blejske, kamniške in radovljiške gosposke ter deželnega glavarstva za Kranjsko (poročila zasliševalne komisije).

³⁶ Jakob Nebois (Jesenice, ok. 1711 – Lož, 1796), župnik, mestni vikar, subsidiar, beneficiat in čebelar (Pokorn, *Sematizem*, str. 1189).

³⁷ *Abhandlung vom Schwärmen der Bienen*.

³⁸ *Vollständige Lehre von der Bienenzucht*.

³⁹ Rihar, Janša Anton, str. 267.

⁴⁰ Porenta, *Blaž Kumerdej*, nepag.

Prevažanje kranjčev na pašo, 15. 8. 1928 (fototeka Čebelarskega muzeja).

pesnik, duhovnik ter čebelar in čebelarski učitelj, po rodu iz Gorenjske, ki je bil zaradi svojih naprednih nazorov izgnan na Moravsko.

Žal preprosti čebelarji 18. stoletja od naših učnih mož niso imeli kaj dosti koristi. Pot do tedanje- ga kmeta tlačana sta našla le duhovnika Peter Pavel Glavar s svojim terenskim delom in Janez Goličnik s prevodom Janševega priročnika, medtem ko je Janša pisal knjige za dunajsko gospodo v nemščini, Scopoli pa v jeziku znanosti, latinščini. Kljub temu uživajo danes vsi trije čebelarski klasiki 18. stoletja zaradi svojih spisov in znanstvenih dognanj velik ugled ne le na Slovenskem, ampak po vsem svetu.

19. stoletje, stoletje tehnološkega napredka, trgovanja in začetkov društvenega povezovanja

19. stoletje so tudi na področju čebelarstva zaznamovali številni tehnični izumi, ki so povsem spremenili način čebelarjenja. Izjemno pomemben je bil izum panja s premično letvico, ki so mu sledile slovenske lokalne različice. Pri tem so odločilno vlogo odigrali nekateri gorenjski oz. na Gorenjskem delujoči čebelarji.

Ena izmed različic novih panjev je povezana z delovanjem Luke Porenta (1823–1882), župnika v Srednji vasi v Bohinju in čebelarja. Po študiju literature, v kateri je spoznal nov izum premičnih satnikov,⁴¹ je

ugotovil, da so originalni Dzirzonovi panji za gorenjske potrebe preveliki, pretežki in predragi, za prevažanje na pašo in hrambo v čebelnjakih pa povsem neprimerni. Sistem premakljivih satnikov je uporabil v starem kranjskem panju, svoje delo pa objavil v knjigi.⁴² Njegov novi kranjski panj je priporočila tudi ljubljanska kmetijska družba in ga brezplačno delila šolam.⁴³

Trgovanje s čebelami se je sprva odvijalo na čebelarskih sejmih, kjer so čebele kupovali medarji, vse bolj pa se je uveljavilo nakupovanje čebel v panjih. Čeprav Gorenjci niso bili med prvimi v trgovanju s kranjsko čebelo, sta dva izmed njih kasneje postala svetovno znana strokovnjaka na tem področju. V Mojstrani je čebelaril Mihael Ambrožič (1846–1904), eden največjih slovenskih trgovcev s čebelami, ki je za gorenjske razmere priredil panj po nemških in avstrijskih merah in ga danes poznamo kot *Ambrožičev panj*. Trgoval je z medom in poslikaval panjske končnice. Po poročanju Lavtizarja⁴⁴ je med letoma 1884 in 1904 prodal dobrih 74.000 panjev čebel. Ambrožič je postal znan čebelar in trgovec tudi v tujini: leta 1873 je na svetovni razstavi na Dunaju predstavil nekaj kranjskih panjev, kranjčev, in dva svoja izuma: slušni aparat, s katerim je bilo mogoče ugotoviti, kateri panj bo rojil, in poseben, iz blaga narejen lovilec rojev. Sodeloval je na številnih razstavah

⁴¹ Spletni Slovenski biografski leksikon, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi450796/> (15. 3. 2017).

⁴² Porenta, *Novi Kranjski panj po Dzierzonovi metodi*, 1876.

⁴³ Gregori, *Kratek pregled*, str. 498.

⁴⁴ Lavtizar, *Naši zaslužni možje*, str. 125–128.

po Evropi in za svoje delo prejel 147 odlikovanj, ki so navedena na enem od njegovih promocijskih letakov.⁴⁵ Nekaj njegovih odlikovanj hrani Čebelarški muzej v Radovljici. Ambrožič je v Mojstrani postavil svoj prvi čebelnjak na Gorenjskem s 700 panji, v okolici Dovjega in Mojstrane pa še 10 vzrejnih čebelnjakov z 2500 panji. Po njegovi smrti je družinsko podjetje do leta 1931 vodila njegova žena.⁴⁶

Med drugimi gorenjskimi in na Zgornjem Gorenjskem delujočimi čebelarji v 19. stoletju velja omeniti še Franja Jegliča, Donata Juga in Jerneja Černeta.

Franjo Jeglič (1856–1935) je bil učitelj na Dovjem pri Mojstrani. Urejal je mesečnik *Slovenski čebelar in sadjerejec* (1883–1889) ter sestavil knjižico *Kako se med in vosek koristno uporabita* (1888), ki so jo brezplačno delili društvenim članom.

Donat Jug (1879–1952), frančiškan, čebelar in sadjar, je bil po rodu Primorec. Zelo priljubljen pater na Brezjah je slovel kot plodovit pisec v *Slovenskem čebelarju*. S svojimi prispevki je veliko pripomogel k slovenskemu čebelarstvu napredku. Deloval je tudi na področju sadjarstva in vrtnarstva ter pisal prispevke v revijo *Slovenski vrtnar in sadjar*. Leta 1934 je sodeloval pri knjigi *Praktični čebelar*, ki jo je založilo Slovensko čebelarstvo društvo.

Jernej Černe (1857–1906) se je rodil v Gorjah pri Bledu, vendar je deloval kot učitelj, čebelar inovator in strokovni pisec izven Gorenjske (na Vrhniki, na kmetijski šoli na Grmu, v Šmartnem pri Litiji). Leta 1895 je pri založbi Kmetijske družbe izdal knjigo *Umno čebelarstvo*.

Tudi na področju društvenega povezovanja na Gorenjskem že zgodaj opazimo živahno dejavnost. Leta 1883 je bilo v Lescah ustanovljeno *Čebelarstvo in sadjerejsko društvo za Kranjsko*, prvo pravo čebelarstvo na Gorenjskem. Na ustanovnem zborovanju 4. marca⁴⁷ je bilo navzočih 70 čebelarjev in sadjerejcev. Za svojega prvega predsednika so izvolili Janeza Modica (1846–1889), čebelarja z Jesenic, za podpredsednika in tajnika Egona Kramarja, učitelja kmetijstva, za blagajnika Ota Valentina Homana (1861–1930),⁴⁸ posestnika in trgovca iz Radovljice, za odbornike pa blejskega kaplana Antona Zupana, gorjanskega župana Jakoba Žumra, blejskega posestnika Franceta Vovka ter Štefana Homana iz Škofje Loke in Janeza Repeta z Jesenic. Društvo je imelo tudi dva častna člana, in sicer grofa Julija Falkenhayna, aktualnega ministra za kmetijstvo na Dunaju, ter grofa Gustava Thurna-Valassina (1836–1888), deželnega glavarja Kranjske iz Radovljice. Društvo je imelo sedež na Jesenicah, med letoma 1883 in 1889 je izdajalo strokovno glasilo *Slovenski čebelar*

in sadjerejec. Nalogi društva sta bili skrb za prodajo čebelarskih in sadjarskih pridelkov ter oskrba članov s čebelarskim in sadjarskim orodjem. Imelo je pravilnik, po katerem naj bi se člani na »glavnem zboru« srečali vsaj dvakrat letno. Poročila o teh srečanjih so objavljali v društvenem glasilu. Leto pozneje je društvo štelo že 302 člana.⁴⁹ Leta 1885 so v Lescah, na vrtu gostilne Pri Kristofu, pripravili odmevno čebelarstvo in sadjerejsko razstavo, ki je bila zaključena s slovesnim odkritjem spominske plošče Antonu Janši, »najslavnejšemu kranjskemu čebelarju«, na Breznici.⁵⁰ Ploščo, posvečeno 150. letnici rojstva Kuharjevega Toneta (Antona Janše), je izdelal kamnosek Janez Vurnik ml. iz Radovljice,⁵¹ Ivan Zarnik, učitelj iz Breznice, pa je bil za organizacijo prireditve celo odlikovan.⁵² Zaradi postopnega upadanja članstva in denarne podpore je bilo *Čebelarstvo in sadjerejsko društvo za Kranjsko* julija 1889 ukinjeno.

Na pobudo Gustava Pirca je bilo 28. januarja 1898 ustanovljeno *Slovensko čebelarstvo društvo za Kranjsko, Koroško, Štajersko in Primorsko*, ki je povezovalo čebelarje vseh tedanjih slovenskih dežel in ki kot Čebelarstva zveza Slovenije še vedno deluje. Začelo je izdajati glasilo *Slovenski čebelar*, ki neprekinjeno izhaja še danes. Nato je po vsem slovenskem ozemlju zaživela organizirana mreža čebelarskih društev oz. podružnic, ki so spodbujale razvoj čebelarstva.⁵³

V 20. stoletju se čebelarstvo profesionalizira

20. stoletje sta zaznamovala izjemen porast strokovne publicistične dejavnosti in živahno društveno organiziranje oz. povezovanje. Še bolj se je razmahnila trgovina s čebelami. Leta 1906 je bilo na Kranjskem vsega 43 razpošiljevalcev čebel,⁵⁴ samo na Gorenjskem jih je bilo po navedbah Jožeta Riharja 31.⁵⁵

Vzporedno s trgovino se je začela vzreja matic na posebnih vzrejališčih. Ker je kranjska sivka edina slovenska avtohtona čebelja vrsta, je bilo (in je še) ohranjanje njene genetske čistosti na obeh straneh Karavank izjemno pomembno. Predstavlja edinstveno naravno in zaradi ljudske umetnosti, ki jo je spodbujalo čebelarstvo v preteklosti, kulturno dediščino (čebelnjaki, poslikane panjske končnice, pašno čebelarjenje). Čebelarji so genetsko čistost kranjske čebele vzdrževali z načrtnim vzrejanjem matic v plemenilnih postajah. Kmetijska družba v Ljubljani je leta 1911 kot prvo tovrstno delo v slovenskem prevodu izdala delo E. F. Philippsa *Izrejevanje matic*.⁵⁶ Prvo plemenilno postajo v Sloveniji so odprli leta 1932

⁴⁹ *Slovenski čebelar in sadjerejec* 1884, št. 3, naslovna stran.

⁵⁰ *Slovenski čebelar in sadjerejec* 1884, št. 9, str. 76–77.

⁵¹ Oče slovenskega arhitekta radovljiškega rodu Ivana Vurnika (1884–1971).

⁵² Gnilšak, *Začetki*, str. 9.

⁵³ Prav tam, str. 10.

⁵⁴ Za primerjavo lahko navedemo, da so bili na Goriškem le trije, na slovenskem Koroškem pa 10.

⁵⁵ Rihar, *Nekaj dokumentov*, str. 18–22.

⁵⁶ Phillips, E. F.: *Izrejevanje matic*. Ljubljana: C. kr. kmetijska družba kranjska, 1911.

⁴⁵ Zbirka Mihaela Ambrožiča. Dokumentacija Čebelarkega muzeja.

⁴⁶ Okorn, *Spletni biografski leksikon*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi128659/> (15. 3. 2017).

⁴⁷ *Slovenski čebelar in sadjerejec*, 1883, št. 1, str. 6.

⁴⁸ Gartner Lenac, *Radovljiške družine*, str. 25.

Čebelnjak vzrejevalca matic Franca Vovka iz Hraš (fototeka Čebelarkega muzeja v Radovljici).

na Kopišču ob Kamniški Bistrici, do leta 1947 pa je bilo ustanovljenih 11 plemenilnih postaj. Po drugi svetovni vojni je vzrejo matic usmerjala knjiga Josipa Verbiča *Vzrejajmo najboljše čebele*.⁵⁷ Na območju Zgornje Gorenjske je po drugi svetovni vojni delovalo več močnih plemenilnih postaj, in sicer Ukanc, Bohinjska Bistrica, Soteska, Pokljuka in Draga pri Begunjah s skupno 236 plemenilčki. Na plemenilnih postajah je delalo 20 čebelarjev, ki so dali na oprasitev 655 matic, kar je bilo za tisti čas veliko.

Samo na območju pod Stolom sta bili zaradi ustreznosti okolja (dokajšnje zaprtosti in neokrnjenosti) ustanovljeni dve pomembnejši plemenilni postaji: Plemenilna postaja Antona Janše Zelenica in Plemenilna postaja Kranjska čebela Završnica. Začetki Plemenilne postaje Antona Janše Zelenica, ki od leta 1965 leži na koncu doline potoka Završnica pod planino Zelenica na nadmorski višini 1200 m, segajo v leto 1947. Postajo je ob sodelovanju Ivana Rodmana kar 40 let skrbno vodil čebelar in vzrejevalec Ciril Jalen (1919–2010). Na postaji, ki je bila z državno denarno pomočjo in s sredstvi čezmejnega projekta Phare popolnoma obnovljena leta 2004, so vzpostavili tudi izobraževalno vzrejni center. Njeno vodenje je prevzel čebelar Brane Kozinc iz Hraš. Postaja je last ČZZG in je ob strokovni podpori Kmetijskega inštituta Slovenije uspešno delovala do leta 2010.⁵⁸

Plemenilna postaja Kranjska čebela Završnica je bila ustanovljena šele leta 2004 in je namenjena lastni

vzreji matic Čebelarstva Noč iz Sela pri Žirovnici.⁵⁹

V 20. stoletju so iz Gorenjske izhajali ali na Gorenjskem delovali številni, za slovensko in regionalno čebelarstvo pomembni čebelarji.

Jan Strgar (1881–1955) je začel čebelariti leta 1896 v Bitnjah, 1903 pa je osnoval trgovino s čebelami. S spretno reklamo je kmalu po Ambrožičevi smrti postal naš največji izvoznik kranjske sivke. Okrog leta 1909 je ustanovil svojo plemenilno postajo. Čebele je razpošiljal na vse celine (na Kavkaz, po njegovem mnenju prvotno domovino slovenske sive čebele, v Sibirijo do Vladivostoka, 1911 v Avstralijo; v Indijo, Ameriko, na Japonsko, svetovno znanemu čebelarju Hernandezu na Kubo, leta 1932 po zračni poti v Avstralijo, z zračno ladjo Zeppelin v Brazilijo),⁶⁰ kar dokazuje tudi Strgarjev zemljevid v Čebelarstem muzeju.⁶¹

Strgarjevo delo je nadaljeval Franc Vovk na vzrejni postaji v Dragi pri Begunjah na Gorenjskem. Leta 1960 sta vzrejevalca Ivan Rodman in Ciril Jalen plemenišče prestavila pod Zelenico, kjer je delovala edina plemenilna postaja na Zgornjem Gorenjskem za vzrejo rodovniških matic kranjske čebele.

Avugust Bukovec (1878–1965) iz Radovljice je bil pomemben čebelar, organizator, pisec, prevajalec in urednik. Med letoma 1905 in 1908 je ustanovil 17 čebelarskih podružnic ter pripravil veliko teoretičnih in praktičnih predavanj o čebelarstvu. Dolgo je bil tajnik in odbornik Čebelarkega društva za Slovenijo, v letih 1922–1924 pa tudi predsednik Zveze

⁵⁷ Verbič, Josip: *Vzrejajmo najboljše čebele*. Ljubljana: Čebelarška zadruga za Slovenijo, 1947.

⁵⁸ Dokumentacija Čebelarkega muzeja.

⁵⁹ Spletna stran <http://www.cebelarstvo-noc.si/> (15. 3. 2017).

⁶⁰ Slovenski spletni biografski leksikon, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi619828/> (14. 3. 2017).

⁶¹ Stabej, Jan Strgar, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi619828/> (15. 3. 2017).

jugoslovanskih čebelarških društev ter soustanovitelj Sadjarskega in vrtnarskega društva (1922). Od leta 1902 je objavil številne članke o čebelarstvu v *Slovenskem čebelarju*, ki ga je urejal med letoma 1925 in 1943, prevedel pa je tudi Janševo *Razpravo o rojenju čebel* (Ljubljana, 1906). Kot soavtor in urednik je sodeloval pri knjigah *Sodobno čebelarstvo* (1955, 1958).

V Globokem pri Mošnjah je bil rojen Valentin Benedičič (1903–1984), ki je bil predan predvsem reševanju vprašanj kmetijstva oz. pašništva. Poznan je kot pisec številnih člankov v *Slovenskem čebelarju*. Med letoma 1963 in 1974 je bil predsednik Čebelarške zveze Slovenije. Dal je pobudo za graditev čebelarškega izobraževalnega centra in bil več let predsednik njegovega gradbenega odbora.

Vlado Rojec (1898–1967) je bil čebelarški organizator, publicist in urednik. Med letoma 1935 in 1941 je redno objavljaval v *Slovenskem čebelarju* in v njegovi prilogi *Čebelarški obzornik*. Po drugi svetovni vojni je postal glavni urednik *Slovenskega čebelarja*. Kot soavtor in sourednik je sodeloval pri monografiji *Sodobno čebelarstvo*, ki je izšla v dveh delih. Bil je član številnih čebelarških organizacij. Organiziral je strokovna predavanja in čebelarške plemenilne postaje po vsej Sloveniji.⁶²

Na območju Zgornje Gorenjske deluje tudi Čebelarški muzej, edini pooblaščen muzej te vrste pri nas. Sklep o ustanovitvi čebelarškega muzeja sega v leto 1926,⁶³ poziv urednika *Slovenskega čebelarja* Avgusta Bukovca za načrtno zbiranje čebelarških predmetov, zlasti poslikanih panjskih končnic, pa v leto 1929.⁶⁴ Razloge za odločitev za samostojni čebelarški muzej je Bukovec navajal v zavedanju izvirnosti slovenskega ljudskega čebelarstva (»Imamo svoj ljudski panj, kranjč, svoje orodje in svoj način čebelarjenja.«),⁶⁵ množičnega odtekanja naših panjev s poslikanimi panjskimi končnicami vred v tujino (»Drugod imajo čebelarške muzeje, v katerih zavzemajo čebelarški predmeti iz Slovenije pomembno mesto. Tako imajo napr. lepe zbirke slovenskih panjskih končnic v Švici v Bernu in drugod...«)⁶⁶ in nezastopnosti čebelarstva v tedanjih muzejih (»V Sloveniji imamo danes številne pokrajinske muzeje. Če hodiš po teh muzejih, skoro ne boš našel v njih – vsaj ne razstavljenih predmetov iz čebelarstva, tudi tistih ne, ki so značilni za pokrajino, kjer deluje tak muzej. Zato najdemo po muzejih kvečjemu kakšen koš ali v soho vdelan panj kakega čebelarškega amaterja.«).⁶⁷ Po neuspešnih prizadevanjih za ureditev razstavnih prostorov v Ljubljani v tridesetih letih prejšnjega stoletja, kjer so stežka nabrano gradivo v prostorih nekdanje Čebelarne samo hranili, je leta 1957 napočil ugoden tre-

nutek za nadaljevanje priprav na ustanovitev čebelarškega muzeja v Radovljici. 7. februarja tega leta so se v Radovljici sestali predstavniki čebelarške organizacije, Kmetijskega inštituta iz Ljubljane, Pokrajinskega muzeja iz Radovljice, Etnografskega in Tehniškega muzeja iz Ljubljane ter radovljiške občine. Ustanovljen je bil širši odbor za Čebelarški muzej, ki naj bi deloval v okviru tedanjega pokrajinskega muzeja. Odbor je določil glavne naloge bodočega muzeja in zbiratelje gradiva.⁶⁸ Slovesno odprtje muzeja je bilo 3. julija 1959 v radovljiški graščini, kjer domuje še danes. Velik del gradiva je bil zbran po Gorenjskem, zlasti so se izkazali člani iz lokalnih čebelarških društev, nekaj pa ga je iz svoje zbirke odstopila Zveza čebelarških društev za Slovenijo.⁶⁹

Leta 1963 so bili ustanovljeni Muzeji radovljiške občine, v katere so se združili do tedaj samostojni Kovaški muzej v Kropi, Čebelarški muzej in Muzej talcev v Begunjah.

Posodobitev in dopolnitev je stalna razstava Čebelarškega muzeja dočakala šele leta 1973 ob 200-letnici smrti Antona Janše. Muzej je pridobil dva nova prostora in izdal katalog.⁷⁰ Leta 1977 je bila stalna razstava dopolnjena z opazovalnim panjem, za katerega je dobrih 25 let skrbel vzrejevalec Ciril Jalen. Naslednje leto je muzej pridobil sobo o apiterapiji, ki jo je opremil Biotični center Medexa. Po tem letu se je muzej začel uveljavljati tudi izven Slovenije (na mednarodnih simpozijih, s potujočo razstavo poslikanih panjskih končnic).

Zadnjič je bila stalna razstava prenovljena leta 2000. Poleg potujoče razstave poslikanih panjskih končnic so stalnice v dejavnosti muzeja občasne razstave ter pedagoški in andragoški programi (delavnice, predavanja ...). Osnovne naloge Čebelarškega muzeja tudi v bodoče ostajajo evidentiranje, dokumentiranje, hranjenje, ohranjanje, preučevanje, posredovanje in promocija čebelarške dediščine ter povezovanje s strokovno in laično javnostjo.

Leta 2012 je bil v Rožni dolini v Lescah s podporo lokalne skupnosti (Občine Radovljica) zgrajen Čebelarški razvojno izobraževalni center Gorenjske (ČRICG). Potrebo po regijskem centru za razvoj, izobraževanje in promocijo čebelarstva ter ohranjanje biotske raznovrstnosti so izrazila vsa čebelarška društva, gorenjske občine in različne institucije.

Razvoj povezovanja čebelarjev na Zgornjem Gorenjskem

Čebelarška društva s povezovanjem posameznih čebelarjev opravljajo izjemno pomembno vlogo pri

⁶² <http://www.gorenjci.si/osebe/rojec-vlado/402/> (13. 3. 2017).

⁶³ Mihelič, Naš čebelarški muzej, nepag.

⁶⁴ Bukovec, Naš čebelarški muzej, št. 1, str. 1–2; št. 2, str. 19–20.

⁶⁵ Mihelič, Naš čebelarški muzej, nepag.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Zapisnik seje z dne 7. 2. 1957. Arhiv Čebelarškega muzeja, škatla 8/1.

⁶⁹ Seznam 252 predmetov je objavljen v knjižici *Čebelarški muzej v Radovljici*. Radovljica: Zveza čebelarških društev za Slovenijo v Ljubljani, 1959, nepag.

⁷⁰ Cevc idr., *Čebelarški muzej v Radovljici*, nepag.

Pogled na kranjske panje »kranjčice« s poslikanimi panjskimi končnicami na stalni razstavi v Čebelarskem muzeju v Radovljici (foto: Miran Kambič; fototeka Čebelarskega muzeja v Radovljici).

ohranjanju »poezije kmetijstva«, kot pravijo gojenju čebel oz. čebelarstvu, kar naj bi pomenilo, da čebel ne gojijo samo zaradi medu in oprasha kmetijskih kultur, temveč preprosto zato, ker jih imajo radi.⁷¹

Po podatkih Čebelarske zveze Slovenije⁷² na Slovenskem danes deluje okoli 210 čebelarskih društev, pri čemer jih na območju Zgornje Gorenjske deluje sedem. To so ČD Anton Janša Breznica, ČD Begunje-Karavanke, ČD Bled-Gorje, ČD Bohinj, ČD Kranjska čebela, ČD Kranjska Gora in ČD Radovljica. Povezana so v Čebelarsko zvezo Zgornje Gorenjske. Danes samostojna društva so se razvila iz Čebelarskega in sadjarskega društva za Kranjsko, ustanovljenega 20. maja 1883 v gostilni Krištof v Lescah.⁷³ Ta dan pomeni začetek povezovanja radovljiških in okoliških čebelarjev iz Dežele z zgornjesavsko in bohinjsko dolino. Kot pravni naslednik Čebelarskega in sadjarskega društva za Kranjsko se deklarira današnje Čebelarsko društvo Radovljica. Letnica ustanovitve društva 1883 je obeležena tudi na društvenem paporu.

Čebelarsko in sadjarsko društvo za Kranjsko je v prvih letih delovalo zelo uspešno, žal pa se je leta 1889 moralo soočiti s težavami, značilnimi za večino

društev, zaradi česar je moralo prekiniti delo in izdajanje svojega glasila.

Potem ko je bilo leta 1898 ustanovljeno Čebelarsko društvo za Kranjsko, Koroško in Primorsko, katerega naslednica je današnja Čebelarska zveza Slovenije, je po vsej Sloveniji ponovno zaživela organizirana mreža čebelarskih društev oz. podružnic. V osrednje društvo se je včlanilo tudi 24 čebelarjev z območja Zgornje Gorenjske: iz Bohinja, Bohinjske Bele, Bleda, Lesc, Radovljice, Dobreve pri Kropi, Blejske Dobreve in Kamne Gorice.⁷⁴ Gorenjske podružnice so nastale nekaj let kasneje. Po podatkih Čebelarskega društva za Slovenijo iz leta 1911 so bile s pravili, potrjenimi na kranjski deželni vladi v Ljubljani, ustanovljene podružnice v Gorjah s 15 člani, Bohinjski Beli s 30 člani in Radovljici z 21 člani.⁷⁵ Vanje so bili vključeni tudi čebelarji iz drugih krajev.

Po prvi svetovni vojni se je delo v čebelarskih podružnicah obnovilo. Poleg zgoraj naštetih so bile v letih 1919 in 1920 ustanovljene še podružnice Bled, Dovje, Selo pri Bledu, Ljubno, Žirovnica, Bohinjska Bistrica in Jesenice s skupno 302 člani. Članstvo je v naslednjih letih glede na uspešnost letine nihalo. Natančnih podatkov o stanju članstva v podružnici Radovljica v društvenem arhivu ni. Za leto 1921 so

⁷¹ Noč, *Spretna beseda*, str. 8.

⁷² Spletna stran ČZS, <http://www.czs.si/> (15. 3. 2017).

⁷³ Gnilšak, *Začetki*, str. 7.

⁷⁴ Golmajer, *Delovanje*, str. 7.

⁷⁵ *Slovenski čebelar*, 14, 1911, št. 2, str. 29.

Fotografija satnišnice Čebelarkega društva Radovljica (fototeka Čebelarkega muzeja v Radovljici).

v *Slovenskem čebelarju* objavljeni podatki o občnem zboru in delu podružnice Radovljica. Omenjeno glasilo navaja, da so kupili skupno točilo za med s pripadajočim orodjem in organizirali pet predavanj. V novem-starem odboru so bili predvsem radovljiški posestniki, nadučitelj in župnik.⁷⁶

V dvajsetih letih 20. stoletja so društva svoje člane spodbujala k številnim modernizacijam: k zamenjavi starih kranjčev z novimi listovnimi (AŽ) panji, k postopni preusmeritvi močno razširjene trgovine s čebelami v kranjčih z roji in maticami za pridobivanje medu in kuhanje voska ter k novim metodam zatiranja čebeljih bolezni. Za to je bilo potrebno novo znanje, ki so ga pridobivali na številnih predavanjih in pri praktičnem delu. Zelo pereča je bila problematika nerazumevanja oblasti za delo podružnic, ker niso izpolnjevale svojih podpornih finančnih obveznosti. V izobraževalno delo čebelarjev se je leta 1931 vključil tudi pater Donat Jug z Brezij na Gorenjskem in v *Slovenskem čebelarju* pisal mesečna navodila za delo čebelarjev.

Ob 200. obletnici rojstva Antona Janše leta 1934 je bila ob njegovi rojstni hiši na Breznici spominska slovesnost, na kateri so čebelarji podružnice Bohinjska Bistrica podarili spominsko ploščo in jo pritrtili na župnišče ob Janševem čebelnjaku. V začetku nemške okupacije so jo sneli, da je Nemci ne bi uničili. Sedaj se nahaja v Čebelarškem muzeju, na hišo pa so kasneje vzdali novo.

Pomembna prelomnica v delu gorenjskih čebelarjev je bilo leto 1939, ko so 12. marca na Jesenicah ustanovili Zvezo čebelarških podružnic Antona

Janše (v nadaljevanju Zveza),⁷⁷ v katero so se vključile vse podružnice radovljiškega okraja. Prvi predsednik Zveze je bil že omenjeni trgovec s čebelami Jan Strgar z Bitenj v Bohinju, med odborniki pa so bili predstavniki iz Žirovnice, Radovljice in Dovjega. Naloga Zveze je bila poživitev dela v podružnicah in reševanje problemov na področju čebelarstva. Žal ta oblika povezovanja čebelarjev ni zaživela, ker jo je prehitela druga svetovna vojna. Tako je propadel še en poskus regionalnega združevanja čebelarjev. Tudi vojna je zaradi prepovedanega zbiranja ljudi in drugih razlogov prekinila delovanje društev. Uničenega je bilo tudi precej arhivskega gradiva.

Okupacija je naredila tudi ogromno škode na čebelnjakih. Poleg tega je prišlo do drastičnega upada števila čebeljih družin, ki so pomrle brez gospodarjev ter zaradi pomanjkanja sladkorja za dohranitev v zimskem času in voska za izdelavo satnic.

15. avgusta 1945 so ukinili Slovensko čebelarško društvo in s tem vse podružnice, ki so delovale po Sloveniji. Namesto tega so v duhu socializma ustanovili Čebelarško zadrugo za Slovenijo in druge čebelarke zadruge, na katere je bila prenesena lastnina prejšnjega osrednjega društva in podružnic. Prejšnje podružnice so se preimenoval v čebelarke družine, ki so se povezovale v nove zadruge na svojem območju. 1. oktobra 1945 je bila Čebelarška zadruga ustanovljena tudi na območju Zgornje Gorenjske s sedežem na Jesenicah, ki je pokrivala celotno območje nekdanjega društva Radovljica (Radovljica, Podnart-Kropa, Bohinjska Bistrica, Srednja vas v Bohinju, Bohinjska Bela, Bled, Gorje, Kranjska Gora, Dovje-Mojstrana, Jesenice, Blejska Dobrava in Breznica).

⁷⁶ *Slovenski čebelar*, 24, 1921, št. 3, str. 46.

⁷⁷ Golmajer, 130 let, str. 24.

Čebelarski praznik v Lescah ob 130-letnici Čebelarskega društva Radovljica, 2013 (fototeka Čebelarskega muzeja).

Čebelarska zadruga Radovljica je tako ob koncu leta 1946 združevala 307 članov z 2389 AŽ panji, 2089 kranjčiči in 67 drugimi vrstami panjev v prvotni ideji Rodinske bratovščine iz leta 1781 ter prvega čebelarskega in sadjarskega društva iz leta 1883. Tega leta je zadruga praznovala 100-letnico rojstva Mihaela Ambrožiča iz Mojstrane.

27. maja 1951 je bila ukinjena Čebelarska zadruga za Slovenijo, vse zadruge po okrajih so se preimenovala v društva, družine pa so obdržale svoje nazive. V tem smislu se je Čebelarska zadruga Radovljica preimenovala v Čebelarsko društvo Radovljica, v katerega so bile včlanjene vse družine, ki so sprejele nova pravila delovanja.

8. junija 1952 je društvo v gostilni Kunstelj v Radovljici priredilo veliko čebelarsko razstavo in veselico. Odrplo je svojo čebelarsko trgovino, v kateri so prodajali čebelarske potrebščine, satnice in vosek. V sodelovanju z Gozdnim gospodarstvom Bled in ob medsebojni pomoči so izdelali nove panje za nove družine. Velika pridobitev za društvo je bila leta 1953 organizirana satnišnica za kuho voska in izdelavo satnic. Dobra organiziranost društva in večja dejavnost sta spodbudili, da se je vanj včlanilo več čebelarjev. Tega leta se je čebelarska družina Bohinj razdelila na čebelarski družini Bohinjska Bistrica in Srednja vas v Bohinju. Naslednja društvena pridobitev je bila po-

stavitev društvenega čebelnjaka na Jelovici, kamor so z žičnico dovažali čebele zaradi smrekove paše. Med letoma 1957 in 1959 je ČD Radovljica intenzivno sodelovalo pri ustanovitvi Čebelarskega muzeja v okviru tedanjega Pokrajinskega muzeja v Radovljici.⁷⁸

Leta 1959 se je Čebelarska družina Breznica preimenovala v Čebelarsko družino Anton Janša Breznica. Avgusta 1965 je bil kot njen glavni dosežek na Breznici predstavljen obnovljen Janšev čebeljak kot spominski objekt. Tega leta je začela delovati tudi Plemenilna postaja Antona Janše na Zelenici. Naslednje leto je bila za društveno življenje pomembna resolucija o stanju čebelarstva v Sloveniji.⁷⁹

Leta 1973 je bila ob 200. obletnici smrti Antona Janše na Breznici velika proslava, ki jo je organiziralo ČD Radovljica v sodelovanju z vsemi družinami. Podpisana je bila listina o prijateljskem sodelovanju med slovensko in avstrijsko čebelarsko organizacijo. Ob 90-letnici ustanovitve društva je ČD Radovljica razvilo svoj prapor. Darovalci za prapor so s svojim imenom obeleženi z žeblički na drogu.

Zadnja tretjina 20. stoletja je z intenzivnim polje-

⁷⁸ Več glej v poglavju Čebelarski muzej.

⁷⁹ Resolucija o stanju čebelarstva ter o ukrepih in sredstvih za njegov napredek, sprejeta na 1. Taboru slovenskih čebelarjev po vojni dne 4. avgusta 1968 na Breznici pod Stolom. *Slovenski čebelar*, 70, 1968, št. 9, str. 225–227.

delstvom in sadjarstvom v delo društev zopet prinesla velike spremembe. Zaradi raznih ukrepov ni bilo več čebelje paše na travnikih in kmetijskih površinah, zato se je pojavila ideja o prevoznih čebelnjakih. Društvo je moralo izdelati pašni kataster in prijavo prevozov. S prevozom čebel na druga pasišča je prihajalo do mešanja pasem, zaradi česar se je povečalo število bolezni. Društvo v Radovljici je priredilo tečaje za preglednike čebel in čebelje bolezni.

Leta 1981 je Čebelarstvo društvo Radovljica Janu Strgarju na njegovi rojstni hiši v Bitnjah nad Bohinjsko Bistrico vzdalo spominsko ploščo. Dve leti kasneje je društvo praznovalo 100-letnico začetka združevanja čebelarjev na tem območju. Ob tej priložnosti so priredili slovesnost in v Mojstrani vzdali spominsko ploščo Mihaelu Ambrožiču.

Zadnja reorganizacija čebelarstvih društev na Zgornjem Gorenjskem se je zgodila po letu 1995, ko so v Sloveniji nastale nove občine. Do tedaj dve občini na tem območju, Jesenice in Radovljica, sta se najprej razdelili na občine Kranjska Gora, Jesenice, Bohinj, Radovljica in Bled. Nato se je nova občina Jesenice razdelila še na občino Jesenice in občino Žirovnica, občina Bled pa na občino Bled in občino Gorje. Ta upravna razdelitev je povzročila razpad Čebelarkega društva Radovljica-Jesenice, iz katerega so se osamosvojila posamezna občinska društva. Čebelarji dotanjih čebelarstvih društev Kranjska Gora in Dovje-Mojstrana so decembra 1996 ustanovili Čebelarstvo društvo Kranjska Gora.⁸⁰ Leta 1997 sta se čebelarstvi družini Radovljica in Podnart-Kropa združili v Čebelarstvo društvo Radovljica. Čebelarstvi družini Bled in Gorje sta se povezali v Čebelarstvo društvo Bled-Gorje, čebelarstvi družini Bohinjska Bistrica in Srednja vas v Bohinju pa leta 1997 v Čebelarstvo društvo Bohinj. Za samostojno društvo so se odločili čebelarji čebelarstvene družine Anton Janša Breznica (Čebelarstvo društvo Anton Janša Breznica, 1998), prav tako pa tudi jeseniški (Čebelarstvo društvo Jesenice, 1997) in begunjski čebelarji (Čebelarstvo društvo Karavanke Begunje, 1996). Najmlajše je Čebelarstvo društvo Kranjska čebela, ki je bilo ustanovljeno leta 2004 na Selu pri Žirovnici.

Gorenjski čebelarji so po ustanovitvi samostojnih občinskih društev sčasoma začutili potrebo po ponovnem povezovanju, ki so jo udeležili z ustanovitvijo regionalne čebelarstvene zveze. Čebelarstvo zvezo Zgornje Gorenjske (ČZZG) so 18. januarja 2002 na Breznici ustanovila čebelarstva Breznica, Jesenice, Radovljica, Bled, Tržič, Cerklje in Preddvor. Pobudnik ustanovitve in predsednik do leta 2009 je bil Boštjan Noč, sedanji predsednik Čebelarstvene zveze Slovenije. Do pomladi 2009, ko so k zvezi postopoma pristopila skoraj vsa gorenjska društva, se je preimenovala v Čebelarstvo zvezo Gorenjske. Osnovne

naloge ČZG so izobraževanje, zdravstveno varstvo, ohranjanje kranjske sivke, vzreja kakovostnih matic in seznanjanje javnosti z zgodovino in pomenom čebelarstva v regiji.⁸¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- Čebelarstveni muzej v Radovljici
škafca 8/1, Zapisnik seje z dne 7. 2. 1957.
Zbirka Mihaela Ambrožiča.
Zbirka poslikanih panjskih končnic: Božjepotna Marija z letnico 1758, les, 16,5 x 34 cm, olje na les, inv. št. ČM 1111.

ČASOPISNI VIRI

- Slovenski čebelar*, 1911, 1921.
Slovenski čebelar in sadjerejec, 1883, 1884.

LITERATURA IN TISKANI VIRI

- Bokal, Ljudmila in Janez Gregori (ur.): *Čebelarstveni terminološki slovar*. Lukovica: Čebelarstvena zveza Slovenije, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Bukovec, Avgust: Naš čebelarstveni muzej. *Slovenski čebelar*, 32, 1929, št. 1, str. 1–2; št. 2, str. 19–20.
- Bukovec, A. (ur.): *Sodobno čebelarstvo*. Ljubljana: Zveza čebelarstvih društev za Slovenijo, 1955, 1958.
- Cevc, Emilijan in Stane Mihelič in Anton Polenec: *Čebelarstveni muzej v Radovljici*. Katalog. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 1973.
- Čebelarstveni muzej v Radovljici*. Ljubljana: Zveza čebelarstvih društev za Slovenijo, 1959.
- Gartner Lenac, Nadja: *Radovljiške družine v 19. stoletju. Radovljica Mesto*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2013.
- Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965.
- Gnilšak, Ida: *Si sapis sis apis: čebela kot simbol*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine – Čebelarstveni muzej, 1994.
- Gnilšak, Ida (ur.): *Kranjska čebela: tradicija in dediščina v sodobnem čebelarstvu na Slovenskem*. Radovljica: Čebelarstveni muzej, Muzeji radovljiške občine, 2003.
- Gnilšak, Ida: Začetki društvenega organiziranja čebelarjev na Gorenjskem. *Kranjska sivka nas združuje. Zbornik ob 90-letnici Čebelarkega društva Antona Janše Breznica* (ur. Polona Kus). Breznica: Čebelarstvo društvo Antona Janše, 2009, str. 6–10.

⁸⁰ Prvi občini zbor Čebelarkega društva Kranjska Gora (*Slovenski čebelar*, 99, 1997, št. 3, str. 87).

⁸¹ Kotnik in Stušek, Ob 130-letnici, str. 10–11.

- Golia, Modest: Rodninska čebelarska bratovščina. *Slovenski čebelar*, 46, 1943, str. 39–40.
- Golmajer, Severin: Delovanje in organiziranost čebelarjev na področju širšega radovljiškega okraja (Zgornja Gorenjska). *Zbornik ob devetdesetletnici Čebelarke družine Bled* (ur. Lovro Legat in Janez Štembergar). Bled: Čebelarsko društvo Bled-Gorje, 2009, str. 6–10.
- Golmajer, Severin: 130 let organiziranega čebelarstva na Zgornjem Gorenjskem. *Sto trideset let čebelarkega dela: Zbornik Čebelarkega društva Radovljica ob 130-letnici društva* (ur. Janko Sebastijan Stušek). Radovljica: Čebelarsko društvo Radovljica, Občina Radovljica, Čebelarska zveza Gorenjske, 2013, str. 12–53.
- Gregori, Janez: Čebelarjenje na Kranjskem v času Antona Janše. *Kranjska čebela: tradicija in dediščina v sodobnem čebelarstvu na Slovenskem* (ur. Ida Gnilšak). Radovljica: Čebelarski muzej, Muzeji radovljiške občine, 2003, str. 9–18.
- Gregori, Janez: Kratek pregled čebelarke zgodovine. *Slovensko čebelarstvo v tretje tisočletje 2* (ur. Pavel Zdešar). Lukovica: Čebelarska zveza Slovenije, 2011, str. 483–502.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba, 1992 (ponatis).
- Kotnik, Drago Karl in Janko Sebastijan Stušek: Ob 130-letnici čebelarkega društva Radovljica. *Sto trideset let čebelarkega dela: Zbornik Čebelarkega društva Radovljica ob 130-letnici društva* (ur. Janko Sebastijan Stušek). Radovljica: Čebelarsko društvo Radovljica, Občina Radovljica, Čebelarska zveza Gorenjske, 2013, str. 10–11.
- Kus, Polona (ur.): *Kranjska svika nas združuje: Zbornik ob 90-letnici Čebelarkega društva Antona Janše Breznica*. Breznica: Čebelarsko društvo Anton Janša, 2009.
- Jenko-Rogelj, Mira: Ohranitev kranjske čebele. *Kranjska čebela: tradicija in dediščina v sodobnem čebelarstvu na Slovenskem* (ur. Ida Gnilšak). Radovljica: Čebelarski muzej, Muzeji radovljiške občine, 2003, str. 59–64.
- Lavtižar, Josip: *Naši zaslužni možje*. Jesenice: A. Blažej, 1942.
- Legat, Lovro in Janez Štembergar (ur.): *Zbornik ob devetdeset letnici Čebelarke družine Bled*. Bled: Čebelarsko društvo Bled-Gorje, 2009.
- Mihelič, Stane: *Anton Janša, slovenski čebelar*. Ljubljana: Čebelarsko društvo za Slovenijo, 1934.
- Mihelič, Stane: Naš čebelarski muzej. *Čebelarski muzej v Radovljici*. Radovljica: Zveza čebelarskih društev za Slovenijo v Ljubljani, 1959, nepag.
- Noč, Boštjan: Spremna beseda Čebelarke zveze Slovenije. *Sto trideset let čebelarkega dela: Zbornik Čebelarkega društva Radovljica ob 130-letnici društva* (ur. Janko Sebastijan Stušek). Radovljica: Čebelarsko društvo Radovljica, Občina Radovljica, Čebelarska zveza Gorenjske, 2013, str. 8–9.
- Pokorn, Frančišek: Šematizem duhovnikov v ljubljanski nadškofiji leta 1788. *Zgodovinski zbornik*, 15, 1908, št. 75.
- Porenta, Luka: *Novi Kranjski panj po Dzierzonovi metodi*. Ljubljana: C. k. Kmetijska družba ([Ljubljana]; Blaznik, 1876).
- Porenta, Tita: *Blaž Kumerdej (1738–1805), slovenski razsvetljenec, pedagog in jezikoslovec*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, Bled: Občina Bled, 2010.
- Prvi občni zbor Čebelarkega društva Kranjska Gora. *Slovenski čebelar*, 99, 1997, št. 3.
- Rihar, Jože: Janša Anton. *Enciklopedija Slovenije*, 4. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 267.
- Rihar, Jože: Nekaj dokumentov iz zgodovine slovenskega čebelarstva. *Slovenski čebelar*, 58, 1956, str. 18–22.
- Serajnik, Mišo (ur.): *Od Strgarja do danes: ob 110. letnici Čebelarkega društva Bohinj*. Bohinjska Bistrica: Čebelarsko društvo Bohinj, 2011.
- Sinobad, Jure: *Dežela: kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine*. Radovljica: samozaložba, 1999.
- Spomenica, ki jo je predložil odsek za varstvo prirode in prirodnih spomenikov 20. januarja 1920. pokrajinski vladi za Slovenijo v Ljubljani*. Ljubljana: Odsek za varstvo prirode in prirodnih spomenikov, 1920.
- Stanonik, Marija: *Čebela – žlahtna spremljevalka slovenske kulture: čebela v slovenski kulturni zgodovini, literaturi in slovstveni folklori*. Žiri: Čebelarska družina, 1995.
- Stušek, Janko Sebastijan (ur.): *Sto trideset let čebelarkega dela: zbornik Čebelarkega društva Radovljica ob 130-letnici društva*. Radovljica: Čebelarsko društvo Radovljica, Občina Radovljica, Čebelarska zveza Gorenjske, 2013.
- Štekar-Vidic, Verena: *Tam, kjer je doma kranjica*. Žirovnica: Čebelarska zveza Zgornje Gorenjske, 2005.
- Tajnshek, Anton: Žito. *Enciklopedija Slovenije*, 15. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 337–338.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija sodobne Vojvodine Kranjske*. Bogenšperk na Kranjskem, 1679. Faksimilirana izdaja. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Zakon o živinoreji*, Uradni list RS, št. 18/02.
- Zaletel, Pavel: Prvo slovensko čebelarsko društvo. *Slovenski čebelar*, 97, 1995, št. 11, str. 304–306, št. 12, str. 339–342.
- Žnidaršič, Anton: Moj panj in način mojega čebelarjenja. *Slovenski čebelar*, 13, 1910, št. 2, str. 22–28; št. 3, str. 46–49.

SPLETNE STRANI

Čebelarstva zveza Slovenije, <http://www.czs.si/>, 15. 3. 2017.

Čebelarstvo Noč, <http://www.cebelaarstvo-noc.si/>, 15. 3. 2017.

Rojec, Vlado: <http://www.gorenjci.si/osebe/rojec-vlado/402/>, 13. 3. 2017.

S U M M A R Y

Development of beekeeping and beekeepers societies in Upper Carniola

Slovenia has a global reputation as an important apicultural country with a long and rich tradition of beekeeping, represented by eminent experts who were either born or active in Slovenia. Many describe the breeding of bees or beekeeping as “the poetry of agriculture”, implying that bees are bred not only for their honey and pollination of agricultural plants, but simply out of love for them. Not surprisingly, beekeeping in Slovenia developed into a cultural practice that significantly differs from other beekeeping practices around the globe. In Slovenia, beekeepers have always kept the Carniolan honey bee (*apis mellifera carnica*), which is currently the second most populous honey bee species in the world.

The first major shifts in the development of Slovenian beekeeping occurred in the eighteenth century, during the period of Enlightenment. The spread and progress made in beekeeping as an important economic activity in the Habsburg Monarchy was also encouraged by Empress Maria Theresa, through

establishing agricultural societies and apicultural schools. Beekeeping was most developed in Carniola. Master beekeepers of that time, such as Peter Pavel Glavar, Janez Janša in Giovanni Antonio Scopoli, demonstrated their knowledge in beekeeping through practical work and apicultural treatises. Owing to their classical treatises and scientific findings, all three aforementioned master beekeepers of the eighteenth century are still held in high esteem not only in Slovenia, but across the world.

The nineteenth century was, also in beekeeping, marked by many technical inventions that revolutionised beekeeping practices. One of the most important novelties was the invention of a beehive with a movable comb, followed by local Slovenian variants. Another characteristic of this period was the vibrant trade in Carniolan honey bee, taxonomy studies, and the time when beekeepers began to organise themselves into societies. A crucial role in this regard was also played by some beekeepers that were either born or active in Upper Carniola, such as Luka Porenta, Mihael Ambrožič, Franjo Jeglič, Donat Jug, and Jernej Černe.

The earliest attempts to organise beekeepers societies were recorded as early as the eighteenth century. The first genuine beekeepers society was founded in Upper Carniola in 1883, under the name “Čebelarstvo in sadjarsko društvo za Kranjsko” (Carniolan Beekeepers and Orchardists Society). Technological progress, beekeepers societies, world trade in honey bees, as well as publishing and the professionalization of beekeeping were also phenomena characteristic of the twentieth century. A very turbulent development of beekeepers societies in Upper Carniola was punctuated by constant reorganisations, associations and disassociations of beekeepers into beekeepers clubs, families and finally local societies. The Upper Carniolan (modern Gorenjska) town of Radovljica has the only museum specialising in beekeeping heritage and the town of Lesce boasts the biggest beekeeping research and education centre.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 061.2:796:272-051(497.4)"1880/1900"

Prejeto: 14. 4. 2017

Aleš Šafarič

dr., kustos, Zavod za šport Republike Slovenije Planica, oddelek Muzej športa, Kopitarjeva 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: ales.safaric@muzejsporta.si

Nastanek slovenske katoliške telesnovzgojne organizacije Orel

IZVLEČEK

Avtor analizira spremembe v pogledih slovenskega katoliškega tabora na področje telesne vzgoje na prelomu iz 19. v 20. stoletje oziroma v obdobju t. i. delitve duhov in ostrega kulturnega boja. To je imelo za posledico nastanek katoliške telesnovzgojne organizacije Orel, ki se je v enem desetletju v mnogih segmentih, na čelu s številčnostjo, močno približala Sokolu. V prispevku je prikazan proces od pojave prvih konkretnih idej o lastni katoliški organizaciji do njene uresničitve in rasti pred prvo svetovno vojno.

KLJUČNE BESEDE

Orel, Sokol, telovadba, telesna vzgoja, šport, kulturni boj

ABSTRACT

CREATION OF THE SLOVENIAN CATHOLIC GYMNASTICS ORGANISATION OREL

The author analyses changes in the views of the Slovenian Catholic camp with regard to physical education at the turn of the nineteenth and twentieth centuries or, rather, in the period of the so-called "separation of spirits" and fierce cultural struggle. One of the consequences was the establishment of the Catholic gymnastics organisation Orel, which in the span of a decade came very close to its counterpart Sokol in many aspects, including its numerical strength. The contribution describes the process from the first concrete notions about establishing their own Catholic organisation to its materialisation and growth before the First World War.

KEY WORDS

Orel, Sokol, gymnastics, physical education, sports, cultural struggle

Sokol in začetek društvene telovadbe na Slovenskem

Začetek slovenske moderne telesne vadbe in telesnovzgojne ideje postavljamo v leto 1863, ko je bila v Ljubljani po enem letu uradno dovoljena ustanovitev telovadnega društva Južni Sokol.¹ Gre za čas obnove ustavnega življenja v Avstrijski monarhiji, ki je pri njenih narodih okrepilo narodnozavedne tendence, kar je pospešilo narodnostno diferenciacijo v državi in krepitev narodnobuditeljskega dela. S telovadnega vidika je Sokol v društveno obliko nadgradil aktivnosti, ki so v mestu oziroma deželah že obstajale, med drugim pa jim dodal še narodnostno komponento, s katero je pomembno prispeval k »preobrazbi slovenskega nacionalizma v množično narodno gibanje.«² Svojo telovadno organizacijo Laibacher Turnverein so leta 1862 dobili tudi nemško čuteči prebivalci Ljubljane, ki so, za razliko od Sokola, na potrditev društvenih pravil s strani deželne vlade čakali le en mesec.³ Z nastankom obeh organizacij se je oblikoval

priročen kanal za zaostritev naraščajočega slovensko-nemškega konflikta, ki se je v politiki oblikoval okoli slovenske in nemške politične stranke.

Potem ko je v sedemdesetih letih 19. stoletja sledilo več neuspehov slovenske politike, na čelu monarhije pa je bila Slovincem neprijazna Auerspergova liberalna vlada, je globoka kriza zadela tudi sokolstvo. Sokolske podružnice po raznih krajih so ugasnile, matično društvo v Ljubljani, ki je od leta 1868 delovalo pod imenom Ljubljanski Sokol, saj je bil pred tem Južni Sokol zaradi manjšega, a politično izkoriščenega incidenta med sokoli in turnarji razpuščen,⁴ pa je komaj še dihala. H krizi sokolstva so prispevala tudi trenja med konservativnejšimi staroslovenci in liberalnejšimi mladoslovenci v prvi polovici sedemdesetih let. Vladni pritisk je popustil leta 1879 s Taaffejevo vlado, pozitivnih sprememb pa je bila deležna predvsem Kranjska. V osemdesetih letih je slovenska politika imela slogaško in vladi naklonjeno držo. Ta je v veliki meri slonela na plečih starejših političnih prvakov, ki so počasi zapušča-

Predtelovadci Južnega Sokola leta 1864, z leve Koblar, Vidic, Mandič, Coloretto, Drachsler (hrani ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

¹ Več o ustanovitvi društva gl. Šafarič, *Prepletenost*, str. 50–55.

² Podpečnik, *Ljubljanski Sokol*, str. 8.

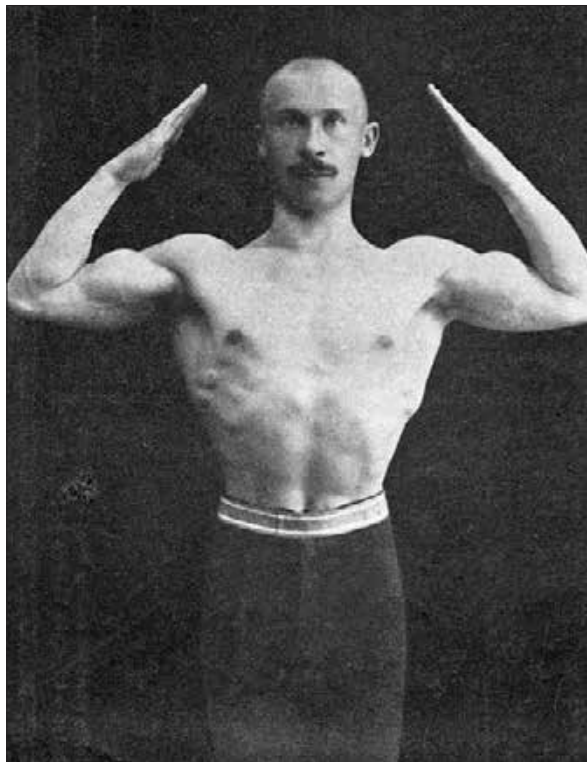
³ *Petindvajsetletnica Sokola*, str. 11–12.

⁴ Več gl. Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 47–71.

li svet, medtem ko sta na liberalnem in katoliškem bregu spremembe vse glasneje zahtevali radikalnejši struji.⁵ V osrednjem katoliškem političnem časopisu *Slovenec* so se tako proti narodnim društvom pojavile posamične manjše opazke, ki so zrasle na nazorski podlagi, a resne kritike sokolstva še ni bilo.

Prvi se je proti Sokolu obrnil goriški profesor bogoslovja dr. Anton Mahnič, ki je v skladu z novimi načelno bojevitimi katoliškimi idejami, ki jih je zagovarjal sam papež, na prelomu osemdesetih in devetdesetih let nastopil proti liberalizmu, socializmu in iz njiju izpeljanim različicam. Vero je postavljaj na prvo mesto, čeprav ob tem ni zanikal pomena narodnosti, ter zahteval načelnost in katoliško prenovo družbe od spodaj navzgor. Sokola je imel za otroka liberalizma in njegovo podaljšano roko, zato ga je načelno zavračal. Mesto staroste v Ljubljanskem Sokolu je v teh letih res prišlo v roke mladih liberalnih radikalcev (Ivan Hribar, dr. Ivan Tavčar), vendar pa Mahnič sprva s kritiko Sokola na odobravanje ni naletel niti v katoliškem *Slovenecu*.⁶ Šele z večletnim delom je počasi začel spreminjati poglede na Sokola v katoliškem taboru in odigral pomembno, če ne celo odločilno vlogo pri duhovnem in političnem prelomu na Slovenskem, ki je na prehodu iz 19. v 20. stoletje zajel vse plati družbenega življenja. Do njega bi zagotovo prišlo tudi brez Mahničevega delovanja, saj je šlo za neizogibno stopnjo družbenopolitičnega razvoja. Začel se je pravi kulturni boj, obe strani sta dobili svoji politični stranki, na katoliških taborih pa so zastavili smernice za »rekatolizacijo« celotne družbe. Konkretnih napotkov za telesnokulturno področje na teh taborih sprva sicer še ni bilo mogoče zaslediti, so pa spremembe terjale redefiniranje odnosa katoliškega tabora do nekaterih društev, vključno s Sokolom.

Ta je od srede devetdesetih let pod taktirko dr. Viktorja Murnika, ki je udejanjil in nadgradil sokolski telovadni sistem utemeljitelja češkega sokolstva Miroslava Tyrša, doživljal pravi preporod. V ospredje je prišla strokovnost, Murnik pa je telovadbi zagotovil osrednje mesto v društvenem delovanju.⁷ Ob tem je v organizaciji prišlo do številnih večjih in manjših trenj, ki so izvirala iz nasprotujočih si pogledov na sokolsko ureditev in usmeritev, osebnih odnosov ter

Dr. Viktor Murnik (brani ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

politike. Vendar pa pri slednji ni šlo za konfrontacijo med liberalno in katoliško strujo, saj so bili vsi akterji omenjenih trenj (Tavčar, dr. Vladimir Ravnihar, dr. Pavel Pestotnik) trdno v liberalnem sedlu. To je Sokola, ki je bil resda že od samega začetka bližje svobodomiselnjšim pogledom, v letih ločevanja še bolj potisnilo v liberalni tabor oziroma nazorske nasprotnike prisililo, da so začeli pospešeno iskati rešitve zunaj te organizacije.

Odnos katoliškega tabora do telovadbe

O posebni katoliški telovadni organizaciji ne moremo govoriti vse do druge polovice prvega desetletja 20. stoletja. Tudi misel nanjo je vzklila le nekaj let prej, če odmislimo poskus dr. Janeza Evangelista Kreka iz leta 1896, ko je v svojem rojstnem kraju Selca v Selški dolini blizu Škofje Loke ustanovil Planinskega Sokola, v katerem je skušal »ustvariti misel katoliškonarodnega, ljudskega Sokola«.⁸ Sokol je bil dolga leta, tudi po delitvi duhov, edino slovensko društvo, v katerem so mogli pripadniki različnih nazorskih pogledov zadovoljiti svoje telovadne potrebe in opraviti narodno dolžnost. Odmikanje katoliško usmerjenega dela članstva je potekalo počasi in nenačrtno ter predvsem šele v novem stoletju, ko razmere v Sokolu in družbi nasploh niso več dopuščale druge

⁵ Več o družbenopolitičnem stanju na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja gl. Cvirn, Janez, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji: Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2006; Melik, Vasilij, *Slovenci 1848–1918: razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Založba Littera, 2002; Štih, Peter, Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter, *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008; *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005; Erjavec, Fran, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928; Dolenc, Ervin, *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

⁶ Šafarič, Sokolstvo in rekatolizacija, str. 67–69.

⁷ Pavlin, Zanimanje za šport, str. 65–68.

⁸ Hafner, Orel, str. 18.

možnosti. Tej poti je bolj ali manj sledila tudi »uradna« politika katoliškega tabora, ki pa področju telovadbe dolgo ni posvečala večje pozornosti. Na svojih osrednjih dogodkih, katoliških shodih, je o tematikah prvič spregovorila šele na tretjem shodu leta 1906, ko se je oblikovanje katoliških telovadnih odsekov že začelo. Razlogov za to je bilo več.

Ustanovitev Slovenske sokolske zveze (SSZ) leta 1905 je pokazala, da so kljub notranjim bojem različnih sokolskih frakcij, ki so izvirale bodisi iz politike bodisi iz odnosa do telovadbe, vse podpirale svobodomiselnost in klerikalizma zagotovo niso bile pripravljene spustiti blizu. Istočasno je propadel načrt katoliškega tabora, da bi z množičnim vpisovanjem v Sokola v njem pridobili večji vpliv. Poleg tega je vzpostavitev take organizacije zahtevala ogromno strokovnega znanja, izkušenj, dela in finančnega zaledja. Najem telovadnega prostora, nakup opreme, pridobitev primerne telovadnega učitelja in vzpostavitev celotne organizacije so bili zagotovo precej večji zalogaj od ustanovitve manjšega bralnega, igralskega ali pevskega društva. Pri tem je bilo treba za stvar pridobiti tudi družino, da je bila pripravljena sina ali hčer spustiti od kmečkih in drugih domačih opravil ter (so)financirati nakup kroja in telovadne obleke, naročnino na glasilo, udeležbo na izletih itd. Enako je veljalo za mladino, ki se je oziroma bi se morala za nekaj ur telovadne zabave ukloniti strogi disciplini in odpovedati raznim priljubljenim užitek, kot sta bila tobak in alkohol.

Težava, s katero se je Orel še kar nekaj let soočal, je bilo nerazumevanje za telesno vzgojo znotraj katoliškega tabora. Mnogi, med njimi nekateri katoliški voditelji, so menili, da zmore Orel svoj vzgojni namen dosežati brez telovadbe, da sta glavni vzgojni sredstvi govor in manifestacija v kroju ter da so bolj kot telovadne potrebne le verske organizacije.⁹ Kritike so bile še hujše, ko je beseda nanesla na žensko telovadbo. Delno lahko vzrok za tako razmišljanje iščemo v ukoreninjeni krščanski miselnosti, kjer se je telesnosti, vsaj pri športu, držal plašč negativnosti, ki ga lahko še v zadnjem desetletju 19. stoletja opazimo pri Mahničevem odnosu do telesnokulturnega področja.¹⁰ Njegove nazore je dodobra spremenila šele prva svetovna vojna, po kateri je postal velik podpornik orlovske organizacije.

Pomemben zagon je proces dobil v času kulturnega boja na prelomu stoletja, ko so v katoliškem taboru prišli do spoznanja, kako pomembno je, da na svojo stran pridobijo mladino in širše množice nasploh. To so lahko dosegli le z intenzivnim delom na vseh področjih človekovega življenja, predvsem pa z vzgojo in izobraževanjem. Potem ko je prvi katoliški shod leta 1892 določil trdne smernice za katoliško obnovo gospodarskega, socialnega in političnega življenja ter v

naslednjih letih že žel uspehe svojega dela, so na drugem shodu leta 1900 oblikovali konkreten program za vsa področja družbenega in kulturnega življenja. Ker je bil kulturni prepad v tem obdobju vse večji, boj nazorskih nasprotnikov pa je dosegel društva, je bilo vse manj prostora za brezbarvnost, vse je moralo stopiti na levo ali na desno. Razcvetelo se je katoliško društveno življenje, zlasti katoliške izobraževalne organizacije. Njihova krovna zveza je leta 1897 postala Slovenska krščansko-socialna zveza (SKSZ), njen predsednik pa na prelomu stoletja Krek, ki jo je v nekaj letih razvil v hrbtenico vsega katoliškega prosvetnega dela na Slovenskem in jedro, iz katerega je katoliški tabor črpal politično moč. Pomen SKSZ je začel rasti po drugem katoliškem shodu, resnično pa je zaživela po letu 1905, ko se je reorganizirala v področne zveze za Kranjsko, Tržaško, Štajersko, Vipavsko, Koroško in Goriško, skupaj z akademskimi društvoma Danica na Dunaju in Zarja v Gradcu ter od leta 1912 s Slovenskim katoliškim akademskim društvom iz Prage in Slovensko dijaško zvezo v Ljubljani. Osrednjo vlogo je imela zveza v Ljubljani. Z leti se je hitro širila in ustanavljala nove odseke, kot so bili dramatični, pevski, glasbeni, telovadni itd. Skrbela je za celostno organizacijo, usmeritev, skupne nastope in shode, zbirala letna poročila društev, predlagala teme za predavanja, zanje pošiljala predavatelje itd. Leta 1903 je imela SKSZ skupaj 10.016 članov v 116 društvih, od tega je bilo na Kranjskem 58 društev. Čez štiri leta je njihovo število naraslo že na 217, od tega je bilo na Kranjskem 101 društvo.

Dr. Janez Evangelist Krek (Ilustrirani Slovenec, 2. 10. 1927, str. 325).

⁹ Prav tam, str. 24.

¹⁰ Več glej Šafarič, *Prepletenost*, str. 67–85.

Rast se je nadaljevala tudi v naslednjih letih in leta 1912 dosegla 462 društev (Zveza za Kranjsko 191) s 43.229 člani.¹¹

Predsednik zveze Krek se je pri organizaciji zgleđoval po socialnih demokratih in jo podredil »rodbinskemu življenju« oziroma družini kot osnovni celici družbe. Društvom je pripisoval vzgojno vlogo, saj je v umstvenem napredku videl glavni pogoj političnega napredka in organizacije. »Ni nam treba toliko plesa in slavnosti, ampak več pouka in razuma,«¹² je dejal na drugem katoliškem shodu. Posebno pozornost je posvečal mladini, saj je menil, da se že v dobi od štirinajstega do dvajsetega leta položi temelj za ves umstveni in nravni razvoj naroda. Izobraževalna društva naj bi zato poskrbela, da se v njih zbira mladina ter da jo izobrazijo za zasebno in javno življenje v politiki, gospodarstvu in na drugih področjih. O pridobivanju mladine za izobraževalna društva, včlanjena v SKSZ, so vodilni začeli razpravljati že kmalu po ustanovitvi zveze, vendar brez pravega uspeha. Prvo vidnejšo potezo v tej smeri sta naredila stolni vikar dr. Luka Smolnikar in tajnik zveze Ivan Štefe, ki sta za fante pripravila posebne uniforme, a so morali na pravo idejo še počakati.¹³ Do ustanovitve Orla je glavina dela za mladimi padla na organizacije, kot so bile Marijine družbe in mladeniške zveze. S slednjimi je bil še posebej uspešen dr. Anton Korošec na Štajerskem, kjer je v okviru SKSZ zgradil močno mladinsko organizacijo, ideja pa je padla na plodna tla tudi na Kranjskem, kjer se je pozneje uresničila v Orlu. Pomembna spodbuda pri tem ter zunanji pokazatelj uspeha mladinske in izobraževalne organizacije sta bila vseslovenski mladeniški shod julija 1904 na Brezjah in zborovanje vseh SKSZ septembra 1905 v Mariboru.¹⁴ V naslednjih letih – do prve svetovne vojne – je primat na tem področju začel prevzemati Orel, ki je kljub težavnejši in kompleksnejši organiziranosti kot pri drugih mladinskih združenjih postal »edina vseslovenska uspešna mladeniška moška zveza.«¹⁵

Začetki katoliške telesnovzgojne organizacije

O telovadbi oziroma mladinski organizaciji so prvič resno spregovorili na prvem shodu slovenskih katoliških nepolitičnih društev septembra 1902 v Ljubljani, ki je potekal pod predsedovanjem Kreka in pokroviteljstvom škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča ter je SKSZ iz delavske institucije spremenil v središče splošnega slovenskega katoliškega prosvetnega dela. Na shodu so opozorili na mladino, ki jo nasprotniki »z vsemi sredstvi lové v svoje mreže«,

za kar so glavno krivdo pripisovali brezverski šoli in učiteljem. Odločili so se, da mladini posvetijo vso pozornost, pri čemer naj bi jo že kateheti skušali zvesti v njej namenjena društva, kjer »naj se s pošteno zabavo mladini primerno družijo tudi pouk ter tako izpolnjuje šolska izobrazba«. Po resoluciji je morala SKSZ, kjer je bilo le mogoče, začeti ustanavljati »telovadne in biciklistične krožke«. Njihov pobudnik Radoslav Nemeč je prve priporočal bolj za kmečke fante, druge pa za obrtnike. Š telovadbo in mladeniško organizacijo se je pečal tudi Smolnikar, ob Kreku najpomembnejši organizator SKSZ, ki je telovadbo označil za »jako primerno in koristno zabavo« zlasti za mladeniče, saj ti z njo krepijo zdravje, nastopanje in obnašanje, koristi pa jim tudi pri vojaki.¹⁶

Na pozivanje k duševni in telesni krepitvi slovenske mladine ter pripravi na težke narodne in kulturne boje s pomočjo katoliških telovadnih krožkov je verjetno vplival tudi zgled s Češke. Julija 1902 je namreč v češkem kraju Lišna pri Brnu nastal prvi tak telovadni odsek pri tamkajšnjem katoliškem delavskem društvu, ki so mu v naslednjih letih sledili novi. Pozneje se je situacija obrnila. Pri Slovencih je Orel že v nekaj letih dosegel velike uspehe, zato so se po navsote in napotke pri organizaciji nanje obrnili Čehi in leta 1909 prevzeli skupno ime Orel za katoliške telovadne odseke.¹⁷

Ideja lastnih telovadnih odsekov je dobivala vse več zagovornikov, med njimi sta bila omenjeni Štefe in Ivan Podlesnik, ljubljanski sokol in knjigovodja Ljudske posojilnice v Ljubljani (v rokah SLS). Podlesnik je leta 1904, ko je opazoval večjo skupino fantov iz štajerske mladeniške zveze, ki so se v urejenih vrstah vračali z izleta SKSZ v Ljubljani, pomislil na to, »kako lepo bi se dala razviti potom teh fantov iz mest in trgov sokolska telovadna ideja na kmete v vasi.«¹⁸ Podlesnik je bil aktiven član Ljubljanskega Sokola vse do vsesokolskega zleta leta 1904, pri čemer svoje nazorske pripadnosti ni skrival, a zaradi nje, razen »nizkotnih pogledov« s strani posameznikov, največkrat neaktivnih sokolov, ni imel težav v društvu ali službi.¹⁹ Enako je veljalo za delodajalca, če odštujemo nekaj manjših prask s Štefetom.²⁰ Od samega začetka je v sodelovanju s Krekom, Smolnikarjem in dr. Evgenom Lampetom odigral nadvse pomembno vlogo pri nastajanju katoliške telovadne organizacije, ki je blagoslov dobila na zborovanju SKSZ 3. in 4. septembra 1905 v Mariboru. Za uresničitev sklepa so se zavzeli že 12. novembra na občnem zboru SKSZ v

¹¹ Lukan, *Zur Biographie*, str. 101.

¹² *Poročilo o 2. slov. katoliškem shodu*, str. 72.

¹³ *Mladost*, 19, 1926, št. 7, str. 114, Dr. Janez Evangelist Krek in Orli.

¹⁴ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 131–133.

¹⁵ Hafner, Orel, str. 29.

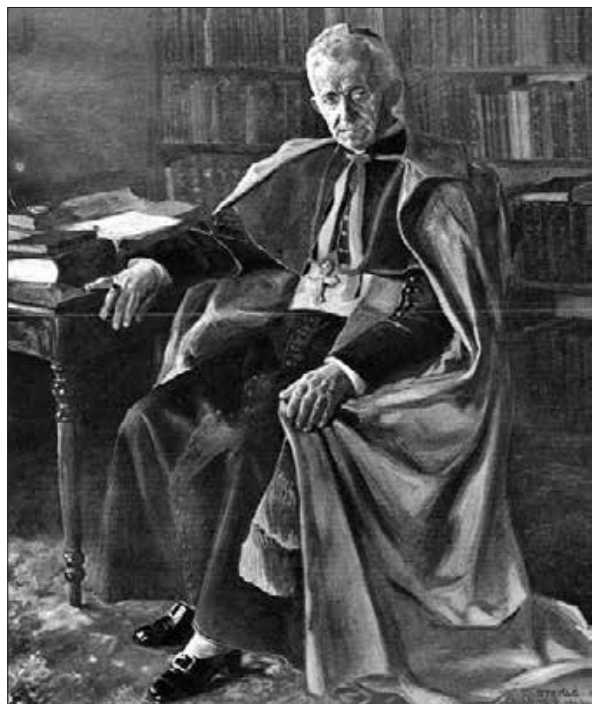
¹⁶ *Mladost*, 4, 1911, št. 16, str. 128, Orel in slovensko krščansko-socialno delavstvo.

¹⁷ Hafner, Orel, str. 19. Več glej v: Sobol, *Tělovýchovné spolky v Lišni do roku 1948*.

¹⁸ *Mladost*, 19, 1926, št. 7, str. 114, Dr. Janez Evangelist Krek in Orli.

¹⁹ *Slovenec*, 6. 3. 1906, str. 3–4, »Proti Sokolu«.

²⁰ *Mladost*, 19, št. 7, 1926, str. 115, Dr. Janez Evangelist Krek in Orli.

Ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič
(*Ilustrirani Slovenec*, 11. 9. 1927, str. 301).

Ljubljani. Predlagali so ustanavljanje telovadnih odsekov in v ta namen imenovali pripravljalni odbor za ustanovitev prvega v Ljubljani. Podlesnik je na zborovanju vzneseno dejal: »Nastopili bodo naši krožki in vzdignili bodo svoje peroti ponosni orli.«²¹

Ime Orel se je uradno prijelo šele leta 1909, dotlej so govorili o telovadnih odsekih, a je naziv že od začetka užival naklonjenost članov. Namigoval je na Sokola in izkazoval isto usmeritev, tj. delo na telesnovzgojnem področju, toda hkrati se je od njega že z imenom ločil. V tej luči pri katoliškem taboru večkrat zasledimo tudi uporabo besedne zveze »pravi sokoli«, s katero so želeli poudariti, da katoliški telovadni odseki nadaljujejo Tyrševo sokolsko idejo, ki je v Sokolu skrenila s prave poti in padla v strankarske vode. To poimenovanje in razmišljanje so pred prvo svetovno vojno privzeli tudi na Hrvaškem, kjer so orle dobili šele po njej. Naziv Orel so na Slovenskem uporabili že leta 1906 ob ustanovitvi jeseniškega telovadnega odseka, čez tri leta pa so si tudi bohinjski odseki nadeli ime Planinski Orel, ki je »pravo ime, da se ne bomo ločili le po duhu, ampak tudi po imenu.«²² Dokončno so ta naziv za organizacijo določili na seji odbora Zveze Orlov v Bohinjski Bistrici marca 1909.

Korošec je na zborovanju v Mariboru še kot referent za društvene zabave SKSZ označil za prijateljico telovadbe, ki svojim društvom priporoča ustanavljanje telovadnih odsekov, ter pomirjujoče dodal, da »z

že obstoječimi društvi (t. j. Sokoli) bodo naša društva vedno živela v prijateljskih odnošajih, če v njih ne vlada našim načelom sovražni duh.«²³ Nad idejo je bil navdušen tudi Krek, ki se je po Podlesnikovih besedah sprva zavzemal za nekakšne strelske klube, medtem ko mu je sam predstavil telovadbo. Za razliko od drugih pa je menil, da novo telovadno društvo ni potrebno, in je še septembra 1906 podpiral enotno narodno telovadno organizacijo, a z nekaj spremembami. Želel si je namreč, da iz Sokola izgine liberalni duh: »Neumno nam je izbirati telovadnim društvom nova imena in novo monturo. Sokoli bodimo; pravila in obleka in vse – sokolsko. Čemu konkurenca? Mi se samo ne vdamo primesi liberalnih akcij, ki se sili med Sokole, sicer pa idejo, kakršna je vzrastla – žal po nemškem vzorcu – med Slovani, sprejemamo celo, kakršna je!«²⁴ Omenili smo že njegov poskus ustanovitve Planinskega Sokola, ki pa ni bil uspešen, tako kot tudi ne oživetev društva leta 1907, ko je zaradi pomanjkanja primerne telovadnega prostora delovalo le na izobraževalnem področju, ni pa gojilo telovadbe.²⁵ V naslednjih letih, ko so društvo že vodili z orlovskim nazivom, so zagnali tudi to. Čas je kmalu pokazal, da Krekova pot ni mogoča. Njegov poskus, da bi z množičnim vpisovanjem mladih v Ljubljanskega Sokola tega dobil v svoje roke in preusmeril njegov politični tok, namreč ni uspel.²⁶ Ostala je le še možnost samosvoje poti, ki pa je v začetku še niso želeli popolnoma razkriti nasprotniku.

Prvo jedro se razvije na Jesenicah

Samosvojo pot so prvi ubrali na Jesenicah, v delavski trdnjavi, kjer je imelo med delavci precejšnjo moč leta 1897 ustanovljeno Slovensko katoliško delavsko izobraževalno društvo. Nekateri njegovi člani so potrebo po telovadbi zadovoljili v tamkajšnjem Sokolu (1904) oziroma turnarskem društvu (1902), kar ni bilo pogodu vodstvu katoliškega društva. Že ob ustanavljanju Sokola je časopis *Slovenec* namignil, da sicer ne more nikomur braniti, da se ne včlani, ampak »kdor ve, kakšno vlogo igra 'Sokol' dandanes, kdo so njegovi voditelji, in kakšni kristjani so v večini 'Sokoli', če je pravi Slovenec, zares vnet za vero in dom, se v tako družbo ne bo podajal.«²⁷ Katoliško društvo je svojim članom kmalu prepovedalo obiskovanje obeh društev, nato pa je nekaj neposlušnih za kazen celo izključilo. Kot protiutež jeseniškim sokolom, ki so jih obtožili, da so »napravili popoln razdor med 'klerikalnimi' in liberalnimi Slovenci«,²⁸ so za-

²³ Hafner, Orel, str. 19.

²⁴ *Mladost*, 19, 1926, št. 9, str. 146–147, Dr. Janez Evangelist Krek in Orli.

²⁵ *Mladost*, 1, 1908, št. 5, str. 38, Iz Selške doline.

²⁶ *Slovenski narod*, 5. 3. 1906, str. 2, Proti Sokolu.

²⁷ *Mladost*, 19, 1926, št. 7, str. 117–118, Postanek prvega društva »Orel« na Jesenicah.

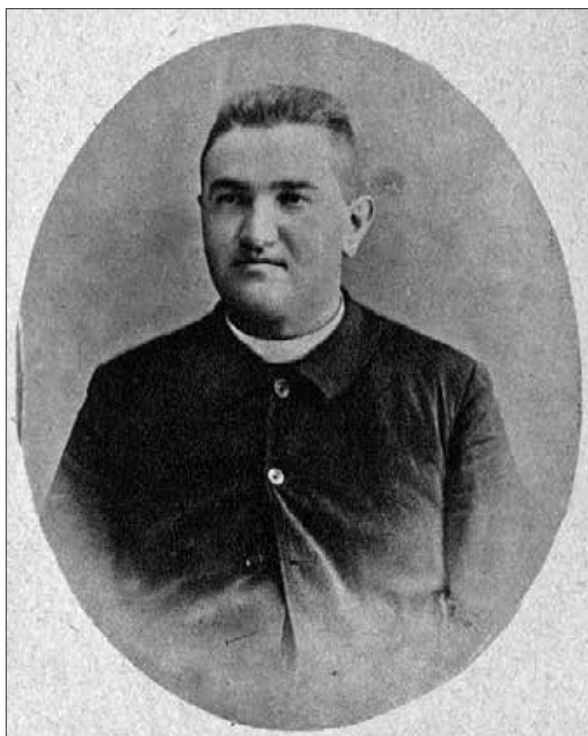
²⁸ *Slovenec*, 14. 1. 1905, str. 2.

²¹ Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 73.

²² *Mladost*, 2, 1909, št. 6, str. 49, Bohinjska Bistrica.

čeli razmišljati o lastnem telovadnem odseku. Maja 1905 so kupili drog in bradljo ter začeli telovaditi. Ob tem so se obrnili na Kreka s prošnjo, da bi se pri vseh izobraževalnih društvih »vsled skupnih izletov in javnih nastopov« vpeljala telovadba.²⁹ Želja se jim je uresničila na zborovanju SKSZ v Mariboru oziroma Ljubljani, ko se je prižgala zelena luč za katoliško telovadbo.

Približno istočasno je v kraj za kaplana namesto Valentina Zabreta prišel Karel Čuk, ki je bil tudi sam telovadec. Telovadci so se z orodjem preselili v dvorano v gostilni pri Zvitem rogu in začeli intenzivno telovaditi. Naslednji korak je bil narejen 23. februarja 1906, ko se je na ustanovnem zboru zbralo okoli 40 fantov in formalno ustanovilo telovadno društvo Orel,³⁰ z namenom »zbirati fante k telovadbi in fantovskim zborovanjem, na katerih so se urili fantje za javne nastope za katoliške smernice«.³¹ Njegov ustanovitelj in duša je postal takratni jeseniški kaplan Karel Čuk. Zaradi njegovega priimka se je za orle in nasploh za vse pripadnike katoliškega tabora uveljavila zbadljivka »čuki«. Ti so sokolom vračali s »sovami«.³² O novonastalem društvu je škof Jeglič marca 1906 v svojem dnevniku zapisal: »Kako je

Karel Čuk (Ilustrirani Slovenec, 25. 7. 1926, str. 257).

dobro, da je na Jesenice prišel namesto Zabreta za kaplana Čuk, ki zna telovadbo, pa je zato zbral fante v telovadnem društvu Orel, da ustavi vpliv Sokola, ki je svobodomiseln.«³³

Medtem ko o prvih telovadnih korakih Zabreta in njegovih sodelavcev osrednji katoliški dnevnik sploh ni poročal, je odločitev o ustanovitvi jeseniškega Orla pospremil zelo skopo. V kratkih člankih je poudaril njen pomen in pozval, naj tudi pri drugih izobraževalnih društvih uresničijo sklepe mariborskega zborovanja ter oblikujejo telovadne odseke. Poudaril je, da poleg gojenja narodne zavesti ne bo pozabil na vero, in okrcal Sokola, da je le slab posnetek češkega in prešibek za »planinske kraje«, v svoje mreže pa so ga ujeli »liberalci Schweglove vrste«.³⁴ Liberalni dnevnik *Slovenski narod* samemu dogodku ni namenil pozornosti, je pa razglasil, da so katoliški načrti krivi za vnašanje dnevne politike v Sokola. V njem se je ravno takrat odvijal boj za položaje v novonastali sokolski zvezi, v kateri liberalni dnevnik ni dopuščal nikakršne neliberalne opcije ali kot je jasno napisal: »Kdor ni naprednjak, ta ni Sokol, pa naj vsak dan obleče rdečo srajco.«³⁵

Jeseniško društvo je nastalo na lastno pobudo in člani so kmalu začutili potrebo po poslovniku ter ureditvi pravilne telovadbe. S tem namenom so se obrnili na pripravljalni odbor za ustanovitev telovadnih odsekov, ki je na Gorenjsko poslal Podlesnika za organizacijo ter Frana Perdana, Alberta (Vojteha) in Aleksandra Jeločnika za telovadbo. Ti so pripomogli, da društvo čez poletje ni zaspalo, saj je bilo v tem obdobju ogromno energije in sredstev usmerjenih v gradnjo delavskega doma, v katerem so telovadci jeseni dobili novo, pravo telovadnico.³⁶

Matični odsek v Ljubljani

Uspehi na Jesenicah in neuspešen katoliški »prodor« v Ljubljanskega Sokola so snovanje telovadnega odseka pospešili tudi v Ljubljani. O njegovem snovanju je marca 1906 poročal Podlesnik, uradno pa je nastal novembra, ko je v uporabo dobil telovadnico v veliki dvorani hotela Union. Ob tej priložnosti je Krek izrazil veselje, da se bo prek ljubljanskih telovadcev ideja telovadbe, ki »vstvarja harmonijo med telesnimi in duševnimi silami«, razširila med široke narodne sloje, saj mora ta panoga »postati last celega naroda«.³⁷ Odsek je dobil matični značaj in je veljal za prvi telovadni odsek SKSZ, s čimer je bilo dogajanje na Jesenicah (namerno) prezrto. To sledi delov-

²⁹ *Mladost*, 19, 1926, št. 7, str. 117–118, Postanek prvega društva »Orel« na Jesenicah.

³⁰ *Slovenec*, 24. 2. 1906, str. 4.

³¹ *Slovenec*, 23. 6. 1929, str. 3, Jesenice – vzor prosvetnega dela.

³² To žaljivo oznako v kontekstu Sokola najdemo v *Slovencu* že leta 1904 ob vsesokolskem zletu. *Slovenec*, 18. 7. 1904, str. 1, Slov.-nemška zveza se nadaljuje.

³³ Jagodic, Nadškof Jeglič, str. 164.

³⁴ *Slovenec*, 16. 9. 1905, str. 4, Jeseniški »Orel« in str. 6, Orli, kvišku!

³⁵ *Slovenski narod*, 2. 10. 1905, str. 1, Sokolstvo na razpotju.

³⁶ *Mladost*, 19, 1926, št. 7, str. 118, Postanek prvega društva »Orel« na Jesenicah.

³⁷ *Slovenec*, 19. 11. 1906, str. 1, Otvoritev telovadnice »Slovenske krščanske socialne zveze«.

nemu načrtu iz leta 1906, ki ga je za SKSZ zasnoval Podlesnik. V njem je s ciljem, »da se ne doživi fiasco«, predvidel, da mora biti prvi odsek ustanovljen v Ljubljani, kjer naj bi bilo vzgojeno jedro za širitev gibanja po deželi.³⁸ Glasilo telovadnih odsekov *Mladost* je pozneje formalno ustanovitev jeseniškega odseka kot tretjega postavilo šele v leto 1907, medtem ko je leto prej nastal še odsek v Št. Vidu (Šentvidu) nad Ljubljano. V tem obdobju je vzniknil tudi ženski telovadni odsek, a je ženska telovadba v naslednjih letih naletela na precejšen odpor dela katoliških veljakov in je bila zato njena pot nekoliko drugačna.

Predsednik ljubljanskega odseka je postal Podlesnik, načelnik Perdan, oba pa sta skupaj z Albertom (Vojtehom) Jeločnikom sestavljala prvi vaditeljski zbor. V telovadnici se jim je takoj pridružilo okoli 45 telovadcev.³⁹ Ni znano, koliko jih je prišlo iz Sokola, iz katerega je Podlesnik izstopil in s seboj odpeljal svoje prijatelje, a sklepamo lahko, da kar nekaj. Vendar pa poročilo občnega zbora, ki je potekal maja 1908, kaže, da je v drugem letu delovanja število tistih, ki so odsek zapustili, skoraj enako številu novih članov. Pri tem navaja, da je bila večina takih, ki ni »spadala zraven in bi morali gotovo izstopiti prej ali slej«. Več so jih zaradi »nepokorščine ali nezglednega obnašanja« v društvu sami prisilili k odhodu.⁴⁰ Tudi številni drugi odseki so redno poročali o manjšem delu članstva, ki je bil nazorsko mlačen ali se je zanimal zgolj za telovadbo in zabavo. Običajno so prišli iz nasprotnikovega tabora, kjer so prišli v konflikt z vodstvom ali so zaradi kakšnega drugega razloga zamenjali društvo. Ko pa je do razdora prišlo tudi v novem, so se vrnil k prvotnemu društvu oziroma so svoje potrebe po telesni aktivnosti zadovoljili v športu. Med njimi so bili tudi taki, ki so v odsekih zasedali pomembno mesto ter jih pomagali ustanoviti in voditi. Ob petletnici je Podlesnik poročal, da sta bila od sedmerice prvega odbora ljubljanskega odseka aktivna le še dva, medtem ko je eden odšel v tujino, dva se zanj nista več zanimala, dva pa sta celo prešla k nasprotnikom.⁴¹

Eden izmed vzrokov za v začetku razmeroma uspešno pridobivanje sokolskega članstva in takih, ki se Sokolu zaradi različnih razlogov niso priključili, se je skrival v pomirljivem zunanem videzu, ki so si ga nadedli novi telovadni odseki. Ustanovitev ljubljanskega odseka je potekala precej potihoma, brez medijskega pompa in z na videz spravljivimi toni do Sokola. Prvi predsednik Podlesnik je zavračal očitke, da novo telovadno društvo snujejo z namenom konkurirati obstoječim. Trdil je, da, nasprotno, hočejo, »da se zanese pogumni, osrčujoči telovadski duh med vse naše slovenske mladeniče, iz katerih naj nastane

Razglednica hotela Union v začetku 20. stoletja
(brani Milena Žnidaršič).

ravno na podlagi telovadbe še krepkejša organizacija: slovenska naša armada!»⁴² Prav tako je hvalil sokolsko idejo, Tyrša in Murnika, vendar pa se je po njegovem mnenju v delo društva preveč vmešala liberalna stranka, s Tavčarjem na čelu.⁴³ V začetnem obdobju so javnosti odseke predstavljali kot nekakšna nova, »prava« sokolska društva in poudarjali, da kot druga slovenska sokolska društva tudi sami črpajo ideje, načrte za organizacijo in delo iz Tyrševe sokolske ideje. Leta 1907 obnovljeni Planinski Sokol v Selcah je na primer sprva celo obdržal ime, kot si ga je zamislil že Krek. Istega leta je telovadni odsek SKSZ svoje odseke označil za nekakšne predhodnike sokolskih društev. Kot je odgovarjal na Narodove kritike, so z odseki želeli le preizkusiti in okrečiti svoje moči ter jih s trdim delom pozneje preoblikovati v močna društva. Z že obstoječimi sokolskimi društvi niso želeli biti v sovražnih odnosih, če pa se tekma med njimi že kdaj vname, naj bo »plemenita – sokolska tekma za ideali in za cilji«. Ob tem so navzven med svojimi člani zavračali politiko, saj se v njihovi telovadnici samo telo-

³⁸ *Mladost*, 19, 1926, št. 9, str. 146, Dr. Janez Evangelist Krek in Orli.

³⁹ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 311.

⁴⁰ *Slovenec*, 15. 5. 1908, str. 1.

⁴¹ *Mladost*, 4, št. 20, 1911, str. 157, Ob petletnici.

⁴² *Slovenec*, 5. 3. 1906, str. 3.

⁴³ *Slovenec*, 6. 3. 1906, str. 3–4, »Proti Sokolu«.

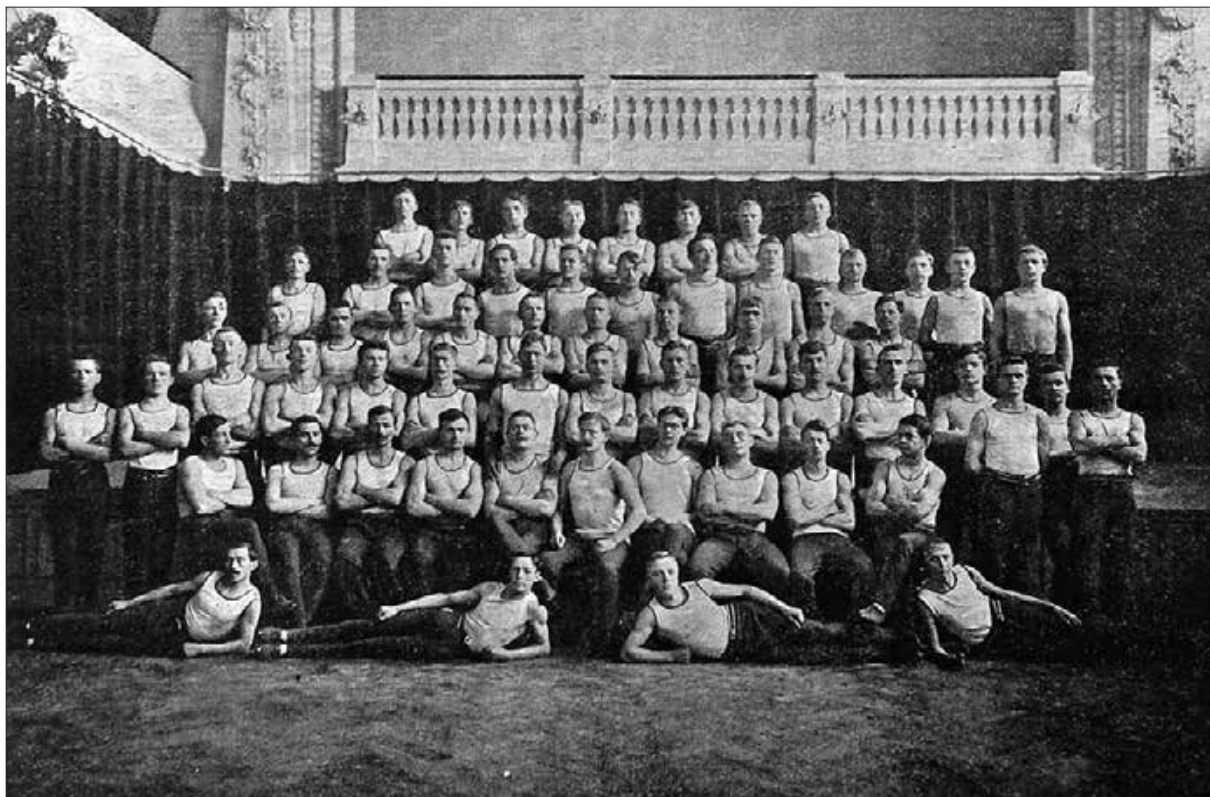
vadi, medtem ko posamezniki za svoje delo v javnem in zasebnem življenju odgovarjajo sami.⁴⁴

Resnica je bila seveda nekoliko drugačna. Če pustimo ob strani različne (katoliške) poglede na sokolstvo, pri čemer je bilo gibanje za nekatere v osnovi pozitivno, a je s časom padlo v liberalne kremplje, za druge pa je bilo tako že v svoji biti, je šlo v ozadju snovanja katoliške telovadne organizacije za dobro premišljeno akcijo. Njen cilj je bil pod svoje okrilje dobiti mladega človeka, ga zaposliti v njegovem prostem času in vzgojiti v bodočega zvestega pripadnika katoliške organizacije. Te smernice je v okrnjeni obliki nakazal že tretji katoliški shod, ki je telovadbo omenil v dveh predavanjih z naslovoma Skrb za javno zdravstvo in O društvenih zabavah.⁴⁵ Slednje je potekalo v okviru socialnega odseka, poročilo pa je podal Podlesnik. Področje zabave je razdelil v tri skupine, odvisne od letnega časa: zabava pozimi, zabava poleti in telovadba. Zimski čas je bil rezerviran za gledališke predstave, umetniška predavanja, zabavne večere z deklamacijami in podobne prireditve, katerih namen je bil »nuditi slušateljstvu umetniški užitek«. Poleti se morajo ljudje, zlasti delavci, ženske in mladina, odpraviti v naravo, kjer naj se odvija tudi telovadba. Pri njej je Podlesnik izpostavil predvsem

korakanje in proste vaje, medtem ko je zavračal misel o bogato urejenih telovadnicah z dragim modernim telovadnim orodjem. Dodajal je še šport, prilagojen krajevnim in materialnim razmeram društvenikov.⁴⁶ Področje so torej obravnavali zelo splošno, o resni telovadbi še ni bilo govora, poleg tega so jo uvrščali med zabavo. Ta pa ni bila namen društvenega delovanja, ampak le eno izmed sredstev, s katerim bi se društvo približalo ljudem.⁴⁷ Vse to se je odrazilo tudi v nadaljnjem delovanju telovadnih odsekov, ko je bilo predvsem na začetku precej zmede glede vloge telovadbe. Pozneje so vendarle oblikovali kompleksnejši program in se skušali približati sokolskemu delu, ki so ga v lažji obliki posnemali ter prilagodili svojemu članstvu in namenu.

Zveza telovadnih odsekov

Kljub temu se je začela ideja ob podpori katoliških veljakov hitro širiti. Ustanavljali so nove odseke, ki jih je bilo skupaj že 11, ko so 10. novembra 1907 dobili krovno organizacijo – Zvezo telovadnih odsekov (ZTO). Predsednik zveze, ki ni bila samostojna, a je avtonomno delovala pri SKSZ, je postal dr. Lovro Pogačnik, načelnik pa Albert (Vojteh) Jeločnik.

Orlovski vaditeljski tečaj leta 1908 v ljubljanskem hotelu Union (Mladost, 16, 1923, št. 7, str. 102).

⁴⁴ *Slovenec*, 3. 1. 1907, str. 2, Slovenci in Sokolstvo.

⁴⁵ *III. slovenski katol. shod v Ljubljani dne*, str. 51–61, Skrb za javno zdravstvo in str. 66–68, O društvenih zabavah.

⁴⁶ Prav tam, str. 67.

⁴⁷ Prav tam, str. 82.

Z njeno ustanovitvijo je bilo ustvarjeno jedro nastajajoče mladinske organizacije, ki je odtlej nekaj let zasedala pomembno mesto v katoliškem prosvetnem delovanju. Krek je v njej prepoznal temelj za vse javno delo, saj naj bi se v njej izšolal rod, ki bo nekoč vodil gospodarsko, politično in kulturno področje. Tudi škof Jeglič jo je konec leta 1908 označil za »biser med našimi organizacijami«, jo postavil nasproti Sokolu in njeno duhovno smer začrtal z besedami: »Kakor so bili 'Sokoli' pionirji liberalizma in hočejo biti sedaj pionirji svobodne misli, tako naj bodo mladeniči telovadnih odsekov pionirji krščanskih načel in krščanskega življenja.«⁴⁸ To leto je bilo za katoliško telesnovzgojno gibanje tudi sicer zelo pomembno, saj se je začela izjemna rast, z njo pa notranja reorganizacija in konsolidacija.

V ta namen je ŽTO aprila 1908 dobila glasilo *Mladost*, ki je izhajalo kot 14-dnevnik. Urednik je postal Franc Terseglav, upravo pa je vodil Podlesnik, ki je prepoznavnost nove organizacije do tedaj širil s prispevki v časopisu *Domoljub*. Glasilo je na podlagi spisov voditeljev gibanja, predvsem Kreka, Podlesnika, Terseglava in Jegliča, postalo kažipot slovenskega mladinskega gibanja, pri čemer je področju telovadbe pripadel precej majhen del pozornosti. Temu je sledil tudi sklep na mladeniškem tečaju, ki je julija 1908 potekal v okviru zborovanja vseh SKSZ v Škofji Loki, da katoliška telovadna organizacija ni le telovadna, temveč v prvi vrsti vzgojna.⁴⁹ Velik del glasila je bil zato namenjen drugim področjem: politiki, družbi, gospodarstvu in raznim ideološkim vprašanjem. Prispevki so prinašali razmišljanja, navodila in usmeritve za mladino ter so bili pogosto prepredeni z vsesplošno kritiko liberalnega tabora, predvsem učiteljstva in sokolov kot njegovih glavnih opor. Leta 1910 sta idejno in programsko pot nadaljevali dve knjigi, Terseglavova *Zlata knjiga slovenskih Orlov* in Podlesnikov poslovnik *Mladeniška telovadna organizacija*. Prva je urejala notranje življenje, druga zunanje, v osnovi pa je smer ostajala enaka.

Mladeniči postanejo orli

Do največjih ali vsaj najvidnejših organizacijskih sprememb je prišlo 19. marca 1909 na seji odbora ŽTO v Bohinjski Bistrici, kjer so sprejeli več daljnosežnih sklepov. Na zborovanju je bilo prisotnih 29 odsekov, skoraj polovica (21) pa ne.⁵⁰ Pri tem so se tako kot sokoli soočali s plačilno nedisciplino, saj kar nekaj odsekov ni poravnalo članarine. Razmeroma majhno

število udeležениh, s čimer so se v predvojnem obdobju soočali tudi na drugih sejah in zborovanjih,⁵¹ pa kaže na to, da delovanje še ni bilo utrjeno in je marsikje prehitevalo stvarnost. Kljub temu so zaradi rasti števila odsekov v organizacijsko strukturo uvedli okrožja, ki so bila vmesni člen med društvi in zvezo. Oblikovali so jih glede na lego in prometne povezave, sprva pa so bile meje začasne in so se s časom spreminjale. Največ odsekov je bilo na Kranjskem, predvsem Gorenjskem in Notranjskem, nekaj manj na Goriškem in Štajerskem, medtem ko jih je bilo na Koroškem in Tržaškem v vseh letih do začetka vojne le za vzorec. Na Tržaškem so namreč ob močnem Sokolu za krajši čas poskusili le v Sv. Ivanu. Na Koroškem jih je bilo nekaj več, pri čemer so celo prehitevali Sokola. Spremembo imena je doživela tudi zveza, ki je po dolgi debati in glasovanju postala Zveza Orlov (ZO), odseki so dobili pripono orlovski, člani pa so bili po novem orli. Na seji so dodelali zunanji videz orlovstva, ki je dobil nove znake, kroj in telovadno obleko ter je bil tako skoraj enak sokolskemu. Pozdrav Na zdar so prevzeli že v začetku. Sokolu sta sledili tudi organizacija z vpeljavo že omenjenih okrožij in telovadba, kjer so morali vaditelji opraviti preizkus usposobljenosti. Vendar je telovadba ostajala na nižji zahtevnostni stopnji in je bila še naprej bolj razširitev društvenega delovanja. Kljub temu so si prizadevali, da bi zmanjšali razlike in odpravili številne težave, s katerimi so se srečevali ob zagonu organizacije. Na izobraževalnem področju so hkrati postali obvezni tedenski fantovski večeri, na katerih so govorili o prispevkih v *Mladosti* ter o drugih verskih, socialnih, gospodarskih, kmetijskih, higienskih in političnih temah iz katoliških revij, časopisov in knjig.⁵² Na večerih so potekale tudi deklamacije, petje, razgovori o tekočih zadevah odseka ali javnega življenja in druge vzgojne, torej netelovadne dejavnosti.⁵³

Ukrepi, sprejeti na seji v Bohinjski Bistrici, so bili nadaljevanje reorganizacije, lahko bi rekli tudi iskanje samega sebe, ki se je intenzivno začelo leto prej. Že oktobra 1908 so naznanili, da je »veselična doba« minila. Velike govore, napitnice, veselice in mladeniške shode, ki so nujno potrebni v začetku, so skušali nadomestiti s poglobljenim notranjim delom v odsekih. Izpostavili so krepitev tehničnega telovadnega znanja pri članih, prirejanje telovadnih nastopov, uvajanje športa in prirejanje tekmovanj, ki dvigujejo »samozavest članov, ugled pred drugimi, marljivost in tisto težnjo odlikovati se, ki je v pravih mejah mogoča vzpodbuda k vsakemu napredku«. To ustvari most, ki telovadno delo poveže z umstvenim in nravnim. Za krono celotnega delovanja pa so si postavili cilj, da »bodo vsi naši mladeniči v svojem

⁴⁸ *Mladost*, 1, št. 19, 1908, str. 166, Knezoškof o naši organizaciji.

⁴⁹ Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 79–80.

⁵⁰ Tajnik Pavlin je sicer poročal o obstoju 55 odsekov na dan seje, medtem ko jih je bilo na dan prejšnje seje odbora ŽTO, 18. oktobra 1908, 34. *Mladost*, 2, 1909, št. 7–8, str. 54, Organizatorično in tehniško delo od 18. oktobra 1908 do 19. marca 1909.

⁵¹ Npr. nadrugem občnem zboru ŽTO novembra 1908 v Ljubljani je bilo izmed 37 odsekov zastopanih 24.

⁵² *Mladost*, 2, 1909, št. 7–8, str. 56, Bohinjska Bistrica.

⁵³ Ambrožič, *Spomini orlovske mladosti*, str. 91–96.

okraju postali ne samo društveno, ampak tudi nekako politično središče.⁵⁴

Vendar so na tej poti naleteli na številne ovire, od pomanjkanja osnovnih dejavnikov, kot so primerni prostori in vaditelji, do samega razumevanja telesnovzgojne ideje. Kljub temu je bilo pridobivanje novih članov neprimerno lažje kot pri Sokolu, saj je za organizacijo stala močna mreža katoliških ustanov, na čelu s katoliško stranko in Cerkvijo. SKSZ je imela v skoraj vseh župnijah svoja izobraževalna društva, poleg njih pa so bile v večini župnij tudi katoliške gospodarske organizacije, zadruge, hranilnice, posojilnice in različna druga društva, ki so nudila finančno in organizacijsko podporo.⁵⁵ Toda kot v vseh katoliških izobraževalnih društvih je tudi v orlovskih odsekih vodilna vloga večinoma pripadala duhovnikom, največkrat kaplanom. Njihovo razumevanje, predvsem pa strokovno znanje o telovadbi je bilo pomanjkljivo, kar se je odrazilo tudi pri orlovskih dejavnostih. Da bi zmanjšali zaostanek, so uporabili dognanja sokolov in sprejeli njihovo že izdelano telovadbo. A njeno popolno posnemanje ni bilo niti mogoče niti primerno, saj so v novi organizaciji vladale drugačne razmere, pa tudi članstvo je bilo drugačno, povečini kmečko. Pri članih tako ni bilo redko prepričanje, da telovadba zanje ni potrebna, ker se dovolj »stelovadijo« že pri vsakodnevnih opravilih. Takšni člani so po drugi strani precej ovirali redno obiskovanje telovadnih ur, saj so starši otroke neradi spuščali od dela. Zato telovadba, če se niso pripravljali na nastope, ni potekala po tako strogo določenem programu kot pri Sokolu. Mladina se je najraje ukvarjala z orodnimi vajami, manj volje je imela za redovne in proste vaje, ki so odvrčale že sokole. Kljub temu so jo zaradi učinka k njim dodatno spodbujali, saj sta se tako krepili disciplina in pokorščina, predvsem pa so bile nujne za uspešne javne nastope oziroma manifestacije. Pretirane strogosti pa si niso mogli privoščiti, saj je ta kaj hitro odgnala člane, še posebej take, ki jih telovadba ni zanimala ali pa so v njej iskali zgolj neke vrste zabavo ali šport. V ta namen, pa tudi zaradi pomanjkanja primernih telovadnih prostorov, so spodbujali uvajanje raznih iger: nogomet, kegljanje, kroglet itd., ob tem pa opozarjali na enostranskost teh športnih panog pri krepitvi telesa.⁵⁶ Za preostale, ki jim telovadba sploh ni dišala, so priporočali, da se jih vanjo ne sili in se jih raje uporabi za druga področja, kot so tamburiranje, petje, igranje ipd. Kljub temu pa so tudi od njih zahtevali, da imajo uniformo in

se naučijo korakati za skupne nastope.⁵⁷ Ob tem so poudarjali, da niso kot sokoli, kjer »že vsakdo rdečo srjaco nosi, telovadi in za organizacijo ne dela pa nikoli«. Zavračali so stališče, da se pripravljajo le za parado, zato so tudi uniformo dovolili nositi le tistim, ki so telovadili, praktično delali na izobraževalnem in organizacijskem področju ali odsek gmotno oziroma moralno podpirali. Prav tako je pravica odločanja ostajala le v rokah rednih članov, ne pa tudi podpor- nih. »Vojaki smo in hočemo ostati; bojna organizacija smo in miru ne smemo poznati, ker sovražniki so vedno okoli nas!« je zaključil Terseglav na mladeniškem tečaju februarja 1909.⁵⁸

»Problematična« ženska telovadba in boj za naraščaj

V Bohinjski Bistrici so uredili vprašanje ženske telovadbe, ki se je že od začetka oblikovala pri nekaterih odsekih v ženskih telovadnih krožkih, a hkrati sprožala polemike in nasprotovanja. Ta so prihajala od znotraj in od zunaj, saj je liberalni tisk v duhu »farske gonje« z veseljem pograbil priložnost in duhovnikom, ki so sodelovali pri vodstvu dekliške telovadbe, očital neprimerne odnose s članicami. Seveda to ni bil edini razlog za odmik od ženske telovadbe, ki kljub premikom v novem stoletju še ni bila splošno sprejeta ne samo pri bolj katoliško mislečih, temveč tudi v širši družbi.

Na Zabretov predlog je zato odbor ZTO sprejel sklep, da se »z ozirom na razmere na Slovenskem ženske telovadbe sploh ne goji«, in odsekom naročil, naj tam, kjer se ustanovijo ženski telovadni krožki, pri njih ne sodelujejo. Iz tega so bili izvzeti kraji, ki bi lahko brez takih krožkov padli v roke nasprotniku. V takem primeru je predsedstvo zveze izjemoma dovolilo ustanovitev ženskega telovadnega krožka, ki pa je bil vezan na stroge pogoje in ni smel biti član Orla, temveč je bil od odseka ločena organizacija. Poleg tega so te izjeme, za katere se je v svojem dnevniku zavzel tudi škof Jeglič, veljale le za mesta in večje industrijske okraje, medtem ko na deželi za žensko telovadbo sploh ni bilo prostora. Kot razlog so navedli skrb, da se v zadrego »ne spravi duhovniških in lajiških prijateljev mladeniške organizacije«. V Ljubljani je tako še naprej deloval ženski odsek, ki je celo nastopil na vseslovenskem orlovskem zletu leta 1913. To je kritiziral poročevalec *Mladosti*, ki se je spraševal, kako je lahko prišlo do nastopa, ko pa orlovstvo uradno ni imelo ženske telovadbe, še manj pa za javne nastope.⁶⁰ V katoliškem taboru so se torej dobro zavedali političnega pomena telovadbe

⁵⁴ *Mladost*, 1, 1908, št. 14, str. 120–121, Nekaj o naši organizaciji.

⁵⁵ Ljubljanski odsek je imel leta 1907 dobrih 4715 K prejemkov, od tega mu je SKSZ darovala 1300 K, Vzajemno podporno društvo 440 K in Ljudska posojilnica 100 K, kar je skupaj skoraj 40 % vseh prihodkov. Podatki so z občnega zbora, objavljeni v časopisu *Slovenec*, 15. 5. 1908, str. 1, Občni zbor telovadnega odseka S.K.S.Z. v Ljubljani.

⁵⁶ *Mladost*, 1, 1908, št. 6, str. 43–44, Športne igre v telovadnih odsekih.

⁵⁷ *Mladost*, 1, 1908, št. 15, str. 130, Seja odbora Z.T.O. v Kamniku dne 18. oktobra 1908.

⁵⁸ *Mladost*, 2, 1909, št. 4, str. 32, Mladeniški tečaj v Ljubljani od 8.–13. februarja.

⁵⁹ *Mladost*, 2, 1909, št. 7, str. 63, Ženska telovadba.

⁶⁰ Stepišnik, *Telovadba*, str. 220.

*Prve gojenke ljubljanskih orlic leta 1909 z načelnikom Zveze Orlov Pavlom Kržanom
(Ilustrirani Slovenec, 7. 2. 1926, str. 4).*

kot mobilizacijskega elementa – ne nazadnje je bil to eden izmed razlogov za oblikovanje katoliških telovadnih odsekov – in vloge žensk v družbi. Ženskam so nasploh namenjali veliko pozornosti, jih spodbujali h gospodarskemu in političnemu izobraževanju ter ustanavljali razne ženske organizacije, za oviranje ideološko nasprotnega tabora pa so bili pripravljene celo prilagoditi svoja pravila in nazore.

Podobni zgodbi lahko sledimo tudi pri naraščanju oziroma otrocih. Zanimanje zanje so močno okrepili septembrski dogodki leta 1908, ko so Ljubljano pretresali krvavi protesti proti Nemcem in malce zbližali slovenska tabora. Boj med njima je za krajši čas nekoliko potihnil, spet se je več govorilo o složnem nastopanju, pojavila pa so se celo prigovarjanja o združitvi sokolov in katoliških telovadnih odsekov. Ta niso obrodila sadov, čeprav je ponekod (npr. Radovljica) res prišlo do posamičnih skupnih akcij. Predsedstvo ZTO je kakršnokoli združitve zavračalo zaradi nasprotnega pogleda na versko vprašanje, a je dopuščalo občasna srečanja, zlasti če »bodo Sokoli bolj negovali v svojih vrstah demokratizem in jim bo narodna misel misel vztrajnega in požrtvovalnega dela.«⁶¹ Priprta vrata so pustili tudi za morebitne

dogodke v prihodnje, ko bi bilo potrebno skupno delovanje za interese naroda. Do tega je pozneje prišlo ob koncu prve svetovne vojne.

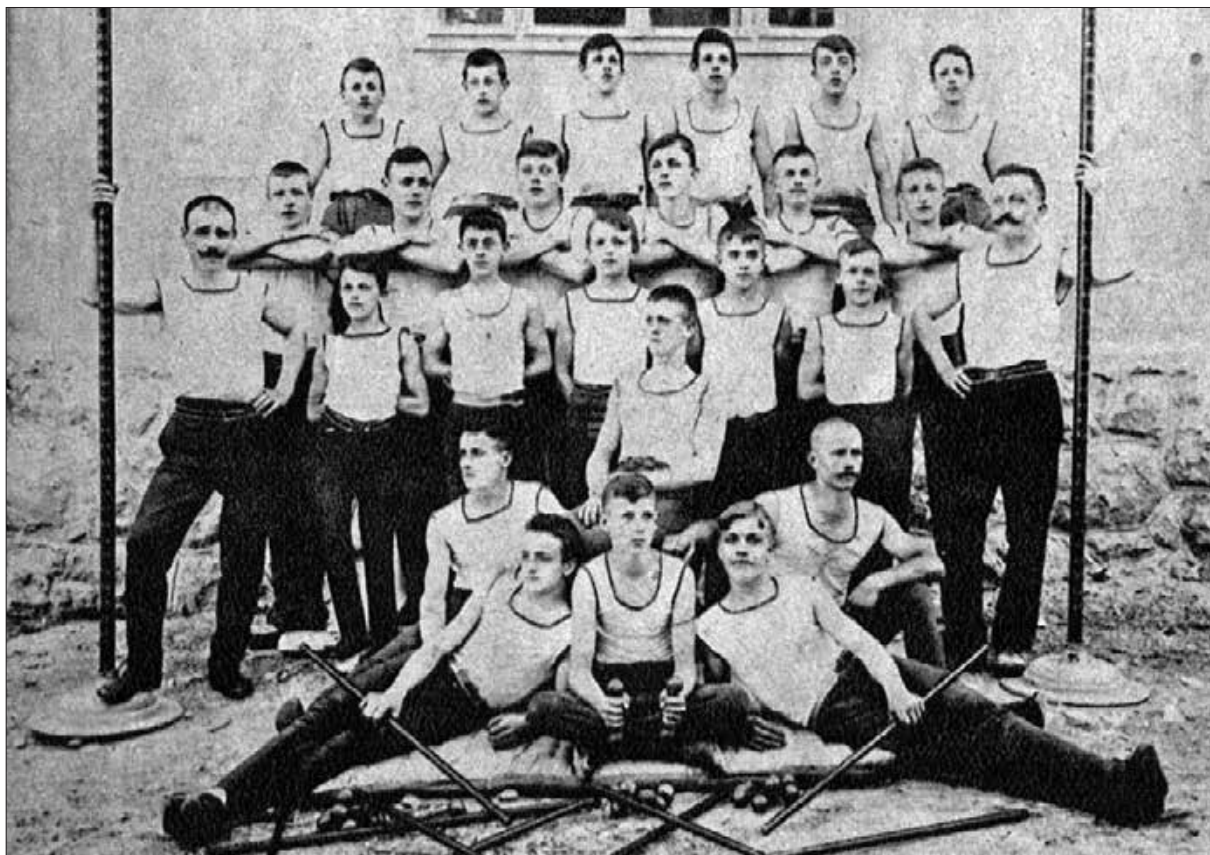
Pestro dogajanje na ljubljanskih ulicah je katoliški tabor spodbudilo k premisleku o bodoči vlogi slovenske mladine in njene vključenosti v katoliške telovadne odseke. Ugotavljali so, da je bila pri zadnjih demonstracijah udeležena izključno mladina – dijaki, dijakinje in vajenci. Čeprav niso nasprotovali boju za pravice na ulici, jih je zmotila prevelika vloga otrok, za katerimi je stalo svobodomiselnost učiteljstvo. »Otroci vladajo, nedorasli diktirajo odraslim, kaj naj mislijo in kako naj čutijo.« Proti temu so postavili svoja društva, v katerih »se bodo porodili tisti duhovi, ki bodo narod vodili in pa tudi rešili.«⁶² Mladičice so opozarjali, naj se ne predajo narodnim frazam in ob narodnem delu ne pozabijo na najpomembnejše delo za narod, to je utrditev verske in demokratične zavesti v ljudstvu. Čeprav je boj med »krščansko in protikrščansko kulturo« nekoliko potihnil, ni ponehal.⁶³

Zato je že v začetku leta 1909 sledila akcija za vzpostavitev sistematične organizacije naraščaja, deč-

⁶¹ *Mladost*, 1, 1908, št. 14, str. 116, Mi in nasprotniki.

⁶² *Mladost*, 1, 1908, št. 18, str. 155–156, Kam plove slovenska mladina?.

⁶³ Prav tam, str. 156–157, Bojl.

Telovadci jeseniškega Orla leta 1906 s prvim predsednikom F. Rakefom in načelnikom J. Ažbetom (Ilustrirani Slovenec, 25. 7. 1926, str. 259).

kov od 8. do 16. leta starosti. Vprašanje naraščaja je Podlesnik postavil kot prioriteto v delu vsakega odseka. Če se je dotlej o njem govorilo predvsem s stališča telovadbe, je z rastjo telovadne organizacije in povečevanjem števila njenih nalog naraščaj postal izredno pomemben tudi v organizacijskem smislu. »Če imamo naraščaj, nas za bodočnost odseka ni treba biti skrb, tudi če pridejo največje krize in notranji spori,«⁶⁴ je poudarjal Podlesnik in opozarjal na »zanemarjene« otroke v industrijskih krajih (Idrija, Jesenice, Tržič), ki niso imeli staršev ali ti zanje niso skrbeli, kar jih je vodilo v lakoto, slabe razvade in pokvarjeno družbo. Nanje so morali biti vaditelji še posebej pozorni. Naraščaj je imel posebnega načelnika, pomembno vlogo pa so ob telovadbi namenjali še naraščajskim večerom, na katerih so dečke poučevali o pozitivnih vrednotah, zgodovini, kmečkem stanu, naravi, domoljubju (do Avstrije) in narodnosti ter prirejali deklamacije, branja, govore itd. Statistika je novembra 1908 izkazovala 501 člana naraščaja v 23 od skupaj 37 odsekov, ker pa so hitro nastajali novi, februarja 1909 jih je bilo 51, se je povečeval tudi naraščaj.⁶⁵

V ta namen so že januarja 1908 od kranjske-

ga deželnega šolskega sveta izposlovali, da so lahko v njihovi telovadnici telovadili dijaki. Isto prošnjo so na svet naslovili še v začetku naslednjega leta za ljudskošolski naraščaj, kar je bilo malo pred tem že odobreno ljubljanskemu telovadnemu odseku. S tem so želeli »zamašiti usta nekaterim liberalnim učiteljem«, ki so rovarili proti krščanskim organizacijam, zlasti proti mladinski.⁶⁶ Seveda na drugi strani niso bili nič manj agitacijski duhovniki, ki so starše skušali odvrniti od vpisovanja njihovih otrok v Sokola in nasploh nastopali proti tej organizaciji. Ker pa je naraščaj kljub temu raje odhajal med sokole, je na to področje posegla kranjska deželna vlada in leta 1910 šolski mladini prepovedala telovadbo pri telovadnih društvih. Ukrep je bil naperjen proti Sokolu, vodstvo Orla pa ga je na junijski seji odbora sprejelo mirno in dodalo le, naj velja za obe organizaciji.⁶⁷ K opustitvi ljudskošolskega naraščaja, tudi tam, kjer tega nasprotna telovadna društva niso storila, so ponovno pozvali septembra istega leta in pozornost posvetili »najmlajšim šoli odraslim članom (od 14. do 18. leta – op. A. Š.).«⁶⁸

⁶⁴ *Mladost*, 2, 1909, št. 4, str. 30, Organizacija naraščaja.

⁶⁵ Prav tam, str. 30–32.

⁶⁶ *Mladost*, 2, 1909, št. 7–8, str. 57, Nekaj o nasprotnikih.

⁶⁷ *Mladost*, 3, 1910, št. 10, str. 81, Naše delo.

⁶⁸ *Mladost*, 3, 1910, št. 15, str. 127, Seja odbora Zveze Orlov.

Ker so bili učinki uredbe uspešni, v enem letu je sokolski šolski naraščaj močno upadel, so si v orlovski organizaciji zaželeli, da bi podobno uredbo sprejeli tudi na Štajerskem. Zanj so neuspešno posredovali prek svojih poslancev. V ta namen so nekateri štajerski odseki v krajih, kjer so bili liberalci še posebej močni, namerno ustanovili orlovске naraščaje in z njimi želeli zbuditi protest nasprotnikov pri oblasteh. Na pritožbe so namreč odgovarjali, da so se pripravljene podvreči prepovedi, če bi ta veljala za ves naraščaj v deželi. Višja šolska oblast v Gradcu pa temu ni bila naklonjena in je odločitev prepuščala okrajnim šolskim svetom, da v svojem političnem okraju sami odločajo o prepovedi. Zanj so se odločili okrajni sveti v celjskem političnem okraju, a je pri Sokolu niso dosledno spoštovali. V Orlu so zato štajerskim podpornikom naročili, naj sporočijo, v katerih krajih gojijo sokolski (in orlovski) naraščaj.⁶⁹ Ob tem so pozneje še ostro nastopali proti vzgoji otrok za politično življenje ter proti njihovemu pošiljanju v društva s »politično tendenco« in v »narodno bojne« organizacije. Narodno vzgojo naj bi otrok dobil doma in v šoli, ne pa v društvih, na narodnih veseljih ter drugih javnih in političnih dogodkih. S tega vidika so še enkrat več podprli telovadno prepoved za šolsko mladino ter namesto nje podprli igre in glasbo.⁷⁰

Zlata knjiga slovenskih Orlov in nadaljnja rast

Da so precej časa namenjali sokolskemu nasprotniku, priča glasilo *Mladost*, ki je predvsem v prvih dveh letnikih, nekoliko manj pa v tretjem, ostro napadalo sokolska društva in njihove pripadnike. Ti napadi so bili velikokrat upravičeni, saj so bili orli pogosto tarča izzivanja in napadov sokolov, dogajalo pa se je tudi obratno. Naperjenost proti njim je nadaljevala tudi *Zlata knjiga slovenskih Orlov*, leta 1910 izdan »kažipot za vse Orlovo življenje«, ki je imel nalogo »vso slovensko mladino, ki se krščansko misli in se po krščanskih načelih hoče tudi v življenju ravnati, združiti v eno samo četo; to mladeniško četo izobraževati umsko, нравno in telesno; s pomočjo te mladine zbuhati, utrjevati in ogrevati ljudstvo za vzore krščanskega mišljenja in življenja.«⁷¹ V knjigi je bilo precej pozornosti namenjene nasprotnikom, do katerih so morali orli po eni strani gojiti krščansko usmiljenje in ljubezen, po drugi pa zoper njih biti odločen in dosleden boj, ker je Orel »prava bojna organizacija slovenskega katoliškega ljudstva.«⁷² Proti sovražniku »mora preganjati veri, Cerkvi in ljudstvu nasprotno časopisje in knjige ter ljudi od njih odvracati; mora namene in delo veri, Cerkvi in ljudstvu nasprotnih društev in priredb odkrivati, pobijati

in ljudstvo zoper nje vneti; mora zlasti mladino odvracati od nasprotnikov in takih oseb, ki izkušajo svoj poklic in vpliv v fari izrabljati v to, da širijo veri, Cerkvi ter duhovščini nasprotno nazore; mora svariti ljudstvo prav posebno pred prostori in krčmami, koder se shajajo katoliški misli nasprotno osebe in zabavljači zoper duhovščino in krščanska društva; mora vpliv nasprotnikov vere neumorno izpodkopavati, njih delo preganjati in njihova prizadevanja za protikatoliško stvar sproti pokončevati, da bo njih trud zastoj in bodo imeli vedno hujše težave.«⁷³ Na kratko povedano, morali so se boriti proti vsakršnemu delu liberalcev, vključno s sokoli. Pozornost so jim v negativnem smislu posvetili celo v orlovski himni, kjer so jih označili z zaničevalno besedo sove.⁷⁴

Proti koncu leta 1909 je orlovska organizacija spet močno zrasla. Rast se je nadaljevala tudi v naslednjih letih, tako da je imela ZO ob petletnici leta 1911 že 148 odsekov s 4015 člani, od tega 2694 telovadci.⁷⁵ Okrožjem so se zato pridružile nove organizacijske enote – podzveze. Ideja se je porodila v kranjskem Orlu, prvi pa so jo želeli udejanjiti na Goriškem, kjer so o ustanovitvi goriške podzveze govorili decembra 1910 in postavili ZO pred izvršeno dejstvo, nekako tako, kot je to sokolski zvezni storil Sokol I. s sokolsko župo Ljubljana I.⁷⁶ Kljub temu je uradno mesto prve podzveze pripadlo Štajerski (september 1911), medtem ko je moral goriški Orel čakati več kot eno leto, da je centrala v Ljubljani potrdila izvedbo njihove namere. Čakanje lahko pripišemo kratkim stikom med obema stranema, ki se kažejo tudi v tej enostranski potezi goriških odsekov. So pa tam prvi dobili pravilnik za delovanje strelskih odsekov, te so povsem naslonili na vojaštvo, ki je kazalo veliko razumevanje za orlovsko gibanje. Pobudo za uvajanje streljanja so podali že na tretjem katoliškem shodu, pozneje pa je enako željo izrazilo več društev. Zvezni odbor se je z njim želel približati kmečkim fantom, ki niso imeli posluha za orodno telovadbo. Poleg tega je bilo na vasi velikokrat lažje najti primerne odslužene častnike kot usposobljenega vaditelja telovadbe.⁷⁷

V teh letih se je slovensko orlovstvo tesneje povežalo s tujimi idejno sorodnimi katoliškimi telovadnimi organizacijami. Poleg češkega Orla so ti stiki segali v Francijo, od koder je leta 1909 prišlo pismo z željami po povezovanju, in Dalmacijo, kjer so se osnovala podobna katoliška telovadna društva, ki pa so obdržala sokolsko ime. Leta 1910 je o slovenski mladinski organizaciji hrvaškemu društvu

⁷³ Prav tam, str. 114–115.

⁷⁴ »Dvignite, Orli, v jasne višine krila ponosa mlade noči! Sove se skrivajo v nizke temine, k solncu, k svetlobi Orel hiti.« Prva katica himne Orlov. Prav tam, str. 5.

⁷⁵ Hafner, Orel, str. 20.

⁷⁶ *Mladost*, 4, 1911, št. 1, str. 6, Podzveze.

⁷⁷ Stepišnik, *Telovadba*, str. 213–214.

⁶⁹ *Mladost*, 4, 1911, št. 13, str. 103–104, Naraščaj na Štajerskem.

⁷⁰ *Mladost*, 4, 1911, št. 18, str. 81, Za otroka.

⁷¹ Terseglav, *Zlata knjiga slovenskih Orlov*, str. 25.

⁷² Prav tam, str. 114.

Domagoj predaval Podlesnik.⁷⁸ Na Hrvaškem, kjer je bila politična situacija nekoliko drugačna, nanjo pa so vplivali tudi hrvaško-srbski odnosi, je sokolstvo prehodilo podobno pot kot na Slovenskem in Češkem. V sprva strogo narodnem gibanju je v začetku 20. stoletja vse bolj vel liberalni in strankarski veter, ki je odpihnil katoliško misleče člane. Zato so ti vzpostavili lastno organizacijo, novembra 1911 ustanovljeno Hrvatsko sokolsko zajednico s sedežem v Splitu, s čimer se je sokolstvo v Dalmaciji ločilo. Prehajanje obstoječih sokolskih društev v novo zvezo sicer ni bilo množično, je pa vplivalo na razvoj povojnega hrvaškega orlovskega gibanja.⁷⁹ Za razliko od slovenskega in češkega katoliškega telovadnega gibanja na Hrvaškem pred prvo svetovno vojno niso opustili starega naziva, temveč so se imeli za edine prave sokole, nadaljevalce starega hrvaškega sokolskega programa. Naziv so odrekli liberalcem, ki so ga po njihovem mnenju monopolizirali in po krivici nosili.⁸⁰ Podobno razmišljanje je bilo ob snovanju nove telovadne organizacije mogoče zaslediti tudi na Slovenskem. V začetku lahko v *Mladosti* večkrat naletimo na kritike slovenskega Sokola, češ da se je odmaknil od Tyrševe misli in se poliberallil, medtem ko so katoliški odseki njeni pravi nasledniki. Z rastjo organizacije je tako razmišljanje odhajalo v pozabo, na njegovo mesto pa je stopalo prepričanje, da je bilo sokolstvo že od samega začetka »liberalna naprava«.

Ker se je Sokol že leta 1907 včlanil v Mednarodno gimnastično zvezo, v njej pa je bila lahko le ena telovadna zveza posameznega naroda, Orel vanjo ni mogel vstopiti. Po vojni se je zato pridružil mednarodni katoliški telesnokulturni zvezi UIOCEP (Union internationale des œuvres catholiques d'éducation physique), ki je nastala leta 1911.

Prvi vseslovenski orlovski zlet

Telovadni nastopi so bili del nalog katoliških telovadnih odsekov, s katerimi so se predstavili javnosti in pokazali svoj napredek. Ob večjih zborovanjih so priredili tudi večje javne nastope, ki so bili bolj ali manj uspešni, vendar so telovadno vedno zaostajali za sokolskimi. Eden takih je potekal ob zborovanju v Kamniku avgusta 1909, ko je pred 10.000 gledalci na prostih vajah nastopilo okoli 400 orlov v krojih od skupaj 900 v celotni organizaciji. Na orodni telovadbi se je zvrstilo 90 telovadcev, a nastopi skupin na posameznih orodjih niso prišli »posebno do veljave«. Večji vtis je pustila moreška, nekakšen telovadni ples

z meči in glasbo, ki so jo prevzeli od Dalmatincev in je bila nekaj let posebnost njihovih nastopov.⁸¹

Orlovstvo je želelo svoje delovanje kronati s prvim vseslovenskim orlovskim zletom, ki je potekal 24. avgusta 1913 v Ljubljani, ko je gibanje s 168 odseki in 5228 člani, od tega 2696 telovadci,⁸² v organizacijskem razvoju doseglo svoj predvojni vrh. Čeprav je šlo za velik dogodek, je ta razkril veliko pomanjkljivosti in težav, s katerimi se je gibanje soočalo ves čas obstoja. Na to je nakazal že zlet ljubljanske podzveze na Vrhniki leta 1912, ki je pomenil nekakšno generalno pred velikim vseorlovskim dogodkom. Nastop je pokazal na veliko slabih točk v organizaciji in telovadbi, zato so po njem v zvezi uvedli stroge ukrepe za odpravo teh pomanjkljivosti, v glasilu pa so se vrstila stroga navodila za priprave na zlet v Ljubljani.

Orlovski zlet pa ni bil samostojen dogodek, temveč je bil združen s četrtem slovenskim oziroma prvim slovensko-hrvaškim katoliškim shodom, ki je potekal od 23. do 27. avgusta. Pomembnih novih smernic shod ni ponudil, temveč je le podrobno izpopolnil programe prejšnjih katoliških shodov in z največjo manifestacijo dotlej zaokrožil četrstoletno preporodno dobo slovenskega katoliškega gibanja, ki ga je leta 1888 začel Mahnič s svojim Rimskim katolikom. Njegov namen je bil poživiti versko življenje, okrepiti katoliško zavest in javno nastopiti proti nasprotnim nazorom. »Naš katoliški shod bodi javna manifestacija naše vere, a tudi javna manifestacija naše moške volje, da ne pustimo blatiti naših svetinj nikdar in nikomur! Naš katoliški shod bodi glasna izpoved, da hočemo z vso odločnostjo izvajati načelo: proč s slabim časopisjem!«⁸³

V skrbi za mladino, mladeniče in može, ki bodo s pravo katoliško vzgojo nekoč »postali sposobni voditelji, jedro organizacije«, je pomembno mesto spet zasedlo izobraževalno delo. Dr. Marko Natlačen, poznejši podpredsednik SLS, ban in predsednik Orla (1925–1927), je opozarjal, da je kljub velikemu številu izobraževalnih društev še precej takih, ki delujejo zgolj na papirju. Da bi to popravili in povečali število članov, je priporočal ustanavljanje odsekov, pri katerih bi vsakdo našel nekaj, kar ga zanima, s tem pa bi ga društvo dobilo pod svoje okrilje. Zanimivo je, da je v svojem referatu predstavil najrazličnejše odseke: pevskega, dramatičnega, tiskovnega, abstinenčnega, izseljeniškega, gospodarskega in gospodinjskega, izpustil pa telovadnega. Tega so nato sicer dodali v resoluciji, ki je naročila še redno revizijo delovanja društev. To nalogo je dobil t. i. dekanjski odbor, ki je moral tudi v prihodnje nadzirati društva posameznega okrožja in o tem prek dekanjskih referentov poročati centralni organizaciji v Ljubljani. Za referente je Natlačen predvideval še eno pomembno za-

⁷⁸ *Mladost*, 19, 1926, št. 9, str. 147, Dr. Janez Evangelist Krek in Orli.

⁷⁹ Več o Pravem hrvatskem sokolu in sokolstvu v Dalmaciji glej Hrštić, Hrvatski sokol u Makarskoj, str. 79–98.

⁸⁰ *Mladost*, 4, 1911, št. 21, str. 169–170, Nova doba za hrvaško sokolstvo.

⁸¹ *Mladost*, 2, 1909, št. 15, str. 121–123, Kamnik.

⁸² Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 316.

⁸³ *Slovensko-hrvaški katoliški shod v Ljubljani 1913*, str. 10–11.

Orli na Kongresnem trgu na slovensko-brvaškem katoliškem shodu leta 1913 (*Mladost*, 16, 1923, št. 4, str. 56).

dolžitev, to je, da prek zaupnikov sestavijo in v prihodnje dopolnjujejo natančen »kataster ljudstva tudi po političnem naziranju«. ⁸⁴ Orlovsko vlogo pri vzgoji mladine, še posebej »šoli odrasle mladine« (od 14. do 18. leta), so skupaj z Marijinimi družbami, društvi rokodelskih pomočnikov in drugimi mladinskimi društvi izpostavili še na nekaterih mestih. Resolucija odseka za karitativno delo je priporočala, da se v večjih mestih osnujejo mladinski odbori, ki bodo pospeševali versko, нравno in socialno vzgojo šoli odrasle, delavske, obrtne in trgovske mladine. V manjših mestih in na deželi naj bi to vlogo prevzela načelstva katoliških izobraževalnih društev.

Pri tem so se dotaknili vprašanja razmerja med orlovskimi odseki in Marijinimi družbami, ki so že nekaj časa tekmovali za prvenstvo pri organiziranju mladine. Težavo so skušali rešiti že leta 1909, ko so se na sestanku zastopnikov SKSZ in obeh organizacij dogovorili, naj se po vseh farah ustanovljajo izobraževalna društva, ob njih pa naj dobijo mesto mladeniški orlovski odseki, ne glede na to, ali so dani pogoji za telovadbo. Ti so morali sestavljati tudi članstvo

Marijinih družb, med organizacijami pa naj bi vladali prijateljski odnosi. ⁸⁵ A vedno ni bilo tako. Podvajanje delovnega področja je, kot kaže, motilo predvsem nekatere duhovnike, ki so resda priznavali pomen Orla, predvsem za kraje, kjer je bil prisoten Sokol, toda Marijine družbe so kljub temu imeli za pomembnejše organizacije, ki jim morajo orli priznati prednost. Opozarjali so na to, da so Marijine družbe starejše in cerkvene organizacije, kar jim daje zagotovilo za obstoj, medtem ko številni ne morejo in ne marajo biti orli. Med orli prevladuje »laični moment«, ki se je že večkrat izkazal za manj trdnega in bi posledično lahko padel v napačne roke. ⁸⁶ Na katoliškem shodu so ubrali kompromisno pot, ki jo je istega leta v *Mladosti* predstavil že dr. Aleš Ušeničnik. V skladu s to usmeritvijo »orlovska organizacija razvija predvsem naravne sile, Marijine družbe pa morajo dajati tem silam nadnaravno izpopolnjenje«. ⁸⁷ Kljub temu se zdi, da je primat pripadel orlom, ki so si »začrtali nalogo vzgo-

⁸⁵ *Mladost*, 2, 1909, št. 20, str. 162–163, Novo delo.

⁸⁶ *Mladost*, 3, 1910, št. 19, str. 157–159, O razmerju mladeniških Marijinih družb do Orlov.

⁸⁷ *Slovensko-brvaški katoliški shod v Ljubljani 1913*, str. 172.

⁸⁴ Prav tam, str. 93–97.

Orli v sprevodu mimo ljubljanske mestne hiše na katoliškem shodu leta 1913 (Mladost, 16, 1923, št. 4, str. 57).

jiti mladino v tem, da bi vse mladeniče, ki krščansko mislijo in se po krščanskih načelih hočejo tudi v življenju ravnati, združili v eno samo veliko četo, da bi to mladinsko četo izobraževali umsko, npravno in telesno, s pomočjo te mladine vzbujali, utrjevali in ogrevali ljudstvo za vzore krščanskega mišljenja in življenja.⁸⁸ Tudi sicer so tokrat zelo hvalili orlovsko organizacijo in je za razliko od tretjega katoliškega shoda niso več uvrščali na »obrobno«⁸⁸ zabavno področje, temveč je zasedla pomembno mesto v vzgoji in izobraževanju. Kljub temu pa na zborovanju odsekov ne organizacija ne telesnokulturno področje nista dobila posebne obravnave, ki bi si jo glede na razširjenost zaslužila, ampak sta ostajala nekako v ozadju. To je delno veljalo tudi za orlovski zlet, ki mu je v Slovenčevih prispevkih in monografiji poročil s shoda pripadla le manjša pozornost. Javni telovadni nastop kot osrednji zletni dogodek se je odvil v enem

popoldnevu, malo v primerjavi z vsesokolskimi zletmi, a še vedno več od drugih katoliških organizacij. To pa je bil dober pokazatelj pomena, ki ga je orlovstvo dobilo v katoliški organizaciji.

Na zletni dan je najprej potekal slavnostni sprevod skozi mesto, ki se je zaključil s sveto mašo na Kongresnem trgu pred uršulinsko cerkvijo. Sprevod je bil širše narave; poleg orlov so v njem korakali politični veljaki, koroški Slovenci, gostje iz tujine (Poljaki,⁸⁹ Čehi, Hrvati⁹⁰), slovenska društva iz Nemčije, Belokranjci, Primorci, večja skupina v kranjskih narodnih nošah, katoliški učitelji in akademiki, rokodelska društva, Bogomile, člani Marijinih družb ter zastopstva SKSZ, Jugoslovanske strokovne zveze, rudarjev, Prometne zveze itd. Navzočih je bilo več tisoč ljudi,

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ Iz Poljske so na komerz (slavnostno zabavo) slovanske katoliške mladine prišli tudi poljski sokoli, strelci in skavti. *Slovenec*, 25. 8. 1913, str. 3, Slavnostni sprevod.

⁹⁰ Časopis *Slovenec* ločeno navaja Hrvate in Dalmatince. *Slovenec*, 25. 8. 1913, str. 3, Slavnostni sprevod.

točno število je težko določiti, saj si podatki, ki jih navajajo različne strani, zelo nasprotujejo. Katoliška stran je navajala le število nekaterih skupin in skupno število udeležencev, ki naj bi bilo večje od 20.000. Med njimi je bilo slovenskih orlov, okrepljenih s češkimi orli in orlicami (300), hrvaškimi katoliškimi sokoli iz Dobrinja⁹¹ ter orlovskimi godbami, najmanj 2000. Manifestacija pred uršulinsko cerkvijo je spremljal »natlačeno polni (Kongresni) trg«.⁹² Po oceni *Laibacher Zeitung*a naj bi prišlo okoli 40.000 ljudi, medtem ko je uradni ljubljanski list za sprevod podal manjše število, to je 15.000, kar pa je bilo še vedno več, kot jih je bil pripravljen prešteti *Slovenski narod*.⁹³ Liberalni dnevnik je ob sklicevanju na policijo in častnike menil, da je bilo udeležencev le od 6000 do 7000, od tega orlov brez godb natančno 1394, pa še večina teh »najbrž nikoli ne telovadi, nego jih le vporablja za javne nastope«. Na Kongresnem trgu je tej številki dodal še približno 2000 oseb.⁹⁴

Nasprotujoči so si bili tudi opisi razpoloženja v mestu in pri gledalcih v času slavnostnega spreveda. Katoliški dnevnik je Ljubljano z redkimi izjemami videl praznično odeto, pri ljudeh pristrčen sprejem, manifestacija pa »je bila tako nekaj impozantnega in veličastnega, da je stala cela Ljubljana pod njenim vplivom in je celo mesto priznalo, da zidovi naše prestolnice še niso videli takega prizora veličastva«.⁹⁵ Liberalci so govorili, da »klerikalni napad na Ljubljano« ni uspel. »Klerikalni pritisk je bil nad vse silovit, toda uspeha ni dosegel, kakor ga ni doseglo sicer jako spretno aranžiranje provokaterjev, ki naj bi prebivalstvo zapeljali, da bi glasno pozdravljali udeležnike in jim prirajali ovacije.«⁹⁶ Strani sta druga drugo obtoževali izzivanj in napadov, pri čemer je šlo v večini primerov za kratke stike med sokoli in orli.

Kot neke vrste odgovor na dogodek so sokoli in liberalci še isti dan »izrabili« pogrebno slovesnost njihovega člana Franca Babiča. Pogreb je potekal v Kranju, pokojnika pa je na zadnjo pot pospremila velika množica ljudi iz liberalnih društev, politikov in sokolov. Slednjih je bilo več kot 350, večinoma ljubljanskih in nekaj odposlancev iz bližnjih krajev. Ti so ob povratku v Ljubljano ob večtisočglavi množici odkorakali vse do središča mesta.⁹⁷ Katoliški tabor je pogreb označil za »strankarsko demonstracijo«,⁹⁸ kar je v veliki meri tudi res bil.

Po slavnostnem sprevodu se je popoldne dogajanje preselilo na dvorišče domobranske vojašnice, za uporabo katerega je Orel dobil dovoljenje od ministrstva, nastopila pa je tudi vojaška godba domačega 27. pešpolka. V vojašnici so potekali slavnostni govori, nastopi telovadcev in prve orlovske tekme, ki so potekale že dan prej. Predvsem pri njih se je pokazalo pomanjkanje izkušenj s tekmovanji, slabe priprave telovadcev in nasploh nižja raven telovadbe od sokolske. Prvotno načrtovane tekme so med pripravami poenostavili, tako da sta bili le dve, v nižjem oddelku med okrožji in za zvezno prvenstvo. Pri prvi so vrsto sestavljali telovadci iz vseh odsekov posameznih okrožij, kar bi skupaj, če bi vsako okrožje prijavilo samo eno vrsto, moralo nanesti približno 30 vrst. Vendar jih je bilo le osem, od tega pet iz posameznih odsekov. Na drugi strani so morali pri prvenstvu Zveze Orlov s tekmovalnega sporeda umakniti vaje na krogih in konju z ročaji, saj jih tekmovalci zaradi prekratkih priprav in pomanjkanja orodja ne bi mogli dovolj dobro opraviti.⁹⁹

Brez težav ni potekala niti javna telovadba. Proste vaje je izvedlo 1000 orlov, od tega slovenskih le okoli 800, a jih je zato spremljala toliko večja množica gledalcev. Zbralo naj bi se jih kar okoli 30.000, od tega jih je 10.000 našlo prostor na začasnih tribunah. Med navzočimi so bili številni cerkveni veljaki, slovenski, hrvaški in češki državni in deželni poslanci ter drugi dostojanstveniki.¹⁰⁰ Po skupnem nastopu so sledili nastopi manjših skupin čeških orlic in orlov ter slovenskih orlov, orlic in vaditeljev.¹⁰¹ Zanimivo je, da poročila govorijo o veliki navdušenosti gledalcev nad nastopom čeških orlov in orlic, medtem ko je bil ocenjevalec *Mladosti* z nazorskega vidika kritičen do nastopa slovenskih orlic. Bolj zadovoljen je bil s skupnim izvajanjem prostih vaj, ki pa jih je zmotilo telovadišče, presekano z odtočnim jarkom, in tribune, ki so bile napačno postavljene.¹⁰² Dogodek se je končal s telovadbo na orodju. Z vidika časa obstoja Orlov je vseorlovski zlet lepo zaključil intenzivno sedemletno delo ter razkril njegove prednosti in slabosti. Moč orlovstva se je, kot so priznavali tudi nasprotniki, skrivala predvsem v trdni in razširjeni organizaciji katoliškega tabora. Ta je na eni strani omogočila tako hiter razvoj orlovskega gibanja, hkrati pa ga je zavirala na telesnokulturnem področju, saj je z njim želela doseči predvsem vzgojni namen za končni politični cilj.

⁹¹ Dobrinj je naselje na otoku Krku, kjer je deloval Mahnič.

⁹² *Slovenec*, 25. 8. 1913, str. 3, Slavnostni sprevod.

⁹³ *Laibacher Zeitung*, 25. 8. 1913, str. 1776, Der Katholikenkongress in Laibach.

⁹⁴ *Slovenski narod*, 25. 8. 1913, str. 2, Katoliški shod; *Slovenski narod*, 26. 8. 1913, str. 4.

⁹⁵ *Slovenec*, 25. 8. 1913, str. 1, Triumf katoliške hrvatsko-slovenske ideje v Ljubljani.

⁹⁶ *Slovenski narod*, 25. 8. 1913, str. 1, Klerikalni napad na Ljubljano.

⁹⁷ *Slovenski narod*, 25. 8. 1913, str. 2–3, Pogreb Franca Babiča.

⁹⁸ *Slovenec*, 25. 8. 1913, str. 5, Ljubljanski črnuhi.

⁹⁹ Stepišnik, *Telovadba*, str. 220.

¹⁰⁰ Časopis *Slovenec* poimensko omenja zagrebškega nadškofa Bauerja, goriškega metropolita Sedeja, ljubljanskega knezškofa Jegliča, krškega škofa Mahniča, splitskega škofa Đivoja, sarajevskega škofa Šarića, Suštersiča, Pogačnika, Korošca, kneza Huga Windischgrätza, grofico Paar, kneza Sapieha ter grofa in grofico Chorinsky. *Slovenec*, 26. 8. 1913, str. 5, Prvo skupno slavnostno zborovanje slovensko-hrvaškega katoliškega shoda.

¹⁰¹ *Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913*, str. 41–42.

¹⁰² Stepišnik, *Telovadba*, str. 219–220.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI IN GLASILA

- Laibacher Zeitung*, 1913.
Mladost, 1908–1926.
Slovenec, 1904–1929.
Slovenski narod, 1905–1913.

LITERATURA

- III. slovenski katol. shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avg. 1906. *Govori, posveti in sklepi* (ur. Evgen Lampe). Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1907.
- Ambrožič, Bernard: *Spomini orlovske mladosti*. Ljubljana: Orlovska zveza, 1921.
- Erjavac, Fran: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Hafner, Jernej: *Orel*. *Čas*, 17, 1922/23, št. 1, str. 17–30.
- Hrstić, Ivan: Hrvatski sokol u Makarskoj (1894.–1914.). *Historijski zbornik*, 64, 2013, št. 1, str. 79–98.
- Jagodic, Jože: *Nadškof Jeglič: majhen oris velikega življenja*. Celovec: Družba svetega Mohorja, 1952.
- V: Pernišek, France: *Zgodovina slovenskega Orla*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1989, str. 75.
- Lukan, Walter: *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)*, I. del, doktorska disertacija. Dunaj: Universität Wien, 1984.
- V: Vincenc Rajšp: Slovenska krščanskosocialna zveza s posebnim ozirom na Slovensko krščanskosocialno zvezo za Štajersko. *Krekov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 160–173.
- Matić, Dragan: *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Pavlin, Tomaž: »Zanimanje za šport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«: (telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej). Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2006.
- Pernišek, France: *Zgodovina slovenskega Orla*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1989.
- Petindvajsetletnica Sokola 1863–1888*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1888.
- Podpečnik, Jože: Ljubljanski Sokol in slovensko sokolsko gibanje do prve svetovne vojne. *Naša pot: 150 let ustanovitve Južnega Sokola in sokolskega gibanja* (ur. Tomaž Pavlin). Ljubljana: Fakulteta za šport, 2014, str. 8–24.
- Poročilo o I. slov. katoliškem shodu 1892. leta v Ljubljani*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1893.
- Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1901.

- Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1913.
- Sobol, David: *Tělovýchovné spolky v Lišni do roku 1948*, diplomsko delo. Brno: Filozofická fakulta, Historický ústav, 2007 [spletni vir].
- Stepišnik, Drago: *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Šafarič, Aleš: *Prepletenost politike in telesne kulture na Slovenskem v letih 1891–1914 in 1918–1929*, doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2016.
- Šafarič, Aleš: Sokolstvo in rekatolizacija. *Naša pot: 150 let ustanovitve Južnega Sokola in sokolskega gibanja* (ur. Tomaž Pavlin). Ljubljana: Fakulteta za šport, 2014, str. 65–83.
- Terseglav, Franc: *Zlata knjiga slovenskih Orlov*. Ljubljana: Konzorcij Mladosti, 1910.

SUMMARY

Creation of the Slovenian Catholic gymnastics organisation Orel

The Catholic gymnastics organisation Orel (Eagle) was founded in the early twentieth century, on the example of the Sokol (Falcon) organisation, the main driving force behind the Slovenian national awakening endeavours in the field of physical education since 1863. The founding of Orel was a direct response to the formation of political parties in the liberal and Catholic camps, as well as to the fierce cultural struggle, which had begun between the said camps at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Although the first anti-Sokol ideas were already voiced in the early 1890s by Catholic Bishop Anton Mahnič, who was one of the main protagonists of the »cultural struggle« in the Slovenian territory, it is impossible to claim, at least for the period until the end of the century, that the Catholic camp developed any particularly negative attitude towards Sokol or made any serious attempt to found its own gymnastics organisation. The latter idea came to fruition with the decision passed by the municipal council of the Slovenian Christian-Social Union (SKSZ) in November 1905, when the Catholic leaders ultimately recognised the revived and rapidly growing Sokol as the instrument of their liberal opponent and fully realised the necessity to establish a similar form of organised activity among the Catholic youth.

Even though Catholic gymnastics was introduced in Jesenice before the above decision was passed, the first place among the gymnastics sections of SKSZ was officially ascribed to the Ljubljana sec-

tion in 1906. The following year saw the formation of the Union of Gymnastics Sections, which operated autonomously under SKSZ and from then on occupied an important place in the Catholic secular activities. In 1908, the Orel organisation obtained its own gazette *Mladost* (Youth) and changed its name into Orel Union. With the support of the Catholic apparatus as well as professional and organisational skills borrowed from Sokol, the Orel organisation experienced a rapid, albeit initially quiet growth. Its main objectives were to provide youth with training and education to transform them into sound future workers of the Catholic organisation and simultane-

ously dam the onslaught of liberalism into the countryside by creating a worthy rival to Sokol. Over the course of its development, the organisation faced many growing pains ranging from the lack of basic factors, such as appropriate premises and gymnastic masters, to understanding the notion of physical education and dilemmas (e.g. gym for women) that involved moral scruples. Nevertheless, shortly before the First World War (1913), the Catholic gymnastics organisation successfully coordinated an all-Orel trip, which demonstrated the major progress it had made within less than a decade of its existence.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.473)"1915/1917"
355.134.2:929Mejovšek R.

Prejeto: 24. 5. 2017

Miha Šimacasist. dr., Teološka fakulteta UL, Katedra za zgodovino Cerkev in patrologijo, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si

Odlikovani hoški učitelj Radovan Mejovšek (1884–1971)

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek predstavlja viharno življenjsko pot štajerskega učitelja in slovenskega rodoljuba Radovana Mejovška, ki se je s hrabrostjo in drznim nastopom v deseti soški ofenzivi posebej izkazal in si priboril zlato medaljo za hrabrost, najvišje odlikovanje za moštvo v takratni habsburški monarhiji.

KLJUČNE BESEDE

učitelj, prostovoljni strelski bataljon št. IV Maribor, soška fronta, zlata medalja za hrabrost, Hoče, Slivnica

ABSTRACT

THE DECORATED TEACHER FROM HOČE RADOVAN MEJOVŠEK (1884–1971)

The article before us presents the stormy life of a Styrian teacher and Slovenian patriot Radovan Mejovšek, who demonstrated exceptional bravery and bold stance during the Tenth Isonzo Battle and was thus awarded the Gold Medal for Bravery, the highest decoration for soldiers in the Habsburg Monarchy.

KEY WORDS

teacher, volunteer rifle battalion no. IV Maribor, Isonzo front, Gold Medal for Bravery, Hoče, Slivnica

Uvod

Vojaško časopisje, arhivski dokumenti in različni spominski zapisi včasih obširno predstavljajo zgodbe o hrabrih in smelih podvigih vojakov in častnikov. V vojaški suknji so se izkazali in se še dokazujejo različni profili in poklici, od preprostega kmeta do akademikov, med hrabre može pa se je zapisal tudi kak učitelj. Je pa zanesljivo izjemen in redek dogodek, da takšnega hrabrega učitelja osebno odlikuje najvišji predstavnik države. Toda prav to se je zgodilo hoškemu učitelju Radovanu Mejovšku. Pričujoči prispevek tako predstavlja bogato in viharno življenjsko pot tega slovenskega rodoljuba, ki je v svojem poklicu, tako kot nekateri njegovi bratje, sledil očetovim stopinjam.

Učitelj Konrad Mejovšek ...

Radovanov oče Konrad Mejovšek se je rodil 1. februarja 1855 v Konjicah. Po končanem šolanju v domačem kraju ga je pot vodila v Celje, kjer je opravil tri razrede gimnazije, nato pa odšel na mariborsko učiteljsko in ga z zrelostnim izpitom zaključil 18. julija 1876. Sposobnostni izpit je opravil v Gradcu tri leta pozneje. Sprva, leta 1876, je kot podučitelj tri mesece služboval v Kamnici, leto in pol v mariborski šoli, nato pa še štiri leta v Studencih pri Mariboru, kjer je postal stalni učitelj. Vmes se je kot vojak udeležil zasedbe Bosne in Hercegovine ter bil za izkazano hrabrost odlikovan. Jeseni 1881 je postal učitelj v Gornji Radgoni. Tam je spoznal Eleonoro Atzler in se z njo poročil. Leta 1884 je prišel v Radlje (Marenberg), kjer je deloval le tri leta.¹ Kakor je zapisal sin Radovan, je bil oče »zaradi narodne zavednosti kazensko premeščen k Sv. Duhu pri Ločah, okraj Konjice«. ² Premestitve ga niso zlomile, temveč so še bolj utrjevale njegovo slovensko zavest. Najbrž so bile prav zato pogoste tudi v naslednjih letih. Tako je služboval še v Veliki Nedelji in Selah pri Ptujju, od koder pa je bil septembra 1897 premeščen na novoustanovljeno šolo v Reko na Pohorju. Tu je kot nadučitelj deloval naslednjih 19 let. Učiteljski kolegi so ga cenili ter ga opisovali kot vestnega, natančnega in marljivega učitelja ter dobrega očeta svojim številnim otrokom. Ob skrbi zanje se je posebej rad posvečal sadjarstvu in vrtnarstvu: »Lepo deblo, lepo drevo, imeniten sad – to je bilo Konradu največje veselje in pri tem je našel svojo tolažbo v hudih dneh.«³ Razmeroma mirno je teklo življenje vse do maja 1913, ko je po daljši bolezni umrla njegova soproga Eleonora.⁴ Zdi pa se, da mu samota ni ustrezala; tako naj bi se po časopisni notici kmalu po ženini smrti znova

poročil. Iz poročnih matičnih knjig je razvidno, da je nadučitelj Konrad Mejovšek že 29. septembra 1913 v župniji Maribor – Sv. Janez Krstnik pred oltar popeljal Mario Huberger, hčerko mariborskega trgovca.⁵ Ze naslednje leto pa je dočakal izbruh prve svetovne vojne.

K vojakom so takrat vpoklicali vse njegove sinove – poleg najstarejšega Radovana še Milka, Branka, ki je bil tedaj jareninski učitelj, Stanka in najmlajšega Bena. Na bojišču so se vsi izkazali in zato prejeli nekatera odlikovanja. Med drugim si je Branko v bojih pri Volinji pridobil veliko srebrno medaljo za hrabrost, nadporočnik Milko pa je bil odlikovan z vojaškim zaslužnim križcem III. razreda z vojno dekoracijo. O teh odlikovanjih je oče še lahko bral v časopisih, vendar je takrat že doživljal težke trenutke. Mučila ga je namreč bolezen, ki ji je 30. septembra 1916 podlegel v 62. letu starosti. Pokopan je bil 2. oktobra na pokopališču v Hočah. Ob novici o njegovi smrti so med drugim zapisali: »Spoštovali so blagopokojnika in ga visoko čislali zbog njegovega jeklenega značaja, ki je prebil marsikateri hud boj za pravico in resnico in se o vsaki priliki pokazal trdnega Slovenca, ki ni omahoval in se ni uklonil.«⁶

Po očetovih stopinjah

Učiteljski poklic je bil vsem otrokom dobro znan, saj so lahko od blizu spremljali vse križe in težave svojega očeta. Kljub temu so se nekateri sinovi odločili, da gredo po njegovi poti. Prvi je očetu sledil najstarejši sin Radovan. Rodil se je 14. septembra 1884 v Radljah⁷ in se selil skupaj z družino. Tako je ljudsko šolo obiskoval v Veliki Nedelji, želja po znanju pa ga je vodila na ptujsko gimnazijo. Tam je obiskoval le prvi letnik, saj se je takrat odločil za učiteljski poklic in se zato znašel v Mariboru.⁸ V šolskem letu 1898/1899 je najprej obiskoval pripravnico državnega moškega učiteljskega, nato pa učiteljskega.⁹ V tem času se je, kakor je zapisal Radovan, tudi med dijaštvom srednjih šol vse močnejše krepilo slovensko narodnostno gibanje: »Slovenski dijaki z gimnazije in učiteljskega smo si ustvarili svoj dijaški pevski zbor ter imeli v Narodnem domu v Mariboru svoje zatočišče.«¹⁰ Pri tem seveda niso manjkali niti medsebojni obračuni med nemškimi in slovenskimi dijaki. Skorajda vsak večer se je kje na mariborskih ulicah odvijal manjši spopad, v katerem se je velikokrat znašel tudi Radovan.¹¹ Leta 1904 je uspešno zaključil šolanje na mariborskem učitelji-

⁵ NŠAM, PMK (prepisi) Maribor – Sv. Janez Krstnik, leto 1913.

⁶ *Učiteljski tovariš*, 3. 11. 1916, str. 4.

⁷ NŠAM, RMK Radlje ob Dravi 1882–1900, str. 20, zap. št. 58.

⁸ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

⁹ ARS, AS 231, Personalna, škatla 69, Mejovšek Radovan.

¹⁰ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

¹¹ Pričevanje njegovega sina Zdenka z dne 18. 12. 2013.

¹ *Učiteljski tovariš*, 3. 11. 1916, str. 4.

² Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

³ *Učiteljski tovariš*, 3. 11. 1916, str. 4.

⁴ *Slovenski gospodar*, 15. 5. 1913, str. 4.

šču. O tem uspehu je poročal tudi *Slovenski gospodar*, ki je zapisal, da »državno učiteljske mariborsko« v štajerske šole pošilja 10 slovenskih učiteljev, med njimi tudi Radovana Mejovška.¹² Kot začasni učitelj je bil z dekretom poslan k Sv. Juriju ob Pesnici, kjer je 1. novembra 1904 nastopil službo.¹³ Tam je služboval do poletja 1906, ko je bil, kakor piše sam, »zaradi narodnostnega delovanja med ljudstvom« kot začasni učitelj prestavljen v Reko pri Hočah.¹⁴ Prav novembra tega leta je v Mariboru pred izpraševalno komisijo uspešno opravil izpit iz učne usposobljenosti za osnovne in meščanske šole s slovenskim in nemškim učnim jezikom.¹⁵ O tem dosežku je ob koncu meseca posebej poročala tudi *Domovina*.¹⁶ Po opravljenem preizkusu je še naprej deloval v že omenjeni šoli. Zdi pa se, da je takrat na vrata potrkal cesarski poziv, naj obleče vojaško suknjo. Aprila 1907 se je namreč znašel pred naborno komisijo in bil kot nadomestni rezervist poslan v 26. mariborski domobranski pehotni polk. 1. oktobra 1907 je nastopil vojaški rok pri 4. nadomestni stotnji 26. domobranskega pehotnega polka. Med 10. septembrom in 7. oktobrom 1908 je opravil prvi del, med 9. septembrom in 6. oktobrom 1909 pa še drugi del vojaškega usposabljanja.¹⁷

Morda je iz teh podatkov lažje razumeti, zakaj je naslov stalnega učitelja v Reki pri Hočah prejel šele z dekretom februarja 1908.¹⁸ V tem času se je kot narodno zavedni Slovenec zelo trudil za slovensko stvar: »Okrog sebe sem si zbral zavedne mladeniče in začela se je politična borba za osvojitve občin Pivola, Pohorje, Hoče iz nemškutarških rok. Borba je bila huda, a smo uspeli – leto za letom smo iztrgali občino za občino iz nemških – nemčurskih rok in postavili svoje zavedne slovenske može.«¹⁹ Svoje slovensko prepričanje in ljubezen do slovenske besede je izkazoval tudi med mladimi učenci in bil med drugim sodelavec mladinskega lista *Zvonček*. V njem je leta 1910 objavil pravljici *Bogomilin golobček* in *Okamenelo srce*,²⁰ za list pa je pisal tudi v naslednjih letih. Poleg tega je bil Radovan aktiven član učiteljskega društva za mariborsko okolico.²¹ V tem obdobju se je večkrat odzval vojaškemu klicu in se udeležil predpisanih orožnih vaj.²²

Vojna leta

Leta 1914 je po sarajevskem atentatu in vojni napovedi Srbiji državo zajela mobilizacija. V vojsko je bil takrat vpoklican tudi Radovan. Toda namesto na fronti se je kot vojak znašel pod plazom ovadb, češ da je srbofil in rusofil. Sam je zapisal, da je šlo pri teh ovadbah za »maščevanje« politično odstranjenih nemčurjev iz že omenjenih občin. Posledično je bil 19. avgusta pripeljan v zapor in v Mariboru postavljen pred vojaško sodišče. Kljub temu da si je rešil glavo, je dobil oznako »politisch verdächtig« (politično nezanesljiv, sumljiv). Zaradi tega je bil od 29. septembra 1914 naprej skoraj leto dni pod vojaškim in civilnim nadzorstvom. Šele ko so ga premestili k 3. bataljonu 26. domobranskega pehotnega polka v Celje, so te ukrepe opustili. Prav v celjski vojašnici se je, kakor je zapisal, prvič srečal z Rudolfom Maistrom.²³

Radovan je bil torej prve mesece vojne namesto na fronti najprej v zaporu in potem v domačih krajih. To mu je omogočilo, da se je v teh viharnih časih poročil. *Učiteljski tovariš* je tako novembra 1914 poročal, da je »učitelj-vojak« Radovan Mejovšek v hoški podružnici pri sv. Lenartu na Pohorju pred oltar popeljal »Marico Lebetovo, hčerko ondotnega župana in posestnika Franca Lebeta.«²⁴ V resnici sta zakonsko zvezo sklenila 8. novembra tega leta. Že naslednje leto se jima je rodil prvi sin Bogumil.²⁵

Zanimivo je, da je po poroki kljub »politični sumljivosti« v vojaški službi postopoma napredoval. 17. januarja 1915 je postal rezervni desetnik, 26. avgusta tega leta je bil povišan v rezervnega korporala titularnega četovodjo, pozneje je postal enoletni prostovoljec titularni četovodja, sredi decembra 1916 pa praporščak.²⁶ To povišanje je dočakal že na italijanskem bojišču, kamor je bil poslan 3. septembra 1916²⁷ in dodeljen prostovoljnemu strelcu.

O prostovoljnih strelcih

Prostovoljni strelci so bili, kot je mogoče razbrati iz pravilnika njihovega delovanja, sprva oblikovani kot pomožna služba v notranjosti dežele; njihove naloge so bile pomoč pri požarih in poplavih, sanitetna in varnostna služba ter ne nazadnje obramba proti sovražnim napadom na območje graškega teritorialnega poveljstva. Prostovoljni strelci so oblikovali čete oziroma stotnije, pri čemer so bili bataljoni poimenovani po dolinah ali krajih. Za vstop med prostovoljce

¹² *Slovenski gospodar*, 21. 7. 1904, str. 3.

¹³ ARS, AS 231, Personalna, škatla 69, Mejovšek Radovan.

¹⁴ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

¹⁵ ARS, AS 231, Personalna, škatla 69, Mejovšek Radovan.

¹⁶ *Domovina*, 30. 11. 1906.

¹⁷ ÖSTA/KA, GBBL, Stmk, 1884, karton 4840, Mejovšek Radovan.

¹⁸ ARS, AS 231, Personalna, škatla 69, Mejovšek Radovan.

¹⁹ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

²⁰ *Slovenska bibliografija*, str. 113.

²¹ Prim. *Učiteljski tovariš*, 22. 1. 1909.

²² ÖSTA/KA, GBBL, Stmk, 1884, karton 4840, Mejovšek Radovan.

²³ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

²⁴ *Učiteljski tovariš*, 20. 11. 1914, str. 8. Glej tudi: NŠAM; RMK Radlje ob Dravi 1882–1900, str. 20, zap. št. 58, zaznamek o poroki.

²⁵ ARS, AS 231, Personalna, škatla 69, Mejovšek Radovan.

²⁶ Prim. ÖSTA/KA, GBBL, Stmk, 1884, karton 4840, Mejovšek Radovan.

²⁷ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

voljne strelce se je lahko zglasil vsak najmanj 17 let star državljani monarhije. Če pa so želeli v njihove vrste stopiti mlajši fantje, so za to morali dobiti dovoljenje očeta oziroma zakonitega varuha. Pri sprejemu so se o osebah, ki so želele služiti zastavi, poveljstva informirala pri policijskih in političnih oblasteh glede morebitnih kršitev zakona, upoštevali pa so tudi mnenje zdravnikov. Pripadniki prostovoljnih strelcev so bili podvrženi vojaški ureditvi, namenjeno jim je bilo tudi vojaško urjenje, da bi jih pripravili za nadaljnjo vojaško službo. Zato so v pravilniku med drugim zapisali: »Uporabi primerno naj se v prvi vrsti prizadeva prostovoljne strelce izvežbati za disciplinirane, zanesljive strelce, ki znajo varčevati z municijo.« Zapisali so še nekaj besed o distinkcijah poveljnikov, oborožitvi, pristojbinah in disciplinskih in kazenskih zadevah. 16. člen pravilnika pa je bil namenjen odlikovanjem: »Službujoče ali druge v nabiranju zelo uspešno delujoče osebe se lahko v slučaju posebnega uspešnega delovanja predlaga za Najvišje odlikovanje.«²⁸

Veliko zaslugu za ustanovitev prostovoljnih strelcev na Kranjskem je imel podpolkovnik Josip vitez Pogačnik (1866–1932), ki je bil zaradi tega pozneje povišan v polkovnika in je prejel posebno zahvalo oblasti.²⁹ Toda nabiranje vojakov ni šlo tako gladko; v *Škofjiskem listu* je škof Jeglič leta 1915 posebej spregovoril o vprašanju prostovoljnih strelcev. Pri škofu se je najbrž oglasil kar sam Pogačnik in mu potožil, da med ljudstvom kroži govorica, da bodo te mlade fante izurili in potem poslali na fronto v Galicijo. Zaradi tega naj bi bil uspeh novačenja med mladino majhen.³⁰ To je mogoče razbrati tudi iz poziva, ki ga je dal ljubljanski župan Ivan Tavčar (1851–1923) objaviti v slovenskih časopisih in listih. V sestavku je skušal zaigrati na domoljubno noto, zlasti na ljubljanski ponos, ko je zapisal: »S požrtvovalno domoljubnostjo se je odzvala pozivu na deželi že prav mnogoštevilna naša mladina, pa tudi starejši možje. V nekem političnem okraju, ki šteje okoli 30.000 prebivalcev, se je oglasilo nad 300 prostovoljcev vseh starosti. Tudi v Ljubljani se jih je nekaj priglasilo, toda njih število je, žal, zaostalo daleč za pričakovanjem. Ljubljana, glavno mesto dežele, srce vsega našega življenja, pa ne sme zaostati za deželo, nego mora – kakor doslej še v vsakem slučaju – z najboljšim vzgledom prednjačiti vsem drugim občinam. /.../.« Poziv je zaključil s povabilom, naj Ljubljančani v velikem številu pristopajo k prostovoljnimi strelcem. Vsak se je lahko prijavil pri mestnem magistratu oziroma pri vojaškem uradu v Mestnem domu ter pri višjem vodstvu prostovoljnih strelcev, ki je v Ljubljani prostore imelo v stari domobranski vojašnici.³¹ Pri tem se zdi, da temu uradnemu

vabilu niso bili naklonjeni vsi. Tako naj bi proti temu, da bi se fantje odločali za vstop med prostovoljce, delovali nekateri duhovniki in državni poslanci. Iz zapisov Antona Mrkuna (1876–1961) izvemo, da naj bi proti vpisovanju mladih fantov v takšne enote deloval tudi dr. Janez Evangelist Krek (1865–1917).³² Enote prostovoljnih strelcev so seveda nastajale tudi drugod, na primer na Koroškem in Štajerskem. Pravzaprav so danes prav mariborski prostovoljni strelci morda še najbolj znani.

Štajerski prostovoljni strelci

Jeseni 1915 je bila oblikovana prva pohodna stotnja prostovoljnega strelskega bataljona št. IV, ki jo je njen poveljnik, stotnik Karl Tomaschek, popeljal na celjsko železniško postajo in od tam negotovi usodi naproti. Sprva je bataljon opravljal lažjo službo pri Proseku in pozneje obalno stražno službo avstrijskega Primorja. Mladeničem pa ta lažja opravila niso odgovarjala. S pozivi – dejansko pa zaradi potreb vojske – so dosegli, da so bili poslani na fronto. Med prvimi se je na bojišču znašla 4. stotnja mariborskega prostovoljnega strelskega bataljona, ki so jo uporabili zlasti za izvidniške naloge in jo razdelili med različne enote. Preostanek stotnije so poslali v strelske jarke, kjer so se njeni pripadniki 24. julija 1916 izjemno izkazali. V teh bojih sta si prvi odlikovanji prislužila četovodja Rudolf Funk, doma iz Radgone, in desetnik Strohal, ki sta rešila več ranjencev. 8. avgusta so se podobno hrabro držali fantje iz 1. stotnije, ki so jo poslali na položaje pri kotah 85 in 121, kjer so zavrtili italijanski napad.³³ To so bile prve bitke, prva soočenja z bojnimi poljanami, ki so med pripadnike enote zarezale tudi prve vrzeli. Kljub temu so dokazali, da se lahko poveljniki na te mlade fante zanesejo. In vojaško poveljstvo je to spoznanje s pridom izkoriščalo.

*Kraško bojišče med prvo svetovno vojno
(iz zbirke Mitje Močnika).*

²⁸ NŠAL, ŠAL V, *Vojne zadeve*, fasc. 310.

²⁹ Prim. *Amerikanski Slovenec*, 1. 2. 1916, str. 3.

³⁰ *Škofjiski list 1915*, št. 4, str. 65.

³¹ *Slovenski narod*, 3. 4. 1915, str. 4.

³² Prim. Mrkun, *Homec*, str. 86.

³³ *Štajerski gospodar*, 7. 6. 1941, str. 7.

Pogled na bojišče pri Sv. Ivanu poleti 1917 (iz zbirke Mitje Močnika).

Hraber nastop učitelja ...

Maja 1917, v jeku desete ofenzive, so se morale cesarske sile umakniti na nove položaje na področju okrog Devina in Sv. Ivana. Italijani so ta predel močno obstreljevali, za kritje umika pa je bilo treba postojanke držati kolikor mogoče dolgo. V ta namen so na položaje pri koti 28 pa vse do železniškega nasipa pred reko Timavo in Sv. Ivanom poslali pripadnike mariborskega prostovoljnega strelskega bataljona št. IV. Kaj kmalu so ta del fronte začeli obstreljevati italijanski topovi, sovražni zaporni ogenj pa je preprečil stik z zaledjem. Prostovoljni strelci so položaje kljub temu dosegli in zadržali. Zatem je nastopila še italijanska pehota, ki je bila ob prvih napadih v noči na 27. maj 1917 odbita.³⁴ 28. maja 1917 ob 5. uri zjutraj so enote 149. italijanskega pehotnega polka, brigade Trapani in oddelek bersaljerjev napadli koto 28, ki jo je branila tretja stotinja IV. bataljona mariborskih prostovoljnih strelcev. Proti koti 28 je sovražnik prinesel 4 strojne puške, 2 lahke strojne puške in 2 revolverjska topiča (*Revolverkanone*). Zaradi očitne sovražnikove premoči so se bili mariborski strelci primorani umakniti iz slabo zavarovanega strelskega jarka. V tej kritični situaciji pa je na lastno pobudo s svojim rezervnim vodom nastopil praporščak Radovan Mejovšek, kakor je poročal stotnijski poveljnik, nadporočnik Josip Jörgi. Mejovšek je prepoznal grozečo nevarnost na njihovem desnem krilu in se skupaj s štirimi možmi lotil strojničnega gnezda na sovražnikovem levem krilu. Z nogama je prevrnil sovražnikovo strojno puško, potolkel podčastnike strojnične posadke na tla, zgrabil poveljnika sovražnikovega strojničnega oddelka, zajel 50 mož in s tem zaustavil sovražnikovo napredovanje na levem krilu. Kmalu zatem so prihajajoče rezerve te položaje zasedle in omogočile poznejši splošni protinapad. Ta akcija je do določene mere vplivala na izid teh spopadov, italijansko napredovanje pa je bilo dokončno

odbito.³⁵ »Moj poseg je bil odločilen,« je v svojem življenjepisu o teh dogodkih jedrnat zapisal Radovan in tako povzel že navedeno poročilo stotnijskega poveljnika.³⁶

V resnici je njegova pobuda pripomogla k temu, da so pripadniki mariborskega prostovoljnega strelskega bataljona obranili položaje in si s tem priborili prvo veliko lovoriko na bojnem polju. Njihovo delovanje in izkazano hrabrost so posebej omenili v uradnem poročilu generalštaba z dne 28. maja 1917. V njem so poročali o italijanskih poskusih preboja frontne črte pri Jamljah ter navedli, da je mariborski bataljon pri tem zajel šest častnikov, tristo mož in dve strojni puški.³⁷ Dva dni po teh dogodkih je v dnevnem povelju posebno priznanje svojemu bataljonu izrazil tudi njegov poveljnik, stotnik Alexander Vlad (1876–1941): »Radostno ganjen nad hrabrim zadržanjem in sijajnimi uspehi, doseženimi v bojih dne 28. t. m., izrekam pogumnim štajerskim fantom (*Steierbuben*) mojega bataljona popolno priznanje. Vsem hrabrim bojevnikom, častnikom in moštvu naj veljajo moje čestitke. Podpis: Vlad, stotnik.« O delovanju enote sta se pohvalno izrazila tudi general Wenzel Wurm (1859–1921) in poveljnik 5. armade Svetozar Borojevič von Bojna (1856–1920).³⁸

Hrabrost pripadnikov mariborskega prostovoljnega strelskega bataljona pa ni ostala neopažena niti na dvoru. Prav po koncu teh bojev je bojišče namreč obiskal sam cesar Karel. »Dne 2. junija je bilo. Tik za fronto smo čakali na dvorni avto, ki naj nam pripelje našega ljubljene cesarja na fronto v tako resnem času. Zagledamo v daljavi meglo prahu. Prihaja! Oblaki prahu so vedno bližje, skoraj so pri nas. Naenkrat se izloči iz njih avto, posut z rdečim cvetjem in kakor na tronu sedita v njem: cesar Karel in Borojevič! 'Živio! Na zdar! Ura, eljen' itd.« Tako

³⁴ Prim. *Štajerski gospodar*, 31. 5. 1941, str. 7.

³⁵ ÖSTA/KA, MBA, karton 55, 100/3776/17, Mejovšek Konrad [sic!], fol. 1–5.

³⁶ Življenjepisi (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

³⁷ *Slovenec*, 29. 5. 1917, str. 2.

³⁸ *Štajerski gospodar*, 24. 5. 1941, str. 8.

Ohranjena listina o podelitvi zlatega zaslužnega križca z meči (iz družinskega arhiva Mejovšek).

je cesarjev prihod opisal župnik, infanterist Janko Maierhofer (1876–1948), ki je takrat služil pri celovškem domobranskem pehotnem polku.³⁹ Tega dne se je cesar Karel na Opčinah pri Trstu srečal tudi s pripadniki mariborskih prostovoljnih strelcev, kot je opisal eden izmed pripadnikov omenjene enote: »Postavili in izravnali so nas v eni vrsti po rangju. Po čakanju, ki je pri takih priložnostih neizogibno, se je končno pojavil monarh s svojim velikim spremstvom, obdan s samimi visokimi generali in višjimi oficirji. Radovedno smo opazovali, kako se nam približuje spremljan z najvišjimi glavami takratne naše armade. Sledili so predpisani pozdravi in poročila, ki jih je

podal poveljnik armadne skupine. Ko je stopil cesar pred naš oddelek in mu je poveljnik armadne skupine predstavil našega bataljonskega poveljnika, Hauptmanna Vlada Aleksandra, mu je cesar krepko stisnil desnico, ga nežno udaril po rami ter mu izredno prijazno in tovariško čestital k doseženim uspehom v bojih. Hkrati mu je pripel visok red na prsa, ki so bila pokrita že z raznimi odlikovanji. Predno se je cesar podal med nas, je Hauptmannu Vladu čisto tovariško, kakor oficir oficirju, rekel: 'Ti Vlad, za kakšna odlikovanja predlagaš vse te junake?' Vlad je na to s svojim znanim visokim glasom odgovoril, da smo ga vsi dobro slišali: 'Vaše Veličanstvo! Eno zlato in devetnajst velikih srebrnih!' Cesar se mu je nato prijazno nasmehnil ter rekel ordonančnemu oficirju, ki

³⁹ *Slovenec*, 7. 9. 1917, str. 1.

*Odlikovani Radovan Mejovšek
(iz družinskega arhiva Mejovšek).*

je nosil odlikovanja: 'Prosim 19 zlatih in eno veliko srebrno.' Očitno je cesar smatral Vladov predlog za preveč skromen in nam je hotel vsem pripeti zlate in le enemu veliko srebrno. Sedaj se pa Hauptmann Vlad v svoji službeni gorečnosti, ne da bi bil vprašan, še enkrat oglasi: 'Vaše Veličanstvo! Pokorno javljam samo eno zlato in 19 velikih srebrnih.' Cesar pogleda in molči, ordonančni oficir mu pa izroči najprej eno zlato, ki jo je pripel Fährnrichu Mejowscheku na prsa, vsem ostalim pa vsakemu veliko srebrno. Dogodek je pokazal, da je cesar nameraval odlikovati vse navzoče, razen enega z zlatimi, ker so v njegovih očeh uspehi in zasluge, ki jih je bataljon pokazal v bojih, to zahtevalo. Ker je pa bataljonski poveljnik odločno predlagal samo eno zlato in devetnajst velikih srebrnih, je cesar njegov predlog upošteval.⁴⁰

Tako je torej hoškega učitelja, praporščaka Radovana Mejovška, odlikoval cesar in mu lastnoročno podelil zlato medaljo za hrabrost.⁴¹ Zanimivo je, da drugod navajajo, da sta bili za izkazani pogum v teh bojih poleg Mejovškove zlate podeljeni še dve zlati

medalji in večje število srebrnih medalj za hrabrost obeh razredov.⁴²

Ta cesarjeva gesta, ko je z zlato medaljo za hrabrost odlikoval slovenskega učitelja, pa je spravila v zadrego divizijsko poveljstvo 28. pehotne divizije. To je, kot kaže, Mejovšku želelo podeliti »le« srebrno medaljo za hrabrost 1. razreda, saj ni bilo obveščeno, da ga je z zlato medaljo že odlikoval cesar. Zaradi tega so pri enoti morali še enkrat izpolniti predlog za odlikovanje ter ga poslati na poveljstvo 28. pehotne divizije. Tam so predlog pravilno uvrstili med tiste, ki so bili odlikovani z zlato medaljo za hrabrost.⁴³

Nekaj dni po tem slovesnem dogodku je Radovan Mejovšek prejel še zlat zaslužni križec z meči, avgusta 1917 pa je bil povišan v poročnika.⁴⁴

Ob zlomu monarhije

Kot poročnik je bil na italijanskem bojišču udeležen pri preboju in pozneje z enoto pri Piavi, kjer je dočkal zlom monarhije. Takrat je Mejovšek »zbral svoje udarnike«, ki so se peš odpravili proti Ljubljani in se na tej poti kar dvakrat izognili italijanskemu ujetništvu. Njihov cilj je bil Maribor, kamor so srečno prispeli. 3. novembra 1918 je bil Mejovšek že med Maistrovimi vojaki. Postal je pomočnik poveljnika 3. bataljona mariborskega pehotnega polka stotnika Ferda Plaskana in bil udeležen pri razorožitvi mariborske zelene garde. Udeležil se je tudi ofenzive na Koroško. Demobiliziran je bil ob koncu januarja 1919, ko je prevzel novo učiteljsko službo v Orli vasi, kamor so ga oblasti sicer poslale že z novim šolskim letom. Toda že maja tega leta je bil znova poklican pod orožje in je, kakor je zapisal, služil »pri labudskem odredu kot referent in pomočnik šefa štaba Edvarda Vaupotiča (1881–1953)«. V vojski je ostal do septembra 1919.

V novi domovini

Po koncu bojov in demobilizaciji se je vrnil v Orlo vas in v novi državi znova opravljal svoj poklic. Ob tem je bil aktiven tudi na drugih področjih: v kraju je obnovil pevsko društvo, ustanovil pevsko društvo v Št. Pavlu pri Preboldu, organiziral kmetijsko in gospodinjstvo nadaljevalno šolo itd. V kraju je ostal do leta 1924, ko je bil kot šolski upravitelj premeščen v Slivnico pri Mariboru.⁴⁵ Tudi v novem kraju se je Mejovšek izkazal z angažiranostjo in skrbjo za izobraževanje prebivalstva. Med drugim je – morda po očetovem zgledu – tu uredil šolski vrt in drevesnico ter spet vzpostavil kmetijsko in gospodinjstvo nadaljevalno šolo, ki je »zaslovela« po vsem okraju. Ob

⁴⁰ *Štajerski gospodar*, 1. 6. 1944, str. 7.

⁴¹ *Slovenski gospodar*, 6. 9. 1917, str. 4. V tem prispevku – kakor tudi v nekaterih uradnih dokumentih (sic!) – so napačno zapisali Mejovškovo ime, saj so – najbrž po pomoti – navedli ime njegovega očeta Konrada.

⁴² *Štajerski gospodar*, 24. 5. 1941, str. 8.

⁴³ ÖSTA/KA, MBA, karton 55, 100/3776/17, Mejovšek Konrad [sic!], fol. 1–5.

⁴⁴ *Slovenski gospodar*, 6. 9. 1917, str. 4.

⁴⁵ *Slovenec*, 10. 9. 1924, str. 3.

Učitelj Mejovšek v vojnem ujetništvu poučuje nemščino (iz družinskega arhiva Mejovšek).

tem je opravljal še različne posle (tajnik, predsednik številnih društev in skupin, katerih član je bil. Zato se je večkrat oglašal v časopisih ter člane različnih društvenih organizacij obveščal o srečanjih in aktivnostih, ki jih je soorganiziral. Iz časopisja lahko še razberemo, da je bil Radovan Mejovšek v Slivnici med drugim tudi član sokolskega društva.⁴⁶

Še vedno pa je bil rezervni častnik v novi, kraljevi armadi, kjer je napredoval najprej v čin kapetana 2. razreda, leta 1934 pa je časopisje poročalo, da je napredoval v čin kapetana 1. razreda.⁴⁷ Kot rezervni častnik in borec za severno mejo je bil leta 1940 posebej odlikovan »s spomenico na borbe za osvoboditev severnih krajev Jugoslavije 1918–19 s trakom osnovne rdeče barve«.⁴⁸

Nemška okupacija

Konec marca 1941 je bil vpoklican v vojaško službo in dodeljen k 8. pehotnemu polku, ki je imel položaje pri Hajdini. »V borbi na položaju krog in krog

obkoljen od Nemcev, prišel 9. aprila 1941 v nemško ujetništvo.«⁴⁹ V teh spopadih je prejel močan udarec s kopitom, kar je pozneje vplivalo na njegovo zdravstveno stanje in delno poškodbo roke.⁵⁰ Kot ujetnik je bil odpeljan v Dösl pri Warburgu, kjer je vojne ujetnike poučeval nemščino. Zanimivo je, da poseben »spomin« na to njegovo poučevanje predstavlja ohranjena karikatura učitelja Mejovška v vojnem ujetništvu.

Kot delni invalid je bil iz ujetništva odpuščen avgusta 1941. Vrnil se je v Maribor. Zdi se, da so ga takoj ovadili stanovski kolegi, saj je bil zaprt.⁵¹ O tem času v svojem življenjepisu ni želel pisati, zato pa je mogoče nekaj podatkov izvedeti iz prijave, ki jo je podal po vojni, kjer piše, da je bil v času zaslišanj večkrat »s pestmi bit«.⁵² Po njegovem mnenju ga je

⁴⁶ Prim. *Mariborski »Večernik« Jutra*, 2. 1. 1933, str. 3.

⁴⁷ *Slovenec*, 6. 7. 1934, str. 4.

⁴⁸ *Slovenec*, 6. 7. 1940, str. 9.

⁴⁹ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

⁵⁰ PAM/0446/12266 Mejovšek Radovan, Slivnica 56: prijava vojne škode pri Okrajni komisiji za vojno škodo Maribor (1945–1946).

⁵¹ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejovšek. Iz družinskega arhiva Mejovšek.

⁵² PAM/0446/12266 Mejovšek Radovan, Slivnica 56: prijava vojne škode pri Okrajni komisiji za vojno škodo Maribor (1945–1946).

reševalo odlikovanje: »Samo zlata hrabrostna kolajna in X. soška ofenziva mi je rešila življenje.« Kot zaveden slovenski učitelj po vrnitvi iz ujetništva v času nemške okupacije ni več opravljal učiteljske službe. Tega, kakor je pisal sam, tudi ni želel. Kot pisar se je zaposlil na občini Reka Pohorje, kjer je na svoj način poskušal ščititi domačine in sodelovati s partizani.⁵³

V novi državi

Po koncu vojne je bil tudi v novih razmerah sprva ponovno učitelj v Reki pod Pohorjem, potem pa se je zaradi pomanjkanja učiteljstva »v Slov. Primorju« prostovoljno prijavil za zaposlitev v šolstvu in bil eno leto »na Okraju v Postojni kot prosvetni referent«. Leta 1947 je bil upokojen, honorarno pa je še celo desetletje poučeval na osnovni šoli v Slivnici.⁵⁴

Radovan je svojo viharno življenjsko pot po kratki in hudi bolezni sklenil 20. oktobra 1971 v krogu svoje družine.⁵⁵ Dva dni pozneje se je na slivniškem pokopališču zbralo veliko število učiteljev, predstavnikov družbenopolitičnih organizacij, ustanov in podjetij ter nekdanih učencev, da bi se še zadnjič poslovili od upokojenega šolskega upravitelja Radovana Mejojšek. V žalnem nagovoru je lik in delo pokojnega učitelja orisal ravnatelj osnovne šole Franca Lešnika – Vuka. Nato so se njegovi domači zahvalili vsem, ki so ga pospremili na zadnji poti.⁵⁶

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, Personala, škatla 69, Mejojšek Radovan.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:

NŠAL, ŠAL V., Vojne zadeve, fasc. 310.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor:

PMK (prepisi) Maribor – Sv. Janez Krstnik, leto 1913.

RMK Radlje ob Dravi 1882–1900.

ÖSTA – Österreichisches Staatsarchiv

KA – Kriegsarchiv

BA, MBA, Nr. 100/3776/17, Karton 55, Mejojšek Konrad [sic!].

ÖSTA/KA, GBBL, Stmk, 1884, karton 4840, Mejojšek Radovan.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

PAM/0446/12266 Mejojšek Radovan, Slivnica 56: prijava vojne škode pri Okrajni komisiji za vojno škodo Maribor (1945–1946).

Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejojšek. Iz družinskega arhiva Mejojšek.

TISKANI VIRI

Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji 1923.

Škofjski list ljubljanske škofije 1915, št. 4.

ČASOPISI

Amerikanski Slovenec, 1916.

Domovina, 1906.

Mariborski »Večernik« Jutra, 1933.

Slovenec, 1917, 1924, 1934, 1940.

Slovenski gospodar, 1904, 1913, 1917.

Slovenski narod, 1915.

Štajerski gospodar, 1941, 1944.

Učiteljski tovariš, 1909, 1916, 1914.

Večer, 1971.

LITERATURA

Slovenska bibliografija za l. 1907–1912 (ur. Janko Šle-binger). Ljubljana: Matica Slovenska, 1913.

Mrkun, Anton: *Homec*. Ljubljana: Kulturno društvo »Jože Gostič«, 1995 (faksimilirana izdaja).

PRIČEVANJA

Zdenko Mejojšek z dne 18. 12. 2013.

⁵³ Življenjepis (rkp) 1947 – Radovan Mejojšek. Iz družinskega arhiva Mejojšek.

⁵⁴ Življenjepis (tipkopis) 1969 – Radovan Mejojšek. Iz družinskega arhiva Mejojšek.

⁵⁵ Prim. NŠAM, RMK Radlje ob Dravi 1882–1900, str. 20, zap. št. 58.

⁵⁶ *Večer*, 4. 11. 1971, str. 7.

S U M M A R Y

The Decorated Teacher from Hoče Radovan Mejevšek (1884–1971)

The recipients of the highest decoration—the Gold Medal for Bravery in the Habsburg Monarchy in the time of World War I included the Styrian teacher and Slovenian patriot Radovan Mejevšek (1884–1971). His father was a teacher and he decided for this occupation, too. When the Great War began, as a Slovenian patriot he was suspected of being politically suspicious (*politisch verdächtig*) and

was therefore under military and civilian supervision for almost a year. Nevertheless, before he was sent to the front, he got married and gradually climbed the rank. In 1916, he was assigned to the volunteer battalion no. IV Maribor as an ensign and sent to the Italian battlefield. In May 1917, he demonstrated outstanding bravery there, for which he was admired by his superiors and awarded the Gold Medal for Bravery which was pinned to his chest by Emperor Charles personally. After the war and the dissolution of the monarchy, he fought for the northern border and later returned to his original occupation, which he continued to perform until his retirement despite the tumultuous events of the Second World War. Radovan Mejevšek died on October 20th 1971, after a short and difficult illness.

1.01 znanstveni članek

UDK 314:308(497.4Ljubljana)"1945/1965"

Prejeto: 15. 3. 2017

David Petelin

mag. upravnih znanosti, dr. zgodovinskih znanosti, Policijska akademija, Rocenska 56, 1211 Ljubljana-Šmartno
E-pošta: david.petelin@gmail.com

Družbena podoba Ljubljane v letih 1945–1965

IZVLEČEK

Ljubljana je v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni doživela korenite gospodarske in družbene spremembe. Osrednji cilj socialistične revolucionarne družbene preobrazbe je bila odprava družbenih razredov in socialne neenakosti, ki je omogočila izboljšanje življenjskega standarda ter postopno izginotje nižjih socialnih slojev. Družbeno in socioekonomsko podobo prebivalstva pa so spremljale demografske spremembe. Ljubljana je imela po popisu leta 1931 59.765, leta 1939 79.050, ob okupaciji leta 1941 88.695, ob koncu vojne 15. julija 1945 pa že 96.865 prebivalcev. Po ljudskem štetju 15. marca 1948 je bilo v mestu 115.095 stalnih prebivalcev. Popis iz leta 1953 kaže, da je prebivalstvo Ljubljane naraslo na 138.981. Število prebivalcev na območju današnje Mestne občine Ljubljana se je leta 1961 povzpelo na 170.505, po štetju leta 1971 pa preseže mejo 200.000.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, 1945–1965, prebivalstvena struktura, demografija, socioekonomske razmere, družbena podoba

ABSTRACT

SOCIAL IMAGE OF LJUBLJANA IN 1945–1965

During the first two decades after the Second World War, Ljubljana experienced drastic economic and social changes. The main objective of the socialist revolutionary social transformation was the abolition of social classes and inequality, which enabled the improvement in the living standard and a gradual elimination of lower social strata. The social and socio-economic composition of the population, on the other hand, was accompanied by demographic changes. According to the population census, Ljubljana had 59,765 inhabitants in 1931, 79,050 in 1939, 88,695 on the occupation in 1941, and 96,865 at the end of the war, i.e., on 15 July 1945. The city had 115,095 permanent residents in the population census of 15 March 1948. As evident from the census of 1953, Ljubljana's population grew to 138,981. In 1961, the number of inhabitants in the area of present-day City of Ljubljana rose to 170,505 and surpassed the 200,000 mark in the population census of 1971.

KEY WORDS

Ljubljana, 1945–1965, population structure, demography, socio-economic conditions, social image

Politične, gospodarske in socialne spremembe

Osvoboditev Jugoslavije maja 1945 označuje konec druge svetovne vojne v državi, socialistične revolucije pa še ne. Komunistična partija se je še vedno bojevala za popolno oblast v državi. S prihodom miru je partiji uspelo prestrukturirati vire z namenom osredotočanja na družbena vprašanja, še posebej na stvaritev novega socialističnega človeka. Člani partije in pripadniki vojne generacije, prežeti s komunistično ideologijo, so bili pripravljeni na ustvarjanje nove družbe in novega sveta, ki vstopa v družbeno in politično okolje. Za vsako sfero življenja (družbeno, politično in gospodarsko) je bil sovjetski model dojet kot idealen.¹ Pod preobleko modernizacije in kulturnega napredka je bila kmečka in patriarhalna jugoslovanska družba preoblikovana v skladu s partijskim programom. Hitra modernizacija je bila dogmatični eksperiment. Reforme so obsegale izboljšave na področju izobraževanja in zdravstva, izkoreninjenje stare družbe in starega načina življenja s pospešeno industrializacijo, množičnim preseljevanjem, nacionalizacijo in razlašanjem, nasilno kolektivizacijo ter mobilizacijo za delo v tovarnah ter boj proti kulakom in razrednim sovražnikom. Kmetijstvo je bilo zaradi pospešene industrializacije zanemarjeno, kar je imelo za posledico dramatičen padec življenjskega standarda. V tem času velike revolucionarne prevzetnosti so se bili jugoslovanski državljani prisiljeni sprijazniti z revščino v zameno za svetlo socialistično prihodnost.² Velike sanje in nerealni partijski načrti ter brezkompromisni ukrepi proti vsem političnim nasprotnikom, kar je vključevalo nadzor, revščino in ustrahovanje ljudi, so tako z eksistencialnega kot s fizičnega vidika poustvarili mračno vzdušje negotovosti vsakdanje realnosti.³

Ljubljana je v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni doživela korenite gospodarske in družbene spremembe. Te se niso odražale zgolj kot posledica novega politično-gospodarskega sistema (socializma), temveč so deloma sovpadale s trendi na Zahodu. V teh dvajsetih letih lahko sledimo procesu, ki je predvojno meščansko tradicijo popolnoma zamenjal z novo socialistično družbeno stvarnostjo. Kot piše Tomaž Weber v svojih spominih na družbene spremembe po vojni, je »prebivalstvo Ljubljane v 20 letih, to je od leta 1921 do 1939, naraslo komaj za 18.000 ali slabih 30 %, medtem ko je prišlo v 20 letih po končani vojni v Ljubljano vsaj 150.000 priseljenec ali več kot 300 %, ki so popolnoma prekrili avtohtono prebivalstvo Ljubljane. Niso prevzeli mestne kulture, pač pa so prebivalstvu vsilili svoje nemestne, rekel bi, vaške navade, kar je bilo tedaj tudi v skladu z ideologijo odprave, kot so rekli, malomeščanstva in

njegovih navad. Posledice so vidne še danes, vsakdo hoče svojo hišo, ni jim dosti mar za videz mesta, podirajo stavbe, ki pomenijo ljubljansko tradicijo.«⁴

Demografski porast, industrijski razvoj in socialistični okvir so imeli velik vpliv na socioekonomske spremembe ljubljanskega prebivalstva. Po vojni se je oblikovalo tudi stališče, naj Ljubljana ne postane samo upravno, kulturno, prometno in gospodarsko središče, temveč tudi industrijsko razvito mesto.⁵ To naj bi v njej okrepilo delavsko prebivalstveno strukturo namesto pred vojno prevladujoče trgovske in upravne. Vse to je pripomoglo k bistvenim spremembam v vsakdanjem življenju ljubljanskega prebivalstva. Z revolucionarno preobrazbo je bil spremenjen družbeni red in z njim osnove dotdanjega načina življenja posameznih družbenih plasti. »Revolucija? Gotovo! A kakšna revolucija? Takrat in kasneje nam je bila v mislih naša, ljudska revolucija. Kdo pa je šel vanjo? Vselej lačen in strgan fantič. Dekle, ki je vedelo, da nikoli ne bo prišlo do izobrazbe. Oče, ki je klel, ker ni mogel dostojno preživeti družine. Mati, ki je garala noč in dan, da niso pomrli od lakote. Delavec, ki je zaman robantil nad krivicami. Kmet, ki jih je videl kljub farškemu kadilu. Mar res niso imeli pravice do nje?!«,⁶ razkriva gospodarstvenik Metod Brajer, eden vodilnih pri po vojni ustanovljeni Ljubljanski banki. Spremembe po drugi svetovni vojni so bile zato v Ljubljani v primerjavi s predvojnimi obdobjem neprimerno hitreje in vsestranske.

Demografska podoba

Pri demografskem razvoju Ljubljane v 20. stoletju sta pomembna mejnika prva in druga svetovna vojna. Prva svetovna vojna in čas po njej sta močno upočasnila rast števila prebivalcev v Ljubljani, kar je bilo posledica vojne in politične nestabilnosti. V tem obdobju je število prebivalcev v ljubljanskem predmestju, kamor so takrat sodila območja zunaj mestnega središča, prvič presešlo število prebivalcev v samem središču. Že v času druge svetovne vojne in še toliko bolj v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih pa je število prebivalcev v Ljubljani kljub vojni in gospodarski krizi občutno naraščalo.⁷ Število prebivalcev Ljubljane je zaradi nenehnih upravnih sprememb, spreminjanja mestnih meja in spremembe metodologije težko natančno ugotoviti, saj se ob vsakokratnem štetju število prebivalcev razlikuje tako po posameznih občinah kot v naselju Ljubljana. Za lažje razumevanje naj navedemo nekaj numeričnih podatkov, ki osvetljujejo gibanje oziroma naraščanje prebivalstva.

Mesto je imelo po popisu leta 1931 59.765 pre-

¹ Dobrivojevič, *Urbanization*, str. 81.

² Prav tam, str. 82.

³ Prav tam.

⁴ Weber, *150 zgodb Ljubljancina*, str. 244.

⁵ Mihelič, *Urbanistični razvoj*, str. 27.

⁶ Brajer, *Spomini na čas*, str. 143.

⁷ Brkič, *Ideje o pol milijona Ljubljancanov*.

Konec druge svetovne vojne, v kateri je izgubilo življenje skoraj 100 tisoč prebivalcev Slovenije, izboljšane življenjske razmere in priseljevanje novih prebivalcev v Ljubljano so povzročili porast natalitete in nastanek t. i. baby boom generacije, rojene v štiridesetih in petdesetih letih 20. stoletja. Na fotografiji Dečji dom v Ljubljani, 18. 4. 1946 (foto Jože Kološa; hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

bivalcev, po združitvi okoliških občin v t. i. Veliko Ljubljano leta 1935⁸ pa je število prebivalcev že leta 1939 doseglo 79.050.⁹ Takrat se je ozemlje Ljubljane s priključitvijo okoliških naselij Moste, Vič, Šiška, Dravljje, Sentvid, Šmartno pod Šmarno goro, Sv. Križ (Žale), Zelena jama, Ježica, Polje, Podgorica, Dobrova in Rudnik izredno povečalo. Mestna površina se je tako iz približno 3.400 ha v času franciscejskega katastra, ko je imela Ljubljana eno mestno in 7 predmestnih katastrskih občin (Gradišče, kapucinsko, karlovško, krakovsko, poljansko, šempetrsko in trnovsko predmestje), povečala na 6.538 km² ter obsegala 17.317 gospodinjstev. Po okupaciji leta 1941 je število prebivalcev naraslo na 88.695.¹⁰ V tem letu je

število prebivalcev hitro naraščalo, saj je konec leta že preseglo 92.000.¹¹ Tudi število gospodinjstev se je povečalo za približno 10.000. Vprašanje beguncev je bilo že v začetku vojne pereče, med vojno pa je njihovo število naraslo že na več kot 11.000.¹² Vojna ni zmanjšala števila mestnega prebivalstva, saj je ob koncu vojne po popisu z dne 15. julija 1945 Ljubljana štela 96.865 prebivalcev.¹³ Osvoboditev maja 1945 pomeni za Ljubljano veliko prelomnico v njeni dolgi zgodovini. Postala je glavno mesto Ljudske republike Slovenije ter poleg političnega in upravnega središča tudi gospodarsko središče republike, kar je pomenilo pospešeno aglomeracijo prebivalstva. Še istega leta je mesto imelo več kot 100.000 prebivalcev. Njegovo ozemlje se je iz predvojnih 6.538 km² povečalo na 15.015 km².¹⁴ Po vojni je ljubljansko prebivalstvo še hitreje naraščalo.¹⁵ Poleg naravnega prirastka in priseljevanja v mesto sta za to poskrbela dva dejavnika, in sicer načrtna gospodarska politika, ki je imela cilj Ljubljano spremeniti v najbolj industrijsko mesto Slovenije, ter upravne spremembe, ki so spreminjale,

⁸ Mestu so bile v celoti priključene občine Zgornja Šiška, Vič in Moste, iz občine Dobrunje Štepanja vas, iz občine Ježica deli vasi Kleče, Savlje, Jarše, Štožice in Tomačevo ter iz občine Polje dela vasi Obrije in Šmartno.

⁹ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 7, *Statistični godišnjak 1938–1939*, str. 25, Vrišer, *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*, str. 29, *Splošni pregled dravske banovine*, str. 10, Ferenc, *Štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941. leta*, str. 485–495. Na str. 491 navede podatek, da je 31. marca 1931 mesto Ljubljana štelo 79.586 prebivalcev, okraj Ljubljane pa 59.931. V *Krajevnem leksikonu dravske banovine*, str. 367, pa je zapisano, da je Ljubljana po ljudskem štetju iz leta 1931 štela 59.768 prebivalcev.

¹⁰ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 7.

¹¹ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 10.

¹² Prav tam, str. 12.

¹³ Več o tem: Petrovič, *Ljubljana v času obnove*, str. 17.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Rebernik, *Razvoj prebivalstva*, str. 90.

tj. povečevale upravne meje mesta.¹⁶ Oktobra 1945, ko je bila Ljubljana že razdeljena na deset četrti, je bilo ob popisu stanovanj naštetih 102.219 prisotnih prebivalcev. Po ljudskem štetju 15. marca 1948 je bilo v mestu 115.095 stalnih prebivalcev (uvredba načela stalnega prebivališča), vseh prisotnih pa 121.050. Popis prebivalstva 31. marca 1953 je naštel 138.981 stalnih prebivalcev mesta. Ljubljana je imela kot naselje leta 1948 94.716 prebivalcev (ožje mestno območje 104.314), leta 1953 pa na račun povečanja 111.216 prebivalcev (ožje mestno območje 119.665).¹⁷ V prvem povojnem obdobju, med letoma 1948¹⁸ in 1953, se je število prebivalcev na območju današnje Mestne občine Ljubljana povečalo s 123.149 na 141.340 oziroma za 15 %.¹⁹ Leta 1953 je mesto Ljubljana imelo 113.666 oziroma z obmestjem skoraj 128.000 prebivalcev. V primerjavi z letom 1880 se je njeno prebivalstvo povečalo za 283,6 %. Na območju mesta Ljubljana se je letni prirastek med letoma 1945 in 1964 gibal med 2000 in 6000 prebivalci, v povprečju pa je dosegel okoli 3.500 do 4.000 prebivalcev.²⁰ Rast prebivalstva je bila posledica naravnega prirastka mestnega prebivalstva in priseljevanja v mesto. Več kot dve tretjini prirastka lahko pripišemo pozitivnemu migracijskemu saldu, saj se je med letoma 1945 in 1964 v mesto priselilo 46.779, rojenih pa je bilo le 26.628 oseb.

Mestno območje se je torej ne glede na njegovo delitev na naselje Ljubljana in okoliška naselja razvijalo dokaj enakomerno. Slika je drugačna, če primerjamo posamezne dele območja oziroma naselja.²¹ V prvem povojnem obdobju, med letoma 1948 in 1953, je imela najhitrejšo prebivalstveno rast Šiška, kjer so bili zgrajeni prvi stanovanjski bloki (Litostrojski bloki in bloki Mestnega ljudskega odbora ob Celovski cesti). Število prebivalcev se je občutno povečalo tudi

v mestnem središču, kjer so ob povojnem pomanjkanju stanovanj priseljence in vojne begunce naselili v nacionalizirana meščanska stanovanja in vile.²² »Naša družina se je preselila z Dunajske na Resljevo v veliko hišo v veliko stanovanje leta 1951. Imeli smo 150 kvadratov in kot eni redkih tako veliko stanovanje s kopalnico. V hiši je bilo šest strank in smo se vsi dobro razumeli med seboj,« se spominja starejša Ljubljančanka Vera Havliček.²³ Posledica širjenja mestnih območij povojne Ljubljane je precejšnja sprememba v demografskem razvoju mesta. Nanj sta vplivala dnevni pritok delovne sile iz različnih okoliških krajev in močno priseljevanje. Obdobje med letoma 1951 in 1961 označuje hitra rast prebivalstva, ki je bila v prvi vrsti posledica močnega priseljevanja v mesto. Število prebivalcev na območju današnje Mestne občine Ljubljana se je povzpelo na 170.505. Prebivalstvo je skokovito naraslo za Bežigradom, pa tudi v Šiški, Mostah in na Viču, kar je predvsem posledica gradnje blokovskih sosesk. Hitro rast so dosegla tudi številna obmestna naselja, predvsem v severnem delu obmestja, ki jih je zajela urbanizacija. Nadpovprečna rast prebivalstva je značilna tudi za nekatera obmestna naselja (Podutik, Stožice, Črnuče, Tomačevo, Šentjakob, Studenec), medtem ko je večina obmestja dosegla le zmerno rast prebivalstva.

Leta 1945, ki obsega še nekaj mesecev vojne in njenih neposrednih posledic za rodnost in umrljivost, je v Ljubljani umrlo več ljudi, kot se jih je rodilo. Rodnost je nato naglo narasla, umrljivost pa padla, tako da je rodnost zlasti v letih 1946–1950 znatno presežala umrljivost. V starostnih strukturah prebivalstva, ugotovljenih ob popisih leta 1948 in 1961, se v nekaterih starostnih skupinah posebno močno kažejo posledice obeh vojn (leta 1948 v skupinah 5 do 14 let in 30 do 34 let; leta 1961 v skupinah 15 do

Število prebivalcev Ljubljane²⁴ po popisih v letih 1948, 1953, 1961 in 1971²⁵

Občine	Leto 1948	Leto 1953	Leto 1961	Leto 1971
Center	38.259	42.076	43.468	40.134
Moste	10.891	11.393	14.648	22.817
Bežigrad	11.501	13.691	22.575	30.522
Šiška	14.139	20.350	24.869	38.861
Vič - Rudnik	23.809	25.830	29.806	41.519
Mesto skupaj	98.599	113.340	135.366	173.853
Mestna občina Ljubljana	123.149	141.340	170.505	218.081

¹⁶ Z upravno spremembo z dne 8. septembra 1945 se je površina mesta povečala za 8.207 ha oziroma za 125,5 %, leto kasneje pa se je celo zmanjšala za 2.674 ha.

¹⁷ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 7–9.

¹⁸ V celotnem obdobju federativne Jugoslavije je bilo izvedenih šest popisov prebivalstva, in sicer leta 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 in 1991. Vedno so potekali na zadnji dan marca, izjema je bil popis leta 1948, ki je bil izveden 15. marca (Fischer, *Slovenska novejša zgodovina 2*, str. 816).

¹⁹ Rebernik, *Razvoj prebivalstva*, str. 48.

²⁰ Prav tam, str. 43.

²¹ Prav tam.

²² Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, str. 88.

²³ Moje ulice: Vera Havliček.

²⁴ Gibanje prebivalstva na območju mesta Ljubljane med letoma 1945 in 1965: 1945 – 96.800, 1946 – 106.500, 1947 – 109.250, 1948 – 120.550, 1949 – 125.209, 1950 – 129.697, 1951 – 133.275, 1952 – 138.052, 1953 – 141.832, 1954 – 144.551, 1955 – 147.831, 1956 – 151.781, 1957 – 155.991, 1958 – 160.011, 1959 – 163.514, 1960 – 166.184, 1961 – 169.834, 1962 – 174.544, 1963 – 178.670, 1964 – 184.592, 1965 – 192.436.

²⁵ Rebernik, *Prebivalstveni razvoj*, str. 48–49.

19 let in 40 do 44 let).²⁶ V padanju umrljivosti, ki je opazno zlasti v letih 1946–1959, se kaže izboljšano zdravstveno varstvo, ki se je kazalo tudi v povezavi s podaljšanjem pričakovane življenjske dobe.²⁷ Rodnost v Ljubljani je bila do leta 1952 celo višja kot v Sloveniji, nato je za nekaj let padla pod slovensko povprečje. Ko je začela leta 1959 zopet naraščati, je leta 1963 začela celo preseirati slovensko povprečje.²⁸ Naravno gibanje prebivalstva pa je bil le eden izmed dejavnikov naraščanja mestnega prebivalstva. V splošnem in posebej v Ljubljani je bil pri tem naraščanju odločilen selitveni prirast, priseljevanje v mesto, predvsem iz podeželja.²⁹

Razvoj industrije v Ljubljani in načrtna usmeritev delovne sile v mesto sta zlasti v letih 1948 in 1949 znatno povečala delež selitvenega prirasta. Nazadovanje tega prirasta v letih 1950–1953 je nedvomno posledica prenatrpanosti in počasne graditve stanovanj, pozneje pa je gibanje selitvenega prirasta vsaj deloma znamenje pospešene stanovanjske graditve.³⁰ Padca v letih 1959 in 1962 sta bila le prehodnega značaja, padec med letoma 1965 in 1967 pa je treba pripisovati gospodarsko bolj pretehtanemu uvajanju novih delovnih mest v znamenju gospodarske reforme. Tako se v gibanju selitvenega prirasta in v njegovem relativnem pomenu v precejšnji meri kaže nekaj najznačilnejših obdobij v razvoju mesta in njegovega gospodarstva.³¹ Ob splošnem hitrem naraščanju prebivalstva v Ljubljani pa je bila dinamika gibanja prebivalstva po posameznih delih mesta zelo različna. Naravni in selitveni prirast sta vplivala tako na starostno strukturo prebivalstva kot na število prebivalcev v mestu nasploh in v posameznih mestnih predelih.³²

Absolutno število prebivalcev v vsakokratnem mestnem naselju, torej v tistem naselju, ki se je ob vsakem štetju imenovalo Ljubljana, kaže vztrajen vzpon. V 100 letih je od 22.593 leta 1869 naraslo na 170.982 leta 1969, tj. sedeminpolkrat. Če število prebivalcev za vsa leta štetij preračunamo na današnji obseg naselja Ljubljane in s tem izločimo spremembe, ki so nastale zaradi razširitve naselja, je začetna številka nekoliko višja: 26.879 prebivalcev. V stalnem okviru današnjega mestnega naselja se je torej prebivalstvo pomnožilo šestinpolkrat. Spremembe v obsegu naselja so imele razmeroma majhen pomen za število prebivalcev; rast mestnega prebivalstva je bila le v neznatni meri posledica rasti mestnega naselja.³³ Velik porast prebivalstva po vojni je bil posledica intenzivne gradnje stanovanjskih blokov, ki so spodbudili priseljevanje v Ljubljano ne samo iz Slo-

venije, temveč tudi iz drugih republik tedanje skupne države.³⁴ Glede izvora so prevladovali priseljeni iz drugih občin v Sloveniji (63 %), sledijo jim priseljeni iz republik tedanje Jugoslavije (32 %). Približno v šestdesetih letih se je pričel velik pritok nekvalificirane delovne sile iz drugih jugoslovanskih republik. Ti delavci so se zaposlovali tudi v dejavnostih, ki so bile med Ljubljanci nizko vrednotene (npr. komunala). Dve tretjini priseljenih je torej prišlo iz Slovenije in ena tretjina oziroma skoraj 40.000 iz drugih republik tedanje Jugoslavije, največ iz Srbije, BiH in Hrvaške, manj pa s Kosova, Makedonije in Črne gore.³⁵

Po štetju iz leta 1971 je Ljubljana že presešla mejo 200.000 prebivalcev. Čeprav je število Ljubljančanov v povojnem obdobju hitro naraščalo, je bila rast prebivalstva v Ljubljani zmerna v primerjavi s takratno rastjo mest, kot so Sarajevo, Beograd in Skopje. To je bila posledica dejstva, da je Slovenija v nasprotju z drugimi republikami nekdanje Jugoslavije praktično edina dejansko izvajala koncept policentričnega razvoja. Oblasti so rast Ljubljane zavestno zavirale, ravno obratno pa se je dogajalo v Makedoniji, kjer je bilo preseljevanje v Skopje iz podeželja tako močno, da se je podeželje ponekod izpraznilo. V Sloveniji so spodbujali razvoj drugih središč, tako da so tudi na podeželju odpirali industrijske obrate in ljudem dajali možnost zaposlitve blizu doma. Ljubljana je zato ostala razmeroma majhna in nikoli ni presešla 15 % prebivalstva Slovenije.³⁶

Za petdeseta in šestdeseta leta je bila za Slovenijo značilna hitra urbanizacija, saj se je delež mestnega prebivalstva iz 26 % leta 1948 povečal na 36,1 % leta 1961. Do leta 1971 se je povzpел na 44,6 % in leta 1981 še vedno ni presegel polovice vsega prebivalstva Slovenije (48,9 %), in to kljub skoraj prisilni urbanizaciji v šestdesetih in sedemdesetih letih ob hkratni industrializaciji.³⁷ Čeprav je bila urbanizacija v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni na splošno zelo hitra in je tako leta 1948 mestno prebivalstvo predstavljalo 19,8 %, leta 1953 21,9 %, leta 1961 28,3 %, leta 1971 38,6 % in leta 1981 46,4 % vsega prebivalstva,³⁸ je bil delež jugoslovanskega mestnega prebivalstva v primerjavi z drugimi evropskimi državami pod evropskim povprečjem.³⁹

Narodni dohodek

Narodni dohodek v vseh ljubljanskih občinah je v letih 1961–1967 spremljal rast narodnega dohodka

²⁶ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 23.

²⁷ Prav tam, str. 22.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

³³ Prav tam, str. 19.

³⁴ Pri tem je treba dopustiti možnost načrtnega naseljevanja Neslovencev kot prispevek k skupni jugoslovanski naciji, saj lahko domnevamo, da je bila tiha želja »socialističnih inženirjev« jugoslovanizacija obstoječe narodnostne entitete.

³⁵ Rebernik, *Razvoj prebivalstva*, str. 43.

³⁶ Brkić, *Ideje o pol milijona Ljubljančanov*.

³⁷ Moore, *Sociologija*, str. 182.

³⁸ Vujović, *Urbana sociologija*, str. 403.

³⁹ Dobričević, *Urbanization*, str. 97.

v Jugoslaviji, rast dohodka v Sloveniji pa je pri tem nekoliko zaostala.⁴⁰ Kot je razvidno tudi iz obravnave posameznih gospodarskih dejavnosti, ima največji delež po ustvarjenem narodnem dohodku oziroma družbenem proizvodu v ljubljanskih občinah trgovina (40,3 % skupnega neto proizvoda ljubljanskega gospodarstva leta 1968), sledi industrija, ki je leta 1968 imela 32-odstotni delež v narodnem dohodku Ljubljane.⁴¹ Ob primerjavi različnih področij dejavnosti je pri gospodarskih dejavnostih opazno, da se je med letoma 1953 in 1961 najbolj opazno povečalo število aktivnega prebivalstva v industriji, precej manj pa v trgovini, gostinstvu in turizmu (ki so za leto 1953 izkazani skupaj). V obrti je število aktivnega prebivalstva stagniralo.⁴²

Narodni dohodek na prebivalca je v Ljubljani precej večji od slovenskega povprečja. Če računamo, da ta dohodek v Sloveniji v vsakem posameznem letu znaša 100, znaša v ljubljanskih občinah v letih 1961–1967 med 170 in 190. Leta 1967 je narodni dohodek na prebivalca v Sloveniji znašal 8241 dinarjev, v ljubljanskih občinah pa 15.135 dinarjev.⁴³ Čeprav v ljubljanskih občinah prebiva le okrog 14 % prebivalstva Slovenije, je njihova udeležba v narodnem dohodku Slovenije, z deležem, ki se je med letoma 1961 in 1967 iz 22,3 % povečal na 26,1 %, precej večja po številu prebivalstva. Delež družbenega proizvoda se je v istem obdobju iz 22 % povečal na 25,4 %.⁴⁴ Narodni dohodek na prebivalca je bil v celotnem obdobju 1961–1967 po občinah precej različen. V občini Center je bil vedno daleč nad povprečjem, v vseh drugih občinah pa pod njim. Le občina Ljubljana-Bežigrad je v letih 1961, 1963 in 1964 povprečje neznatno preseгла.⁴⁵

V narodnem dohodku ljubljanskih občin je daleč na prvem mestu občina Ljubljana-Center.⁴⁶ Leta 1961 so se ljubljanske občine po deležu v narodnem dohodku razvrščale takole: Ljubljana-Center 35,3 %, Ljubljana-Šiška 20,3 %, Ljubljana-Bežigrad 15,6 %, Ljubljana-Mošte - Polje 14,6 %, Ljubljana-Vič - Rudnik 14,2 %. Če vzamemo to leto za izhodišče in z njim primerjamo nadaljnji razvoj do leta 1967, se razločki še nekoliko povečajo in nastane tole razmerje: Center 41,5 %, Šiška 19,3 %, Bežigrad 15,7 %, Mošte - Polje 13,5 %, Vič - Rudnik 10 %. Razmerje se je spremenilo v prid občini Center, delež občine Vič - Rudnik pa se je precej zmanjšal.⁴⁷ Zasebni sektor je v narodnem dohodku ljubljanskih občin le neznatno zastopan. Njegov delež je leta 1961 znašal 7,2 % in je do leta 1964 padel na 5,2 %, v naslednjih treh letih

pa je nihal in je znašal: 5,8 %, 7,0 % in 6,2 %. Sorazmerno največji je bil delež zasebnega sektorja v najbolj ruralni ljubljanski občini Vič - Rudnik, v kateri je leta 1967 znašal 21,4 % narodnega dohodka. Če računamo narodni dohodek za vse ljubljanske občine skupaj, ima največji delež obrt, ki samo v občini Center skorajda dosega narodni dohodek vsega zasebnega sektorja občine Vič - Rudnik, a se v občini Center malodane izgubi.⁴⁸ V narodnem dohodku vsega zasebnega sektorja v Sloveniji imajo ljubljanske občine največji delež v obrti, najmanjši delež pa v kmetijstvu.⁴⁹ Prišlo je tudi do sprememb v zaposlovanju po sektorjih dejavnosti. Nenehno je upadala zaposlenost v primarnih dejavnostih, naraščala pa v sekundarnih in terciarnih.⁵⁰

Poklicna struktura

Leta 1931, ko je imela Ljubljana 59.765 prebivalcev, je bilo v obrti in industriji zaposlenih⁵¹ 16 % prebivalcev.⁵² Skupaj z osebami, ki so jih ti vzdrževali, je to predstavljalo 16.403 oseb ali 27,4 % prebivalstva.⁵³ Iz podatkov popisa prebivalstva iz leta 1931 je tudi razvidno, da je bilo v javnih službah, svobodnih poklicih in vojski zaposlenih 14 % ljubljanskega prebivalstva, v trgovini in prometu 12 %, s poljedelstvom, živinorejo in gozdarstvom se je ukvarjalo le 1,3 % prebivalstva, brez poklica pa je bilo 8.855 oseb.⁵⁴ Kakšen je bil delež kmečkega prebivalstva pred vojno, ni mogoče natančno ugotoviti, saj so številni prebivalci Ljubljane poleg kmetijskih del opravljali tudi druge dejavnosti ali pa celo imeli stalno zaposlitev.⁵⁵ Po popisu iz leta 1945, ko je Ljubljana štela okoli 103.000 prebivalcev, je bilo v industriji zaposlenih 7.869, v trgovini, gostinstvu in turizmu 5.988, v prometu 3.537, v gradbeništvu 2.401, v stanovanjski komunali 720, v gozdarstvu 78, s kmetijstvom se je ukvarjalo le 576, vzdrževanih pa je bilo kar 44.095 oseb. Največ oseb pa se je ukvarjalo z obrtjo, kar 34.258. »Važno vlogo v Ljubljani je imela obrtna dejavnost, saj je leta 1945 kar 1/10 prebivalstva služilo kruh z delom v obrteh.«⁵⁶

Iz popisa iz leta 1953 je razvidno, da je število prebivalcev Ljubljane naraslo na 138.981, od tega se jih je 5,07 % ukvarjalo s kmetijstvom, obrtnikov je bilo 4,28 % in vajencev 1,6 %. Delavcev v industriji in gradnji je bilo 32,18 %, uslužbencev pa kar 38,14 %. V prestolnici je ob popisu bivalo tudi 9,06 % upo-

⁴⁸ Prav tam, str. 31.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Štahan, *Življenjski standard*, str. 43.

⁵¹ Šorn v doktorski disertaciji navaja številko 10.152 zaposlenih v obrti in industriji.

⁵² Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 31.

⁵³ Vogelnik, *Kronika slovenskih mest*, str. 48.

⁵⁴ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 10.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ ZAL, LJ, IO MLO, II. plenum MLO, 5. 1. 1946.

⁴⁰ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 19.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam, str. 28.

⁴³ Prav tam, str. 29.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam, str. 30.

⁴⁷ Prav tam.

Emancipacija žensk po vojni je bila kljub specifičnemu načinu vpeljave revolucionaren korak, ena od ključnih zapoznelih modernizacij v razvoju slovenske družbe. Temeljna načela o položaju ženske v socialistični Jugoslaviji so bila določena v ustavi z dne 31. januarja 1946. Ta je zagotovila ženskam enakopravnost »na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja« (24. člen). Ženske so dobile volilno pravico (23. člen), pravico do enakega plačila za enako delo, do posebne zaščite v delovnem odnosu (24. člen), dostop do vseh javnih služb (33. člen) in enakopraven položaj v izobraževalnem sistemu (38. člen). Na sliki: Tovarna perila »Triglav«, Ljubljana, 29. 11. 1945 (foto Rudi Vavpotič; hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

kojencev in vzdrževanih oseb ter 9,67 % ostalih.⁵⁷ Popis prebivalstva iz leta 1961, ko je število prebivalcev Ljubljane naraslo na 162.336, razkriva strukturo aktivnega prebivalstva po področnih dejavnostih: industrija 25 %, trgovina 11,3 %, obrt 11,3 %, gradbeništvo 7,6 %, promet 6,2 %, gostinstvo 2,1 %, kmetijstvo 2,5 %, gozdarstvo in rudarstvo pa vsako zgolj 0,1 %.⁵⁸

Med letoma 1953 in 1961 je najbolj opazno, da se je povečalo število aktivnega prebivalstva v industriji in precej manj v trgovini, gostinstvu in turizmu (ki so za leto 1953 izraženi skupaj). Leta 1953 je bilo v primarni dejavnosti zaposlenih 3,7 %, v sekundarni 29,1 %, v terciarni pa kar 67,2 % prebivalcev. Leta 1961 se je znatno povečal delež v sekundarni dejavnosti, in sicer na 44 %, primarna je ostala nizka – 2,6%, terciarna pa se je zmanjšala na 53,4%.⁵⁹ Čeprav je med letoma 1953 in 1961 opazen premik v prid

sekundarnim dejavnostim, je vedno bolj prevladoval delež aktivnega prebivalstva mestnega območja v terciarnem sektorju. Visok delež terciarnih dejavnosti je obenem znamenje razvitejše gospodarske strukture.⁶⁰ Prišlo je tudi do sprememb v zaposlovanju po sektorjih dejavnosti. Nenehno je upadala zaposlenost v primarnih dejavnostih, naraščala pa v sekundarnih in terciarnih.⁶¹ Ob primerjavi različnih področij dejavnosti je pri gospodarskih dejavnostih opazno, da se je med letoma 1953 in 1961 najobčutneje povečalo število aktivnega prebivalstva v industriji in precej manj v trgovini, gostinstvu in turizmu. V obrti je število aktivnega prebivalstva stagniralo.⁶² Pri vrednotenju teh števil je treba upoštevati posebno zaposlitveno strukturo občine Center in precejšen delež agrarne proizvodnje v občini Vič - Rudnik.⁶³

Če slovensko socialno-ekonomsko strukturo prebivalstva primerjamo z jugoslovanskim povprečjem,

⁵⁷ Gradivo o razvoju Ljubljane, str. 11, Šorn, *Življenje Ljubljancev*, str. 13.

⁵⁸ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 28.

⁵⁹ Prav tam, str. 27.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Štahan, *Življenjski standard*, str. 43.

⁶² Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 26.

⁶³ Prav tam, str. 30.

se pokaže izrazito neenotna podoba. Še okoli 65 % prebivalstva Jugoslavije se je v začetku petdesetih let ukvarjalo izključno s kmetijstvom, medtem ko je delež kmečkega prebivalstva na slovenski republiški ravni od popisa prebivalstva leta 1948 do popisa 1953 padel za 14 %.⁶⁴ Če Ljubljano primerjamo z Jugoslavijo in s Slovenijo, se še bolj pokaže pomen, ki ga imajo v mestu terciarne dejavnosti, pokaže pa se tudi, kako neznaten je prav v Ljubljani pomen primarnih dejavnosti.⁶⁵ Da Ljubljana ni bila v prvi vrsti proizvodno središče, se kaže med drugim v strukturi njenega prebivalstva po vrstah dejavnosti.⁶⁶ Z visoko strukturo prebivalstva po dejavnostih, visokim deležem žensk med zaposlenimi in visoko koncentracijo zaposlenih (še posebej v občini Ljubljana-Center) so nakazane nekatere značilnosti povojne Ljubljane.⁶⁷

Spremembe v socioekonomski strukturi prebivalstva so vplivale tudi na spremembo demografskih in ekonomskih značilnosti gospodinjstev. Število gospodinjstev je naraščalo hitreje od števila prebivalcev, saj se je nenehno zmanjševalo povprečno število članov na gospodinjstvo.⁶⁸ Večja gospodarska razvitanost in sprememba v strukturi prebivalstva sta se kazali v povečani urbanizaciji, izboljšanju izobrazbene strukture ter socialnega in zdravstvenega stanja ter v povečanju števila stanovanj. Z drugimi besedami: v dveh desetletjih po drugi svetovni vojni se je izboljšal življenjski standard.⁶⁹ Poleg gospodarskih razmer in gospodarske politike so na življenjsko raven vplivale tudi spremembe socialne in poklicne strukture prebivalstva. Te so bile posledica gospodarske politike. Od leta 1947 do srede petdesetih let 20. stoletja se je število zaposlenih v neagrarnih dejavnostih domala podvojilo: indeks leta 1947 100, leta 1955 182.⁷⁰ V prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne je bila življenjska raven tesno povezana s spreminjanjem socialne in poklicne sestave prebivalstva. Šlo je za de- agrarizacijo, proletarizacijo in urbanizacijo, kar vse se je kazalo v življenjski ravni. Pod vplivom industrializacije se je zaradi zaposlovanja kmečkega prebivalstva zunaj kmetijske dejavnosti število kmečkega prebivalstva zmanjševalo, povečalo pa se je število proletarcev, in to proletarcev v pravem pomenu tega pojma: ljudi brez lastnine, ki so prodajali svojo delovno silo in so živeli od svojega dela oziroma zaslužka zanj.⁷¹ V Sloveniji je bil padec deleža kmečkega prebivalstva v času petletke velik, petkrat večji kot v jugoslovanskem merilu. Od popisa prebivalstva leta 1948 do popisa 1953 je delež kmečkega prebivalstva padel za 14 %.⁷²

Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, pa je bilo veliko večje, kot je bilo zapuščajanje vasi in naseljevanje v mestih.⁷³ Poklicno dejavnost in vir zaslužka je spremenilo 110.500 oseb, iz vasi v mesta pa se je v Sloveniji preselilo 54.000 oseb.⁷⁴ Tisti, ki so se zaposlovali v neagrarnih dejavnostih, so namreč v veliki večini še vedno živeli na svojih kmetijskih posestvih in se po službi ukvarjali z obdelovanjem zemlje za svoje potrebe. To jim je pomenilo možnost »samooskrbe« in zato boljših življenjskih razmer, vsaj glede prehrane, kot so jih imeli tisti, ki so bili v celoti vezani na zagotovljeno preskrbo.⁷⁵ O tem priča pisanje arhitekta Janeza Suhadolca, ki je odrasčal za Bežigradom: »Vsaka družina je obdelovala, če je le mogla, zelenjavni vrt. Osnovna zelenjava naj bi bila po možnosti iz zelenjavnega vrta. Smeti je bilo v teh časih malo. Zbirali so jih v jamah in na pomlad smo z njimi gnojili vrtove. Spominjam se, da smo za zelenjavni vrt zbirali konjske fige po cestah. Nekateri so jih potem, ne vem, zakaj, namakali v sodih. Kdor je mogel, je imel kokošnjak in kokoši. Pri nas smo imeli kokoši do začetka šestdesetih let, ko nam jih je pokončala podlasica. Potem je bila reja perjadi v mestih prepovedana.«⁷⁶ Lojze Petelin iz Trnovega pa o tem pove: »Naša hiša je bila pritlična, na podstrešju smo imeli prekajevalnico mesa. Oče je tudi za druge ljudi prekajeval meso. V pomožnem gospodarskem objektu smo do leta 1961 imeli kokoši, zajce in celo enega do dva prašiča in tako smo imeli že takrat nekakšno samooskrbo. Ker smo imeli svoje grozdje in slive, smo dokupili še sadje in pridelali svoje vino in kuhali smo žganje. Imeli smo lastno zelje, ribali pa so nam ga pri Kačarju na Eipprovi ulici.«⁷⁷

Industrializacija Ljubljane

Ljubljana že pred drugo svetovno vojno ni imela tako malo industrijskih objektov, kot je po zunanjem videzu kazala v primerjavi z nekaterimi drugimi kraji, npr. Mariborom in Kranjem, vendar so bili dotlej bolj razdrobljeni, predvsem pa je bila Ljubljana gospodarsko, poslovno in trgovsko središče. Najstarejše industrijsko območje je nastalo že v drugi polovici 19. stoletja v Zeleni jami ob Šmartinski cesti (Kolinška) in v Mostah med Kajuhovo in Pokopališko cesto (Kemična tovarna). Industrijska območja so obsegala tudi industrijske cone in posamezne industrijske ter druge proizvodne obrate in skladišča, locirana predvsem na robu mestnega središča in v starejših predmestjih: Kartonažna tovarna, Tobačna tovarna, Ilirija, Klavnice v Poljanah, Pivovarna Union, Fructal in Slov in Spodnji Šiški.

Leta 1931 je imela Ljubljana s 60.000 prebival-

⁶⁴ Šifrer, Demografski razvoj, str. 10–11.

⁶⁵ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 27.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam, str. 29.

⁶⁸ Štahan, *Življenjski standard*, str. 44.

⁶⁹ Prav tam, str. 46.

⁷⁰ Čepič, Politika življenjske ravni, str. 397–410.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Šifrer, Demografski razvoj, str. 10–11.

⁷³ Čepič, Politika življenjske ravni, str. 397–410.

⁷⁴ Vogelšek, *Urbanizacija*, str. 76, tabela 6.

⁷⁵ Čepič, Politika življenjske ravni, str. 397–410.

⁷⁶ Suhadolc, Starci pijejo vino.

⁷⁷ Pričevanje: Lojze Petelin.

ci 87 tovarniških obratov. Skupno je bilo v obrti in industriji zaposlenih 9.599 oseb, torej 16 % ljubljanskega prebivalstva.⁷⁸ Po popisu iz leta 1945 je bilo na tedanjem območju Ljubljane 181 industrijskih obratov, ki so bili zaradi vojne precej izčrpani. V tem letu je predvsem po zaplembi v državno last prešla večina ljubljanske industrije, ostalo pa ob nacionalizaciji leta 1946 in 1948.⁷⁹ Leta 1945 je bilo v ljubljanski industriji zaposlenih 7.000 delavcev, 14 let kasneje 23.008,⁸⁰ konec leta 1968 pa že skoraj 33.000.⁸¹ Kovinska industrija in elektroindustrija sta leta 1945 imeli 1.676, leta 1968 pa 13.967 zaposlenih. Pri tem je leta 1945 glavni delež odpadel na kovinsko industrijo, medtem ko je bila elektroindustrija tedaj še precej nerazvita. Izmed drugih panog je za Ljubljano morda med najznačilnejšimi grafična industrija, ki je imela leta 1945 883 zaposlenih, leta 1968 pa že 3.347. Upadlo je število zaposlenih v tobačni industriji, kar je deloma razumljivo zaradi izboljšane mehanizacije. Najbolj pa je število zaposlenih upadlo v industriji usnja in obutve, ki se je začela razvijati predvsem zunaj Ljubljane.⁸²

Gospodarska struktura Ljudske republike Slovenije je sredi petdesetih let dobila novo celostno podobo in težišče. Industrija je postala vodilna gospodarska panoga. Obdobje prave industrializacije se v Ljubljani začena proti koncu petdesetih let, zlasti med letoma 1957 in 1961. V Ljubljani so v prvem desetletnem obdobju največ investirali v industrijo, v vseh letih povprečno 30 %, ostalo pa v gospodarstvo in družbeni standard.⁸³ Leta 1956 je bilo v industriji zaposlenih že 148.196 oseb, torej dvakrat več kot leta 1939⁸⁴ in skoraj polovica vseh zaposlenih v LR Sloveniji v tem letu. Tako je bilo konec leta 1956 v Ljubljani 93 industrijskih podjetij s skupno 21.473 delavci in uslužbenci. Do leta 1958 se je ta številka povečala na 101 podjetje s 25.391 delavci.⁸⁵ Kljub temu je bilo za Ljubljano vse do leta 1966 značilno večje število razmeroma neobsežnih industrijskih podjetij, edini obsežni, to je z več kot 1.000 delavci, sta bili le dve novi tovarni, Litostroj in Telekomunikacije v Pržanu. Litostroj, ki je zaposloval skoraj petino ljubljanskega industrijskega delavstva, je z novimi prebivališči zaposlenih, šolo in drugo pripadajočo infrastrukturo, postavljeno v severni del mesta (Šiška), močno zaznamoval ta del Ljubljane, ki je postal področje večjega dela nove ljubljanske industrije. V

Ljubljani je bila leta 1966 na prvem mestu kovinska industrija, v kateri je bilo zaposlenih 25,4 % ljubljanskega industrijskega delavstva, sledijo elektroindustrija (16,6 %), tekstilna industrija (12,6 %), živilska industrija (11,5 %) in kemična industrija (5,2 %).⁸⁶

Število zaposlenih po industrijskih panogah med letoma 1939 in 1955⁸⁷

Panoga	1939	1945	1950	1955
Proizvodnja električne energije	180	184	189	240
Barvna metalurgija	161	155	203	227
Industrija nekovin	34	39	142	297
Kovinska industrija	1144	1676	4311	5704
Elektroindustrija	116	-	655	2175
Kemična industrija	184	274	761	1191
Industrija gradbenega materiala	283	442	883	745
Lesna industrija	151	180	370	389
Industrija papirja	797	600	1357	1422
Tekstilna industrija	1039	955	1706	2058
Industrija usnja, obutve in gume	414	414	201	279
Živilska industrija	408	560	1110	1317
Grafična industrija	600	883	1077	1223
Industrija tobaka	649	559	758	726
Filmska industrija	-	-	284	148
Razni obrati	-	105	-	-
Skupaj	6160	7026	14.007	18.141

Največji problem, ki je nastal vzporedno z izgradnjo industrije oziroma kot njena posledica, je bila izredno nagla migracija ljudi v mesta in industrijska središča. Ta proces je sprožil velike stanovanjske težave. Samo v Ljubljani je takoj po vojni primanjkovalo skoraj 2000 stanovanj. Rešitev stanovanjske stiske je bila torej poleg izgradnje industrije prednostna naloga.⁸⁸ Zagovorniki decentralizacije so v obrambo svojih tez navajali celo strateške razloge. Glede na družbeni okvir, kjer naj bi bil sprva do leta 1950 edini zgled sovjetska družba, je bila v povojnih načrtih novih oblasti Ljubljani namenjena predvsem hitra industrializacija, ki je bila tedaj najpomembnejše merilo razvitosti. Največji vpliv na oblikovanje socialno-geografske zgradbe mesta sta imeli stanovanjska in urbanistična politika, katerih osnovni cilj je bila zagotovitev stanovanj za vse sloje prebivalstva.⁸⁹ S tem je bila povezana močna državna intervencija na področju stanovanjske gradnje in oskrbe, ki se je kazala v visokem deležu družbene stanovanjske gradnje. Pojav prostorske socialne diferenciacije je v sklopu vrednot socialističnega družbenega sistema veljal za negativnega in nespremenljivega. Temu sta sledila tudi stanovanjska politika in urbanistično načrtovanje mesta. Družbena stanovanjska gradnja se je financi-

⁷⁸ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 39.

⁷⁹ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 31.

⁸⁰ *Statistični letopis Ljubljane 1959–1964*, str. 106.

⁸¹ Vilfan, *Ljubljana 1945–70*, str. 33.

⁸² Prav tam.

⁸³ Gestrin, *Zgodovina Ljubljane*, str. 537.

⁸⁴ V obravnavanem obdobju je okoli 20 % prebivalstva Dravske banovine živelo od industrije. Ta je konec tridesetih let zaposlovala že okoli 86.000 delavcev. Industrijski delavci so bili osredotočeni na področju Ljubljane s 30,4 %, Maribora z 19,3 %, Celja s 16,5 % in Kranja z 11,5 %.

⁸⁵ Kremenšek, *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane*, str. 25.

⁸⁶ Klemenčič, *Dnevni priliv*, str. 11.

⁸⁷ *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 242.

⁸⁸ Melik, *Nasa velika dela*.

⁸⁹ Rebernik, *Socialno-geografska zgradba*, str. 89.

rala predvsem s stanovanjskim prispevkom, ki so ga plačevali zaposleni in podjetja, denar pa se je stekal v stanovanjski sklad. V stanovanjskih soseskah je bil tako del stanovanj namenjen prodaji, del pa dodeljen upravičencem do solidarnostnih stanovanj. Solidarnostna stanovanja so bila namenjena prebivalstvu z nižjimi dohodki, ki si samo ni bilo možno zagotoviti ustreznega stanovanja. Treba je poudariti, da so bila družbena stanovanja dodeljena tudi prebivalstvu s povprečnimi ali celo nadpovprečnimi dohodki, predvsem tako imenovana kadrovska stanovanja. Rezultat tega je bila heterogena socioekonomska sestava prebivalstva v blokovskih stanovanjskih soseskah. Gmotni položaj lastnikov stanovanj je bil praviloma višji od socioekonomskega položaja imetnikov stanovanjske pravice. Zato se je socioekonomski položaj prebivalstva med posameznimi stanovanjskimi bloki, deli soseske ali med soseskami znatno razlikoval. V soseskah z višjim deležem družbenih stanovanj je bil socioekonomski položaj prebivalstva socialno slabši. Socialne razlike med posameznimi socioekonomskimi kategorijami prebivalstva in posameznimi družbenimi skupinami so bile odvisne tudi od stabilnosti oziroma stopnje gospodarske razvitosti posameznih republik in pokrajin ter Jugoslavije kot celote.⁹⁰

V socialistični Sloveniji so obstajale tri temeljne socialno-ekonomske statistične kategorije prebivalstva: kmetijsko, mešano in nekmetijsko. V vsaki izmed teh kategorij imamo socialne skupine z višjimi in nižjimi dohodki. Zaradi hitrega gospodarskega in družbenega razvoja se je intenzivno spreminjala socialno-ekonomska sestava prebivalstva.⁹¹ Industrializacija in drugi dejavniki so vplivali na spremembe v temeljnih strukturah prebivalstva. Prehod kmečkega prebivalstva v nekmečko je spremljalo spreminjanje deleža aktivnega prebivalstva, s tem pa tudi naraščanje delavskega razreda. Prav tako se je povečalo število uradnikov, kar je posledica osrednjega položaja Ljubljane. Poleg poklicne strukture prebivalstva se je v mnogočem spremenila tudi njena socialna struktura. S povečanjem števila zaposlenih je prišlo tudi do velikih kakovostnih sprememb v socialno-ekonomski strukturi prebivalstva.⁹²

Nova socialna slika

Ko uporabljamo pojem socioekonomske spremembe⁹³ (v starejši literaturi zasledimo tudi druž-

beno-gospodarski, kar je načeloma enak oz. enakovreden pojem), imamo v mislih hkrati ekonomske in družbene spremembe določenega okolja. Socioekonomska struktura pomeni členitev določenih skupnosti glede na njihove družbene in gospodarske (v medsebojni prepletenosti) značilnosti. Socioekonomska struktura ali družbenogospodarska sestava je pomemben, notranje raznolik sklop prvin prebivalstvenih značilnosti. Prebivalstvo lahko obravnavamo z vidika posameznikov ali gospodinjstev, pri čemer pa so izpostavljene zlasti aktivnost, zaposlenost in brezposelnost ter izobraženost. Razlike v dohodkih so najpomembnejše v nastajanju socialnih razlik.⁹⁴ Eno od žarišč neenakosti je nezaposlenost. Če izhajamo iz tega, da ima večina nezaposlenih tudi najnižji standard, gre za največji vir ekonomske in družbene neenakosti.⁹⁵ Zaposlenost prebivalstva je odvisna od stopnje gospodarske razvitosti, zato je temeljni vir socialnih razlik v družbeni delitvi dela, ki se obenem kaže v izobrazbeni strukturi prebivalstva, s tem pa tudi v življenjski ravni.⁹⁶ Porast izobraževanja in čedalje večja vključenost generacij v proces izobraževanja ni dovolj vplivala na zmanjševanje socialnih razlik.⁹⁷

O socialnih in družbenih spremembah govorimo takrat, ko pride do novih oblik družbenega vedenja neponavljajoče se socialne dinamike. Obseg in intenzivnost teh sprememb sta lahko zelo različna – od obnašanja na mikroravni do večjih družbenih sprememb, to je sprememb globalnega družbenega sistema. Osnovno vprašanje je, do kakšnih sprememb v družbeni strukturi je prišlo v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni na Slovenskem oziroma, še bolj specifično, v Ljubljani. Tu nas zanimajo globalne družbene in kulturne spremembe. Takšna globalna sprememba je proces, ki ga ekonomisti imenujejo industrializacija, sociologi pa modernizacija tradicionalne družbe. Kako daleč je segla modernizacija v socializmu na Slovenskem? V času povojne industrializacije se je slovenska družba modernizirala v določenih segmentih: demografske spremembe prebivalstva, urbanizacija vasi in ruralizacija mest, nacionalizem (v nasprotju s tradicionalnim lokalizmom), nova delitev dela, razcvet na področju izobraževanja, ustvarjanje sodobnih industrijskih stratifikacij, višji življenjski standard, emancipacija žensk in transfor-

⁹⁰ Štahan, *Življenjski standard*, str. 23.

⁹¹ Prav tam, str. 22.

⁹² Prav tam, str. 56.

⁹³ Socioekonomija ali socialna ekonomija je pojem, ki lahko zajema več pomenov. Socialna ekonomija uporablja ekonomijo za analizo družbe. Socioekonomija se ukvarja z raziskavo gospodarskih aktivnosti in njihovih odnosov v družbenih procesih, z namenom pojasnjevanja družbene realnosti, ki jo poskuša tudi opisati. Kot interdisciplinarna raziskovalna smer se poslužuje teorij in metod iz številnih drugih ved –

ekonomije, sociologije, zgodovine in drugih družboslovnih ved. Socialna ekonomija je razmeroma mlada družboslovna smer, ki se je razvila proti koncu 20. stoletja. Ekonomska sociologija proučuje tako socialne učinke kot socialne vzroke ekonomskih fenomenov. Ekonomska sociologija se pojavi že konec 19. stoletja, v svojih delih pa jo uporabljajo »očetje sociologije« Emile Durkheim, Max Weber, George Simmel in drugi. Socioekonomisti se tako osredotočajo na socialni vpliv specifičnih ekonomskih sprememb.

⁹⁴ Glas, *Osebnih dohodki*, str. 12.

⁹⁵ *Razvoj samoupravne družbe*, str. 28.

⁹⁶ Štahan, *Življenjski standard*, str. 23.

⁹⁷ *Razvoj samoupravne družbe*, 1971.

Povojni razvoj ljubljanske univerze z novimi študijskimi smermi, zgradbami in študentskimi domovi odpre vrata številnim novim študentom. Če je bilo v akademskem letu 1938/39 vpisanih le 1730 študentov, je to število leta 1954/55 naraslo že na 5534 vpisanih. Na fotografiji je otvoritev strojnega inštituta univerze, Ljubljana, 15. 3. 1946 (foto Jože Kološa; hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

macija družine. Proces modernizacije družbe se ni dogajal enakomerno in je bil povezan s številnimi aberacijami in deviacijami: vsiljevanje težke industrije, coniranje mestnih predelov in demografsko uničenje vasi, stigmatizacija določenega dela prebivalstva ter prekinitev s tradicijo krščansko patriarhalnih družbenih vzorcev.

Družbeni razvoj po drugi svetovni vojni v Ljubljani je označen z dvema procesoma. Prvi je urbanizacija, ki je posledica hitre industrializacije z močnim tokom migracije iz podeželja v industrijska središča, drugi pa socialistična ureditev države in družbe. S spremembo družbenega reda se je spremenil dotedanji življenjski slog Ljubljančanov. Deagrarizacija in urbanizacija sta vplivali na mestni način življenja in dojemanja mesta.⁹⁸ Spremembe v vrednostnih in družbenih normah, ki so posledica socialistične revolucije in spremenjenega politično-ekonomskega sistema, so bile vidne v zmanjšanju socialnih razlik med prebivalstvom,⁹⁹ saj je bila enakost¹⁰⁰ med naj-

pomembnejšimi družbenimi ideali.¹⁰¹ V socialistični družbi imajo vrednote dialektični odnos glede na socialno-ekonomske interese. Stanovanja, zdravje, izobraževanje, kulturne dejavnosti in osebni prihodki so na voljo vsem ter po novi egalitarni ideologiji uravnolovke enakomerno porazdeljeni: enakost materialnih pogojev in možnosti na deklarativni ravni so temelj socialistične ideologije. Tako razredni interesi opredeljujejo vsebino socialistične družbe, medtem ko vrednote usmerjajo metodo, smer in duha pri uresničevanju teh interesov. Kljub vseprisotni ideji egalitarizma je bila priznana določena stopnja družbenega razslojevanja. Tehnična in humanistična inteligenca ter umetniki in arhitekti so bili dokaj blizu takratne nove družbene elite, ki je zasedala vodilne položaje v politiki in gospodarstvu. Kljub deklarirani enakopravnosti se je namreč iz partizanskih vrst in komunističnih veljakov oblikovala nova, socialistična elita, ki je zamenjala predvojno meščansko kapitalistično elito. Čeprav so nekateri prihajali iz nižjih slojev in bili pomanjkljivo izobraženi, so zasedli najvišja mesta v politiki in gospodarstvu.

Osrednji cilj socialistične revolucionarne družbene preobrazbe je bila odprava družbenih razredov

⁹⁸ Priseljavanje iz vasi je še danes vidno v ohranjanju nekaterih dejavnosti – vrtičkarstvo.

⁹⁹ Štahan, *Življenjski standard*.

¹⁰⁰ Egalitarna usmeritev ima korenine v revolucionarni težnji po odpravi družbenih razredov.

¹⁰¹ Prašnikar in Glas, *Osebni dohodki*, str. 12.

*Partijska šola v gradu Kodeljevo, Ljubljana, 19. 7. 1946
(foto Miloš Švabič; hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije).*

in socialne neenakosti. Uradniški in administrativni aparat, ki je pred vojno zaposloval predvsem maloštevilni srednji sloj, je bil po vojni odprt tudi za ljudi iz delavsko-kmečkega okolja. Med nastajajočim srednjim slojem, ki ga pred vojno skorajda ni bilo, so se razvili novi socialno-razredni ideali, ki so temeljili na gmotnem položaju po vzoru predvojnega meščanstva. Nekaterim skupinam (duhovščina, intelektualci, odvetniki in podjetniki) je padel ugled. Nov in poseben socialni sloj so predstavljali družbenopolitični delavci. »Nova oblast je začela spreminjati svet, vsiljevati ljudem njihovo 'srečo', delati silo pri imovini, revne na videz zadovoljevati, bogate spravljati v težave. Vse na hitrico, bolj na povelje, ne s prepričevanjem,« kritično pripominja Matija Maležič, predsednik Mestnega ljudskega odbora med letoma 1948 in 1951.¹⁰²

Družbeno-ekonomske spremembe po vojni so tistemu delu prebivalstva, ki je pred vojno najslabše živel (nekvalificirani fizični delavci, služkinje, berači, vajenci – pravi »lumpenproletariat«), omogočile izboljšanje življenjskega standarda ter postopno izginotje nižjih socialnih slojev.¹⁰³ »Množica beračev v mestu si ni več podajala kljuk, mijavkala po vogalih ali celo umirala po hlevih. Hlapci in deklice so začeli dobivati pokojnine, zdravstvo je postalo dostopno tudi revnim,« izboljšane razmere opisuje omenjeni

Maležič.¹⁰⁴ Predvojno ljubljansko prebivalstvo pa se ni razlikovalo le po družbeni strukturi,¹⁰⁵ temveč je bil izvor socialne neenakosti v različni izobrazbi, nacionalni pripadnosti, družbenem položaju ter posledično v različnem poklicu in s tem povezanim prihodku. »Vsepovsod je bilo polno beračev, zlasti na prometnih krajih in ob nedeljah pred cerkvami. V podobnem položaju so bili tudi invalidi prve svetovne vojne in delovni invalidi. Na ulicah tudi ni manjkalo prosečih ciganov. Kriminala začuda ni bilo veliko, policajev, čeprav maloštevilnih, smo se bali, bili so popolne avtoritete.«¹⁰⁶ Znotraj posameznih socialnih slojev so veljali različni kriteriji, s katerimi so pripadniki posameznih slojev ocenjevali sebe in druge. Izobrazba, poreklo, družinsko ozadje in premoženje so bili pred vojno najpomembnejši kriterij za vrednotenje družbenega položaja.

Temeljno vprašanje pri preučevanju vsake družbe je družbena struktura. Socialna struktura v vertikalni dimenziji vključuje: socialne elite (predvsem politično elito, nato tehnokracijo in druge elite), srednji sloj (višji in nižji), profesionalno strukturo, ki tvori jedro industrijske potrošniške stratifikacije, ter spodnjo plast družbe (nižji sloj), ki je sestavljena iz delavcev, kmetov in revežev (angl. *underclass*, nem. *Lumpenproletariat*). Izredno slikovito podobo ljubljanskega socialnega dna iz obdobja pred vojno nam prikaže

¹⁰² Maležič, *Zgodbe krutih časov*, str. 231.

¹⁰³ Štahan, *Življenjski standard*, str. 36.

¹⁰⁴ Maležič, *Zgodbe krutih časov*, str. 231.

¹⁰⁵ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 11.

¹⁰⁶ Weber, *150 zgodb Ljubljančana*, str. 233.

že prej omenjeni Brajer: »V mojem spominu stoji zapisano, da je Ljubljana med vojnama, še zlasti po letu 1929, ko je prišlo do velike gospodarske krize, premogla številne prebivalce na robu preživetja. Nekateri so živeli v avstrijskih ujetniških barakah iz prve svetovne vojne, naslonjenih na južno stran mrtve proge, ki je z Ljubljanskega polja vodila v podobne barake v Spodnji Šiški onkraj železniške proge, drugi v barakah na Livadi, ki so bile podrte šele dolgo po drugi svetovni vojni, na ljubljanskem gradu in v nekdanji Cukrarni. Precejšen del ljubljanske mestne revščine je poselil Cesto dveh cesarjev, rekli smo Sibirijo, in zlasti gramozno jamo ob Vodovodni cesti za Bežigradom. Nekaj pa jih je živelo tudi v takrat najrevnejši ljubljanski delavski četrti, v Mostah. Vsi so se preživljali predvsem s priložnostnim delom, na primer z obdelovanjem vrtov, ki jih je imela vsaka, tudi večstanovanjska hiša zunaj mestnega središča (na primer Fondove hiše za Bežigradom), ter s sekanjem in spravilom drv vsako jesen. Posebno so bili veseli, če je pozimi zapadlo veliko snega in jih je mestna občina najela za kidanje snega. Spominjam se, da skoraj ni bilo dneva, ko ne bi potrkal kak revež na hišna vrata z vprašanjem, ali je treba kaj narediti na vrtu, nasekati drva ali jih prinesiti v stanovanje. Za plačilo ni želel denarja, ampak obrok tople hrane ali štruco kruha.«¹⁰⁷

Velik del delavstva je pred partijskim prevzemom oblasti v Ljubljani živel celo pod gmotnim in socialnim povprečjem. Povojno statistično izboljšanje vsesplošnih življenjskih razmer, ki ga je ustvarila partija, je za ta del prebivalstva pomenil celo napredek v družbenem položaju. »Dosti bolje niso živele delavske družine v predmestjih, saj računamo, da so nekvalificirani delavci v povprečju zaslužili največ 2,5 dinarja na uro, torej leta 1935 okoli 600 dinarjev mesečno. Pri tem moramo upoštevati, da je toliko znašala najemnina dvoipol sobnega stanovanja, in to ne v mestnem središču. Da bi bila mera polna, so bili zaposleni v veliki večini le moški, med njimi pa je vladal alkohol, kar je obupni položaj teh, običajno najštevilnejših družin še poslabšalo.«¹⁰⁸ Osrednji nosilec ideološkega boja v novi socialistični jugoslovanski državi ter glavni politični in družbeni akter postane delavski razred, ki naj bi ga zastopala komunistična partija v vlogi avantgarde. Delavstvo, ki je imelo pred vojno vlogo zgolj v industrijski proizvodnji in gospodarstvu ter je bilo s tem povezano s pojmom socialne ogroženosti in politične izključenosti, postane z nastopom marksistične dialektike deklarativno vladajoči družbeni razred oziroma sloj. Socialistična ideologija, ki je delo utemeljevala kot produkcijo v materialnem smislu besede, je oblikovala simbolno in politično hierarhijo. Fizično delo je imelo večjo moralno in simbolno vrednost kot intelektualno, industrijsko pa višji

položaj v vrednostni hierarhiji kot kmečko. Pri tem pa ni šlo le za ideološko konstrukcijo. Vrlina je bilo samoodpovedovanje in žrtvovanje delovne energije in časa za skupnost. Ideologija, na kateri je temeljila oblast, je poudarjala socialno enakost in odpravljanje socialnih oziroma premoženjskih razlik. Vodilo je bila misel, da brez dela ni jela. Delo in njegovi rezultati so bili nizko ovrednoteni in plačevani brez večjih razlik glede na izobrazbo in delovno mesto. Poglavitno merilo je bila fizična težavnost dela. Rudar je bil tako bolj cenjen od inženirja v rudniku.¹⁰⁹

Svoj položaj v družbi je partija posebej krepila tako, da je svojo oblast predstavljala kot oblast delavskega razreda, ki naj bi jo odražal predvsem fizični delavec. Načrtna propaganda je delavstvu nenehno dopovedovala, da so vsi ljudje enaki in da je delavec celo predstavnik tistega dela družbe, ki je poklican, da prevzame njeno vodstvo. Istočasno mu je načrtno vcepljala prezir do meščanstva, kamor naj bi spadali bolj ali manj vsi, ki se ne ukvarjajo z neposrednim fizičnim delom, tudi njeno lastno upravno osebje.¹¹⁰ Z uvedbo nove oblasti, kar je bila posledica revolucije, sta se po vojni politična vloga in družbeni položaj takrat imenovanega delavskega razreda, delavstva oziroma zaposlenih, spremenila. Na oblasti je bila komunistična stranka, ki je nastopala v njegovem imenu. Delavski razred je bil deklarativno vladajoči in glede na to se je njegov politični in družbeni položaj izboljšal, gledano skozi življenjsko raven pa se vse do sredine petdesetih let dejansko v povprečju ni bistveno izboljšal glede na predvojno stanje. Pri posameznih skupinah je celo krepko padel.¹¹¹

Pri planskem gospodarstvu v socializmu je bila delovna produktivnost temeljna kategorija, ki je imela hkrati tudi moralni pomen. Povečanje produktivnosti je bilo označeno kot politično dejanje, kot prispevek delavcev k blaginji socialistične družbe.¹¹² Socialistične tovarne so z ekspanzivnim povečevanjem števila zaposlenih in širjenjem prostorov uresničevale parole o modernizaciji in napredku. V uradnem diskurzu in med ljudmi je socialistična modernizacija predstavljala predvsem zaposlitev v mehanizirani proizvodnji. Ne glede na to, da so se ljudem socialistične ideje s specifično terminologijo in slogani marsikdaj zdele nesmiselne, smešne ali so jim celo nasprotovali, so nekatere kljub kritiki ponotranjili: postale so del vsakdanjika ljudi. V tem kontekstu je bila zelo pomembna izkušnja in pravica do polne zaposlitve s plačanim dohodkom (kot tudi pokojnine, zavarovanja z različnimi dodatki in zaščita delavcev v primeru nesreč ali bolezni).¹¹³ Socialistična tovarna je imela v življenju ljudi pomembno vlogo.

¹⁰⁹ Čepič, *Politika življenjske ravni*, str. 397–410.

¹¹⁰ Bučar, *Slovenci in prihodnost*, str. 192.

¹¹¹ Čepič, *Politika življenjske ravni*, str. 397–410.

¹¹² Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*, str. 381.

¹¹³ Prav tam, str. 401.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 232–233.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 233.

Razkorak med proklamiranimi vrednotami in udejanjeno prakso

Že konec petdesetih let in še posebno v začetku šestdesetih let, po prvem zanosu ter prvih petletnih načrtih udarniške obnove in izgradnje, ki so statistično gledano dosegli zavidljive rezultate (elektrifikacija, industrializacija, urbanizacija, izgradnja, dvig izobrazbene ravni), se je pokazalo, da se »nova družba« ne razvija po isti liniji do najpopolnejših oblik, temveč se, nasprotno, ustvarjajo številni novi problemi, nastali v samem sistemu in novih pogojih. V ospredje sta začela vse bolj izrazito stopati razkorak med proklamiranimi vrednotami in deformiranimi oblikami, realiziranimi v praksi, ter polovičnost uresničenih ciljev in rešitev (npr. gospodarskega sistema), ki odpirajo prostor protislovnim procesom: neučinkovitost samoupravnih organov, konservativizem etatistično-birokratskih sil ter formalnih in neformalnih skupin, ki ovirajo neposredno demokracijo, politična kriza in ekonomska stagnacija, naraščanje stopnje brezposelnosti (poleg tega tudi odpiranje mej in odhajanje delovne sile v tujino), vse bolj izrazito socioekonomsko razslojevanje, in to ne na osnovi delovnih rezultatov, temveč najpogosteje zaradi izkoriščanja konjunkture neenakih pogojev dela, različnih zlorab družbene lastnine ali položaja, pojav nacionalizma, ki prihaja v ospredje v ekonomski in kulturni sferi, partikularnost interesov in nagovarjanje avtarkičnega zapiranja v republiške in občinske meje na račun interesov celotne skupnosti ter neizogibnost ustvarjanja edinstvenega jugoslovanskega trga.¹¹⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZAL, LJ, IO MLO, II, plenum MLO, 5. 1. 1946.

LITERATURA

- Ashwin, Sarah: Redefining the Collective, Russian Mineworkers in Transition. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World* (ur. Michael Burawoy, Katherine Verdery). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1999, str. 245–272.
- Brajer, Metod: *Spomini na čas, ki ga je vredno pomniti*. Ljubljana: Maxin, 2003.
- Brkič, Vanja, 2000 let Emone: Ideje o pol milijona Ljubljančanov so nerealne. *Dnevnik*, 25. april 2014.
- Bučar, France: *Slovinci in prihodnost*. Radovljica: Didakta, 2009.
- Čepič, Zdenko: Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 46, št. 1, 2006, str. 397–410.
- Dobrivojevič, Ivana: Urbanization in Socialism: Everyday Life in Yugoslav Towns, 1945 to 1955. *Cityscapes in History: Creating the Urban Experience* (ur. Helena Tóth in Katrina Gulliver). Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014, str. 81–98.
- Ferenc, Tone: Štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941. leta. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, 485–495.
- Glas, Miroslav: *Osebni dohodki kot dejavnik življenjskega standarda v jugoslovanskem socialističnem samoupravnem sistemu*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, 1983.
- Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955* (ur. Zvone Miklavčič). Ljubljana: Mestni arhiv, 1965.
- Klemenčič, Vladimir: Dnevni priliv delovne sile v industrijska podjetja Ljubljane v letih 1951 in 1961. *Geografski vestnik*, Letn. 35, 1963, str. 3–13.
- Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertoar iz uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- Kremenšek, Slavko: *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejših dobe*. Ljubljana: PZE za etnologijo Filozofske fakultete, 1980.
- Makarovič, Gorazd: *Slovinci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Založba Krtina, 1995.
- Maležič, Matija: *Zgodbe krutih časov: iz zapiskov, dokumentov in spominov Matije Maležiča*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2008.
- Melik, Anton: *Naša velika dela*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1951.
- Mihelič, Breda: *Urbanistični razvoj Ljubljane*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Partizanska knjiga, 1983.
- Moore, Stephen: *Sociologija, ključni pojmi in dejstva*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Niedermüller, Peter: Arbeit, Identität, Klasse, Der Sozialismus als Lebensentwurf. *Arbeit im Sozialismus, Arbeit im Postsozialismus, Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa* (ur. Klaus Roth). Münster: LIT, 2004, str. 23–37.
- Odbor za sklic in pripravo 2. kongresa samoupravljalcev Jugoslavije: *Razvoj samoupravne družbe in življenjski standard delovnih ljudi*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1971.
- Petrovič, Mateja: *Ljubljana v času obnove 1945–1947*. Diplomaska naloga, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1994.

¹¹⁴ Prošič Vornič, Kriza i svakodnevi život, str. 48.

- Prašnikar, Janez in Miroslav Glas: *Osebni dohodki kot dejavnik življenjskega standarda v jugoslovanskem socialističnem samoupravnem sistemu*. Ljubljana: RSS, 1982.
- Rebernik, Dejan: Prebivalstveni razvoj po letu 1945. *Ljubljana: geografija mesta* (ur. Milan Orožen Adamič). Ljubljana: Ljubljansko geografsko društvo in Založba ZRC, 2000, str. 25–38.
- Rebernik, Dejan: Razvoj prebivalstva v Ljubljanski urbani regiji. *Dela 22 – Geografska problematika Ljubljane in Zagreba* (ur. Andrej Herakovič). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana, 2004.
- Rebernik, Dejan: Prebivalstveni razvoj Ljubljane po letu 1945. *Geografski vestnik*, letnik 71, 1999, str. 41–60.
- Rebernik, Dejan: Socialnogeografska zgradba in preobrazba Ljubljane. *Geografija Ljubljane* (ur. Mirko Pak). Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2002, str. 85–116.
- Slovenska novejša zgodovina 2: Od programa zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (ur. Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Splošni pregled dravske banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma* (ur. Rudolf Andrejka). Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.
- Statistični godišnjak 1938–1939*, knjiga IX. Beograd, 1939.
- Statistični letopis Ljubljane 1959–1964*. Ljubljana: Center za informatiko pri Mestni upravi Mestne občine, Služba za mestno statistiko in ekonomske analize, 1939–2011.
- Suhadolc, Janez: Starci pijejo vino in hvalijo stare čase, kolumna. *Reporter*, 25. 1. 2010.
- Šifrer, Živko: Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. *Prikazi in študije*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1956–1991.
- Šorn, Mojca: *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Štahan, Josip: *Življenjski standard v Jugoslaviji*. Ljubljana: Globus Zagreb, Delo Ljubljana, 1974.
- Vilfan, Sergij: *Ljubljana 1945–70*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1970.
- Vodopivec, Nina: *Antropološka analiza konstrukcije preteklosti in pripadnosti. Primer Predilnica Litija*, doktorska disertacija. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2006.
- Vodopivec, Nina: Modernizacija in tranzicija. Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377–402.
- Vogelnik, Dolfe: Kronika mesta Ljubljane v številkah. *Kronika slovenskih mest*, letnik 6, št. 1, 1939, str. 47–51.
- Vogelnik, Dolfe: *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*. Beograd: SDEJ – Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961.
- Vrišer, Igor: *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*. Ljubljana: Kronika, 1956.
- Vujović, Sreten: *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2005.
- Weber, Tomaž: *150 zgodb Ljubljančana (1910–2002)*. Ljubljana: samozaložba, 2004.
- Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo*. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane (ur. Ferdo Gestrin). Ljubljana: Kronika, 1983.

USTNI VIRI

- Pričanje, Lojze Petelin (1956), Ljubljana Trnovo, 20. 2. 2015, hrani avtor.
- Moje ulice, radijska oddaja, Radio Študent in Val 202, 2010–2016, transkripcija, Vera Havliček, Ljubljana, 1. 8. 2010, dostopno na <http://old.radiostudent.si/article.php?sid=24458>.

S U M M A R Y

Social image of Ljubljana in 1945–1965

The liberation of Yugoslavia in May 1945 signalled the end of the Second World War in the state, but not also the end of the socialist revolution. In every sphere of life (social, political, and economic), the Soviet prototype was taken as an ideal. Under the guise of modernisation and cultural progress, the predominantly rural and patriarchal Yugoslav society was transformed in accordance with the Party's programme. The reforms encompassed improvements in the fields of education and sanitation, the eradication of the old society and lifestyle through hastened industrialisation, mass resettlements, nationalisation and expropriation, collectivisation, and mobilisation for work in factories. During the first two decades after the Second World War, Ljubljana underwent drastic economic and social changes. The process that unfolded in the said period made a complete break with the pre-war tradition and ushered in a new socialist social reality. After the war, the decision was also adopted that Ljubljana should become not only the administrative, cultural, transport and economic centre, but also an industrially developed

city. Due to constant changes in administration, city boundaries and methodology, it is very hard to arrive at an accurate number of Ljubljana's population, as each population census features different numbers of inhabitants both by individual municipalities and for the settlement of Ljubljana as a whole. According to the population census of 1931, there were 59,765 inhabitants in the city and after joining the surrounding municipalities into the so-called Great Ljubljana in 1935, their number reached 79,050 in 1939. After the occupation in 1941, the number of the population grew to 88,695. According to the census that took place at the end of the war, on 15 July 1945, Ljubljana recorded 96,865 inhabitants. The census of October 1945, however, reveals that Ljubljana's population amounted to about 103,000 inhabitants; industries employed 7,869 persons, forestry 78, construction 2,401, transport 3,537, tourism, catering and hospitality industries 5,988, public housing services 720, agriculture only 576, handicrafts 34,258, and as many as 44,095 persons were dependent. According to the population census of 15 March 1948, there were 115,095 permanent residents, and 121,050 total residents. The census conducted in 1953, however, shows that Ljubljana's population increased to 138,981, 5.07% of whom engaged in agriculture, 4.28% were craftsmen, and 1.6% apprentices. Workers in industry and construction accounted for 32.18% and public servants to no less than 38.14%; at the time when the census was conducted, Slovenia's capital registered 9.06% of retired and dependent population and 9.67% oth-

ers. In 1961, the number of the population in the area encompassing present-day City of Ljubljana rose to 170,505. According to the census of 1971, Ljubljana's population surpassed the 200,000 mark. Changes in the socio-economic population structure also brought about changes in the demographic and economic characteristics of households. The number of households rose at a faster rate than the number of the population. During the post-war industrialisation, Slovenian society modernised in certain segments: demographic changes in the population, the urbanisation of villages and the ruralisation of cities, new work divisions, boom in education, the creation of modern industrial stratifications, the growing living standard, the emancipation of women, and the transformation of families. The main objective of the socialist revolutionary social transformation was the elimination of social classes and social inequality. The bureaucratic and administrative apparatus, which mostly employed the few members of the middle class before the war, now opened its doors for the members of workers' and rural milieus, while some groups (clergy, intellectuals, lawyers, and entrepreneurs) suffered a loss of reputation. In other words, despite the declared equality, a new socialist elite was created from former Partisans and communist dignitaries in place of the former bourgeois capitalist elite. The post-war socio-economic changes brought about the improvement in the living standard of the most disadvantaged part of the population before the war and a gradual elimination of lower social strata.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 718(497.473=411.16)(091)

Prejeto: 19. 3. 2017

Renato Podbersič

dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: renato.podbersic@guest.arnes.si

»Hiša živečih« v Rožni Dolini

Judovsko pokopališče med Gorico in Novo Gorico*

IZVLEČEK

Prispevek prinaša zgodovinski pregled vzpostavitve in načina pokopavanja na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Novi Gorici, ki velja za največje tovrstno pokopališče na Slovenskem. Do septembra 1947 je skupaj s sinagogo v Gorici (Italija) tvorilo zaključeno celoto. Vzpostavila ga je nekdanja goriška judovska skupnost, ki pa je leta 1969 prenehala obstajati. Danes omenjeno pokopališče, skupaj z nekdanjo judovsko mrliško vežico, ni več v uporabi. Kljub temu je odličen primerek ohranjene judovske kulturne dediščine, ki pa še čaka na ustrezno ovrednotenje.

KLJUČNE BESEDE

Judovsko pokopališče, Judje na Slovenskem, Judje v Gorici, zgodovina Judov, pokopavanje Judov

ABSTRACT

»HOUSE OF THE LIVING« IN ROŽNA DOLINA. JEWISH CEMETERY BETWEEN GORIZIA AND NOVA GORICA

The contribution offers a historical overview of establishing and maintaining burial practices at the Jewish cemetery in Rožna Dolina near Nova Gorica, which is the largest cemetery of its kind in Slovenia. Until September 1947, the Jewish cemetery formed a whole together with the synagogue in Gorizia (Italy), established by the former Jewish community of Gorizia, which ceased to exist in 1969. Even though the said cemetery, as well as the Jewish funeral parlour, is no longer in use today, it continues to serve as a splendid example of the preserved Jewish cultural heritage, which is yet to be properly appraised.

KEY WORDS

Jewish cemetery, Jews in Slovenia, Jews in Gorizia, history of Jews, Jewish burial practices

* Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Kultura na Goriškem se je skozi stoletja bogatila z italijanskimi, slovenskimi, furlanskimi, nemškimi in tudi judovskimi vplivi. Včasih so Gorico imenovali, seveda preveč romantično, kar »Jeruzalem na Soči« (it. *Gerusalemme sull'Isonzo*) ali »mali Jeruzalem« (it. *Piccola Gerusalemme*).¹

Goriška judovska skupnost ni izstopala po številčnosti, ampak zaradi vpliva v vsakdanjem, predvsem gospodarskem življenju teh krajev. Goriški Judje so bili verjetno v mestu prisotni že ob njegovem nastanku, prva pisna omemba pa sega v leto 1288. Dolga stoletja je judovska skupnost dajala pomemben pečat Gorici in njeni deželi, na vrhuncu sredi 19. stoletja pa je štela dobrih tristo pripadnikov. Na historičnem Goriškem, to je na ozemlju nekdanje Goriške grofije (do leta 1500) oz. pozneje Goriško-Gradiške dežele pod Habsburžani (do leta 1918), sta sicer v preteklosti obstajali dve samostojni judovski skupnosti: Gorica in Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo). Prvo svetovno vojno in razpad Avstro-Ogrske je preživela le judovska skupnost v Gorici, ki so se ji že leta 1893 priključili tudi maloštevilni preostali Judje v Gradišču ob Soči.²

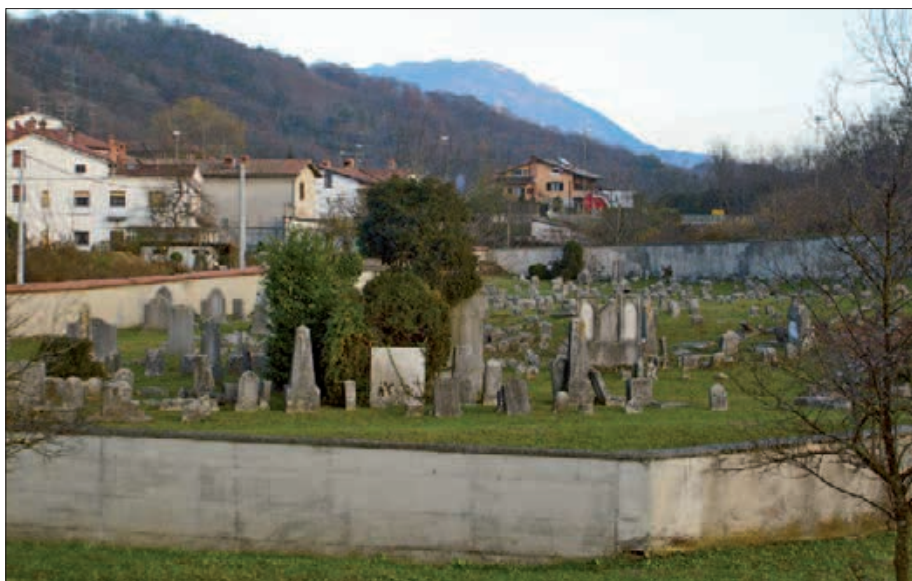
Danes judovske skupnosti v Gorici ni več. Zaradi maloštevilnosti se je leta 1969 združila s tržaško judovsko skupnostjo. Na nekdanj pomembno in vplivno goriško skupnost pa spominja judovsko pokopališče v Rožni Dolini, kjer so do razmejitve med tedanjo Jugoslavijo in Italijo septembra 1947 svoje umrle pokopavali člani Judovske skupnosti iz Gorice (Italija). Judovsko pokopališče, skupaj s sinagogo v Gorici,

je edini ostanek nepremične kulturne dediščine, ki je nekdanj pripadal zaokroženi goriški judovski skupnosti in je danes razdeljen med dve državi članici Evropske unije.

Judovsko pokopališče skozi čas

Danes žal skorajda ni ohranjenih starejših judovskih pokopališč, ki bi pričala o preteklosti Judov na Slovenskem. Ohranil se ni noben nagrobni spomenik judovske skupnosti v Ljubljani, trije judovski nagrobniki so se ohranili v Mariboru, šest judovskih stel pa hranijo na Ptujju.³

Edino »delujoče« judovsko pokopališče v naši državi se danes nahaja na ljubljanskih Žalah, od preostalega dela pokopališča pa je ločeno z ograjo oz. živo mejo. Judovsko pokopališče v Rožni Dolini pri Novi Gorici je tako edinstven spomenik judovske kulturne dediščine na Slovenskem. Ima obliko trikotnika in je dobro vidno s cestnega nadvoza, saj leži tik ob glavni prometnici, ki skozi predor Panovec z juga vodi v Novo Gorico. Na severni strani pokopališča pa je Vipavska cesta, ki iz Italije vodi proti Vipavski dolini. Poleg tega je to največje judovsko pokopališče v državi, saj sta pri nas ohranjeni zgolj še tovrstni pokopališči v Dolgi vasi pri Lendavi in v Ljubljani. Glede na velikost in kulturno-zgodovinski pomen je v Rožni Dolini eno pomembnejših ohranjenih judovskih pokopališč v srednjeevropskem prostoru. Najstarejši nagrobnik, ki ga danes lahko vidimo v Rožni Dolini, nosi letnico 1652.⁴

Pogled na judovsko pokopališče v Rožni Dolini s ceste, ki z juga vodi proti Novi Gorici (foto: Renato Podbersič).

¹ Morpurgo, *Valdirose – Memorie*, str. 78; *Gerusalemme sull'Isonzo*, str. 17.

² *Gerusalemme sull'Isonzo*, str. 8–14; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 17–88; Arčon, *Judovska skupnost*, str. 11–82.

³ Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 86–87; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 79–80.

⁴ Vivian, *Il cimitero israelitico*, str. 91–92; Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 19; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 300–302.

Pokopališče obsega 5652 kvadratnih metrov in je leta 1881 nasledilo starejše pokopališče s konca 17. stoletja na tem prostoru, vendar bolj vzhodno od današnje lege. Prvotno pokopališče v Rožni Dolini je lepo vidno na franciscejskem katastru iz leta 1822, ležalo je južno od potoka Vrtojba, izven naselja in v naravnem okolju.⁵ Zadnji judovski pokopi v Rožni Dolini so se izvršili ob koncu druge svetovne vojne, pokopališče pa skupaj šteje več kot 900 nagrobnikov. Številni nagrobniki danes ne ležijo več na prvotni lokaciji.⁶

Najstarejši nagrobnik, ki pa danes ni več ohranjen, naj bi segal v drugo polovico 14. stoletja. Posvečen naj bi bil Regini, Zerachevi hčerki in Benedetovi ženi, nosil naj bi letnico 5131 po judovskem štetju, kar ustreza našemu letu 1371. Iz Maribora naj bi ga leta 1831 pripeljal Salomon Luzzatto. Tako ostaja najstarejši nagrobnik na pokopališču v Rožni Dolini tisti z letnico 1652. Starejši nagrobniki so bili v Rožno Dolino prepeljani tako z nekdanjega judovskega pokopališča, ki je stalo blizu današnje sinagoge v Gorici, kot tudi z drugih območij, na primer iz Maribora.⁷

Judje verjamejo, da je smrt zgolj prehod v srečno večnost, zato pokopališče imenujejo »hiša živečih« (hebr. *Beth-Ha-Chajim*) ali »hiša grobov« (hebr. *Beth-Ha-Kevarot*). V preteklosti so si Judje poleg Gorice pokopališča že ob koncu srednjega veka uredili v bližnjih mestih (Trst, Videm, Čedad). Kasneje so jih vzpostavili tudi v Portogruaru (leta 1620) in Gradišču ob Soči/Gradisca d'Isonzo (leta 1722). V drugih krajih, kjer judovskih pokopališč ni bilo, so morali Judje umrle pokopavati zunaj pokopališkega zidu. Imeli pa so to možnost, da so mrliče prenesli in pokopali v krajih, kjer so obstajala samostojna judovska pokopališča.⁸

Ne vemo zagotovo, kje so v preteklosti umrle pokopavali goriški Judje. Nedvomno je pokopališče zanje obstajalo v bližini današnje sinagoge v ulici Ascoli v Gorici oz. poleg nekdanjega goriškega geta, ki so ga na zahtevo cesarja Leopolda I. ustanovili ob koncu 17. stoletja. Na ostanke grobov so naleteli ob obnovi sinagoge. Goriški zgodovinar in kronist Ivan Marija (Marussig) Marušič (1641–1712) je podrobno opisal veliko epidemijo kuge, ki je Gorico prizadela leta 1682. Tam med drugim piše, da se je Vito Pincherle, goriški Jud, ubil ob padcu z lestve in bil »pokopan ob svojih pri Kornu«.⁹ Umrlega Pincherleja so torej pokopali ob potoku Kornu, na kraju, kjer je šele ob koncu 17. stoletja nastal goriški geto – pravzaprav novi geto, kajti Judje v Gorici so pred tem strnje-

no živeli v predelu Cocevia nad Raštelom v središču spodnjega dela mesta, pod grajskim gričem. Očitno pa so Judje svoje umrle že pred tem pokopavali ob Kornu. Z nastopom habsburškega cesarja Jožefa II. (vladal 1780–1790) in uveljavitvijo njegovih reform so oblasti prepovedale pokope znotraj mest, verjetno predvsem iz higienskih razlogov. Tako se je tudi prvotno judovsko pokopališče v Gorici pomaknilo iz mesta v Rožno Dolino, ki tedaj še ni bila del občine Gorica (it. *Comune di Gorizia*), in je ležalo slabe pol ure hoda iz središča mesta.¹⁰

Način pokopa

V skladu z judovskim verskim izročilom (talmud) ima pokopavanje umrlih posebno mesto. Če so osebo judovskega porekla pokopali na nejudovskem pokopališču, najdemo na nagrobniku Davidovo zvezdo. Pokop je treba opraviti čim prej, najbolje na dan smrti, saj Judje verjamejo, da duša ne najde pokoja, dokler telo ni pokopano. Pogreb (hebr. *kevura*) umrlega velja pri Judih za eno najpomembnejših verskih zapovedi, s pokopom je po običaju povezana tudi obredna nečistost, ki spremlja stik z umrlim. Posebna judovska pogrebna družba (hebr. *hevra kadisha*), ki jo navadno sestavljajo prostovoljci, je obstajala tudi znotraj goriške judovske skupnosti. Poskrbela je za pravičen postopek očiščevanja trupla pred pogrebom in za pripravo na pokop.¹¹

Po judovskih običajih je do pokopa umrlega prišlo, kakor hitro je bilo mogoče, ob prisotnosti najožjnih sorodnikov. Osnovno načelo je bilo spoštovanje do pokojnika (hebr. *k'vod hamet*). Pokojnikovo telo so s toplo vodo umili od glave do nog in ga zavili v bel mrtvaški prt (hebr. *tahrith*). Do pogreba je ob pokojniku vedno kdo bdel (hebr. *shemira*). Umrli so bili pokopani v preprostih krstah. Judje so poznali običaj umivanja rok ob odhodu s pokopališča.¹²

Judovski grobovi so obrnjeni proti vzhodu, proti Jeruzalemu. Svojci in prijatelji, ki jih obiščejo, ne prinašajo cvetja. Namesto tega na nagrobnike postavljajo kamenčke, ki spominjajo na biblijsko štiridesetletno potovanje Judov po puščavi po odhodu iz Egipta, kjer so morali pokopana trupla zaščititi s kamni, da jih niso oskrunile divje živali. Na nagrobnike rabinov in drugih pomembnih mož Judje navadno polagajo lističe z željami oz. prošnjami, saj verjamejo, da bo duša umrlega za njihovo uresničitev izprosila Boga/Jahveja. Jude svečeniškega izvora in rabine so navadno pokopavali blizu vhoda na pokopališče, da se njihovi svojci ob obiskih na pokopališču niso »omadeževali« z bližino drugih grobov. Ob zidovih pokopališča so navadno pokopavali tujce, revnejše in sa-

⁵ ARS, AS 179, G, FJ, G217, g, A02.

⁶ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 17–18; Ogrin, *Židovsko pokopališče*, str. 34–37; Gruber, *Jewish Heritage Travel*, str. 324.

⁷ Vivian, *Il cimitero israelitico*, str. 92–93; Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 17–18.

⁸ Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria*, str. 415.

⁹ *Il diario della peste*, str. 122.

¹⁰ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 18–19; Gruber, *Jewish Heritage Travel*, str. 324.

¹¹ Lamm, *The Jewish Way*, str. 22–35; Loricchio, *Il cimitero ebraico*, str. 21.

¹² Prav tam.

momorilce. Slednjim pogosto niso dovolili postaviti niti nagrobnika, navadno so jih pokopavali ponoči. Če pa so postavitev nagrobnika dovolili, so samomorilci dobili skromen nagrobnik, podoben tistemu, ki ga v Rožni Dolini najdemo na grobu filozofa Carla Michelstädterja.¹³

Na nagrobnikih v Rožni Dolini je navadno zapisano ime pokopanega Juda, datum smrti, včasih pa tudi datum rojstva. Pogosto zasledimo nagrobni napis, ki so mu včasih dodali znak, ki je nakazoval pokojnikov poklic, rod ali katero izmed njegovih vrlin.

Nagrobniki v Rožni Dolini in njihov popis

Večina nagrobnikov je izdelana iz lokalnega apnenca, zato se že krepko poznajo sledi časa. Prvi popis nagrobnikov v Rožni Dolini so goriški Judje izvedli leta 1876, ko so našli 692 grobov. Popis je naredil Samuele Jona, tedanji tajnik Judovske skupnosti v Gorici. Iz tega popisa je razvidno, da ima vsak nagrobnik svojo številko, ki je vklesana v kamen. Najstarejši nagrobniki so bili na današnje mesto preneseni tako s starejšega pokopališča, ki je stalo nedaleč stran, kot tudi z nekdanjega pokopališča pri sinagogi v Gorici. Posamezni nagrobniki so bili prineseni tudi od drugod, kot na primer iz Maribora. Kot je zapisal goriški rabin Giacomo Bolaffio,¹⁴ so nekateri nagrobniki izginili ob poplavih, ko pokopališče še ni bilo ograjeno z zidom. Špet druge so ukradli ali pa so ostali zakopani pod zemljo. Žato je dal rabin Bolaffio pobudo za izkop nagrobnikov. Dva jim je uspelo izkopati, nakar so ju s pomočjo verig izvlekli iz zemlje, očistili in postavili na svoje mesto. Leta 1881 so 27 nagrobnikov prenesli s starejšega pokopališča na bližnji lokaciji in jih namestili vzdolž zunanje strani zidu današnjega pokopališča. Vidimo jih lahko v vzhodnem kotu pokopališča, kamor so jih premaknili ob urejanju nove cestne povezave južnih predmestnih naselij z Novo Gorico sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja.¹⁵

Zadnji, leta 1876 popisani nagrobnik je prejel številko 628, pod katero so pokopali Adele Mor-

purgo, ki je umrla 11. julija 1876. Takoj opazimo razliko med zaporedno številko zadnje pokopane in skupnim številom vseh nagrobnikov, ki izhaja iz preprostega dejstva, da so bili nekateri nagrobniki označeni z zaporednimi črkami (a, b, c), da bi lahko bili v različnih časovnih obdobjih umrli pripadniki iste družine pokopani skupaj.¹⁶

Starost posameznih nagrobnikov lahko z branjem nagrobni napisov (epigrafov) razdelimo na štiri obdobja:

Prvo obdobje od 13. do 15. stoletja: dva napisa iz let 1406 in 1450. Prvi je pripadal Leviju Joshua, sinu Izaka. Najden je bil leta 1865 v atriju hiše na Stolnem trgu (Piazza del Duomo) v Gorici. Drugi nagrobnik je verjetno pripadal članu družine Morpurgo.¹⁷

Drugo obdobje od 16. do 17. stoletja: dva napisa iz let 1617 in 1652. Prvi napis na kamnu je slavil člana družine Jona, našli so ga v hiši v Gorici. Drugi napis iz leta 1652 pa je danes najstarejši identificiran nagrobnik.

Tretje obdobje od leta 1732 do leta 1829: 16 nagrobnikov, ki so bili leta 1881 preneseni iz starega na novo judovsko pokopališče.

Četrto obdobje od 1829 do danes: gre za približno 900 nagrobnikov z napisi v hebrejščini, hebrejščini in italijanščini/nemščini ali zgolj v italijanščini.¹⁸

Samuel Jona v uvodu k prvemu popisu podaja tudi število nagrobnikov, ki so pripadali posameznim judovskim družinam v mestu: Morpurgo 139, Gentili 127, Luzzatto 80, Pincherle 56, Senigaglia 37, Bolaffio 34, Jona 23, Richetti 17, Dörfles 10, Michelstaedter 7, Reggio 6, Pavia 5, Windspach 2, Schnabl 1, Schönheit 1. Omenjeni popis nagrobnikov obenem priča o prisotnosti in velikosti posameznih judovskih družin v Gorici.¹⁹

Sledil je popis iz leta 1894, ki je bil dopolnjen leta 1932, ko so na tem pokopališču našli 878 nagrobnikov. Tudi ta popis se hrani v Trstu. V seznamu je poleg imena in priimka umrlega navedena letnica njegove smrti, zapisana po judovskem štetju let. Samo med letoma 1923 in 1930 so zapisovali po našem štetju let.²⁰ Starejši nagrobniki so navadno majhni, preprosti in v obliki stele ter so tipični za Jude Aške-naze, napisi na njih so samo v hebrejščini. Najdemo jih predvsem na vzhodni strani pokopališča. Poleg njih lahko vidimo majhne nagrobnike z nekakšnim turbanom na vrhu, ki so sefardskega izvora in imajo samo hebrejske napise. Novejši nagrobniki iz 19. stoletja so bolj moderni in prilagojeni okolju, imajo pa

¹³ Lamm, *The Jewish Way*, str. 39–54; Arčon, *Judovska skupnost*, str. 100–101; Fon, *Nedokončana zgodba*, str. 281–286.

¹⁴ Giacomo Bolaffio je službo rabina v Gorici opravljal od leta 1894. Bil je zadnji domači rabin, vzgojen v Gorici. Rodil se je leta 1857. Šolal se je v Gorici pri stricu, rabinu Salomonu Gentilliju, nekdanjem goriškem rabinu. Giacomo Bolaffio se je nadalje šolal v Trstu, in sicer pri rabinu Melliju in rabinu Tedeschiju, od leta 1892 pa na rabinskem kolegiju v Rimu (*Collegio Rabbinico Italiano*), kjer je tudi dokončal študije. Čas njegovega opravljanja rabinske službe v Gorici je ostal dobro zapisan. Prizadeval si je za poživitev judovske vere v obdobju nagle sekularizacije in za ustrezen verski pouk judovske mladine v Gorici. Tudi po preselitvi na mesto rabina v Torinu leta 1903 je ohranil tesne stike z domačim krajem. Po zaključku službovanja v Torinu leta 1935 se je vrnil v Gorico in tam umrl 28. januarja 1937 (<http://www.rabbini.it/giacomo-bolaffio/>; Podbersič, *Judovska skupnost*, str. 78–79).

¹⁵ Vivian, *Il cimitero israelitico*, str. 93–94; Loricchio, Valdirose, str. 105–106.

¹⁶ ACET, Gorizia, *Elenco dei sepolti nel cimitero israelitico di Gorizia rilevato dalle lapidi nell'Ottobre 1876*.

¹⁷ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 20; Gruber, *Jewish Heritage Travel*, str. 325.

¹⁸ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 19–20; ACET, *Elenco dei sepolti nel cimitero israelitico di Gorizia rilevato dalle lapidi nell'Ottobre 1876*.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Loricchio, Valdirose, str. 106; Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 20.

Nagrobnik članov družine Morpurgo (foto: Renato Podbersič).

dvojezične napise, hebrejske in nemške oz. hebrejske in italijanske. Vsak nagrobnik na pokopališču v Rožni Dolini je imel svojo številko, ki je bila vklesana v nagrobni kamen. Na njih pogosto najdemo različne simbole, ki označujejo posamezne judovske družine: dvignjene roke v znak blagoslavljanja, združene v palcih, duhovniška družina (Coen); vrč, iz katerega voda teče v umivalnik (Levi); golob (Jona); petelin z ječmenovim klasom v kljunu (Luzzatto); velika riba, iz ust katere moli človek (Morpurgo); grb s simbolom besnega leva (Senigaglia); knjiga ali zvitek Tore je simbol za grob učenjaka. Nekateri nagrobniki so žal izginili ob poplavih bližnjega potoka Vrtojba, ko pokopališče še ni bilo ograjeno z zidom. Nekatere nagrobnike pa je sčasoma prekrila zemlja, kajti talmud prepoveduje njihovo premikanje in dvigovanje. Na nekaterih nagrobnikih lahko vidimo tudi simbole, ki niso povezani z družino tam pokopanega: svetilka, granatno jabolko (simbol plodnosti), palmova veja (znak blagoslova in obnovitve), list akanta, etrog (citrona) ali venec kot znak modrosti in znanja.²¹

Judovsko pokopališče med prvo svetovno vojno

Posebnost, pravzaprav svetost prostora ob judovskem pokopališču v Rožni Dolini kažejo tudi dogod-

ki v času soške fronte. Po italijanski zasedbi Gorice v šesti soški bitki in pomiku fronte proti vzhodu se je jeseni 1916 to pokopališče znašlo na frontni črti. Na tedanjih vojaških zemljevidih opazimo, da so imele avstro-ogrske enote svoje prve položaje na vzhodnem koncu pokopališča, italijanske pa na zahodnem. Med njimi je ležalo judovsko pokopališče, ki so se ga oboji trudili spoštovati, zaradi obstreljevanja pa je bila uničena judovska mrliška vežica.²²

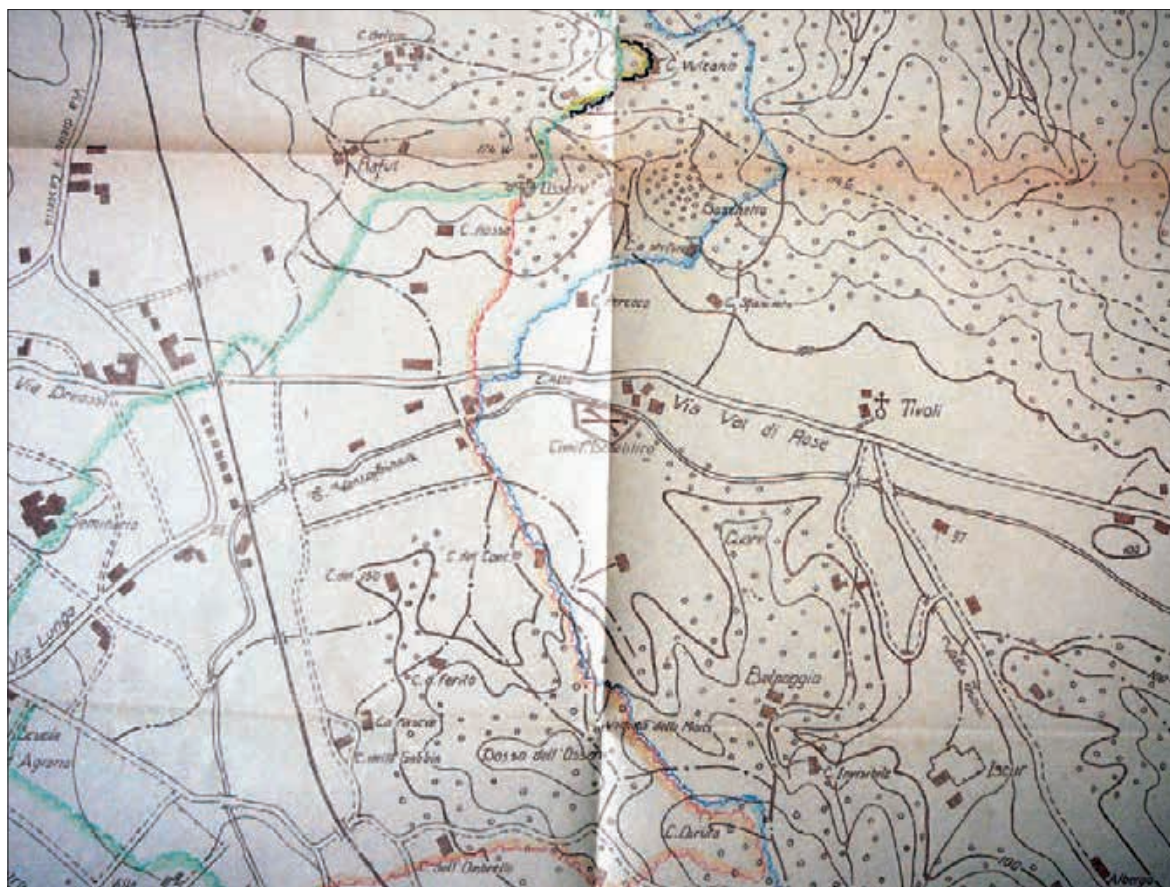
Danes so na pokopališču ohranjeni grobovi nekaterih judovskih vojakov avstro-ogrske vojske, ki so umrli med boji na soški fronti v okolici Gorice.²³ Ti vojaki so bili:

- Chaim Huppert, rezervni nadporočnik iz 22. pehotnega polka, padel 19. novembra 1915 pri Podgori,
- dr. Fritz Hochwald, poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 37, padel 28. oktobra 1915 v vojaški zasilni bolnišnici (lazaretu) pri Pevmi,
- dr. Eduard Auersach (1890–1915), rojen v Galiciji, poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 30, padel 30. oktobra 1915 pri Podgori,
- Franz Artner (1894–1917), rojen v Parniku na Češkem, poročnik, prenesen s pokopališča v Čepovanu leta 1929.

²¹ Loricchio, Valdirose, str. 106; Loricchio, Il cimitero ebraico, str. 21–22; Arčon, *Judovska skupnost*, str. 100–102.

²² Podbersič, *Judovski vojaki*, str. 43; Podbersič, *Judovska skupnost*, str. 206.

²³ Lodi, *I militari*, str. 25–27.

Jeseni 1916 je frontna črta med avstro-ogrsko in italijansko vojsko potekala tik ob judovskem pokopališču v Rožni Dolini (hrani: A.U.S.S.M.E. – Archivio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma).

Nagrobnik avstro-ogrškega rezervnega nadporočnika Chaima Hupperta, ki je padel jeseni 1915 na soški fronti (foto: Renato Podbersič).

Poleg tega je bilo, sodeč po ohranjenem imeniku (it. *Elenco dei Sepolti*),²⁴ tam pokopanih še nekaj judovskih vojakov avstro-ogrške in italijanske vojske, katerih nagrobniki pa žal niso več ohranjeni: Bruno Frucht, Camillo Ghiron (padel 17. avgusta 1916), Guido Caffaz, Guido Sadum (padel 23. maja 1917), Markus Geller (padel 28. aprila 1917), Adolfo Landes (padel 12. avgusta 1916) in Ludwig Schisca (vojak, prenesen z vojaškega pokopališča na Ajševici).

Območje je tudi po končani vojni ostalo prepredeno z jarki in ostanki vojaškega materiala. Kot je poročala *Goriška straža*: »V Rožni dolini blizu židovskega pokopališča so vojaki razstreljevali municijo, ki je ležala dosedaj po gozdih in travnikih bližnje okolice.«²⁵

Od obnove do pozabe

Po prvi svetovni vojni so goriški Judje mrliško vežico ob pokopališču obnovili in jo ponovno odprli

²⁴ Kopijo imenika (*Elenco dei Sepolti*) pokopanih na pokopališču v Rožni Dolini danes hrani Muzej pri sinagogi v Gorici, izvornik pa je shranjen v Arhivu judovske skupnosti v Trstu (ACET).

²⁵ *Goriška straža*, 3. 2. 1921, št. 5, »Eksplodizija v Rožni dolini«.

leta 1929. Septembra 1929 je Mario Donati, takratni predsednik Judovske skupnosti v Gorici, oddelek za vojno škodo Ministrstva za javna dela zaprosil, naj jim nakaže 47.000 lir za popravilo mrliške vežice v Rožni Dolini in zidu okoli pokopališča. Plačilo je bilo pripravljeno spomladi 1930, toda goriški judovski skupnosti so ga izplačali šele junija 1930.²⁶

Zaradi odrezanosti od tradicionalnih judovskih središč v srednji in vzhodni Evropi ter posledično spremenjene vloge goriške skupnosti po prvi svetovni vojni je število Judov v Gorici naglo upadalo. Stanje se je še poslabšalo ob italijanskem vstopu v drugo svetovno vojno junija 1940. Kljub temu so Judje ohranjali svoje običaje, tudi pokope na pokopališču v Rožni Dolini, do septembra 1943, ko je v Gorici vztrajalo zgolj še okrog 70 Judov.²⁷

Razmere so se zaostriale po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske na Goriško. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinoписju poznan tudi kot *La caccia all' ebreo*. Večino preostalih goriških Judov so aretirali jeseni 1943 in jih odpeljali v uničevalno taborišče Auschwitz, od 48 odpeljanih sta se vrnila le dva.²⁸

Kljub strahotnemu preganjanju Judov nacisti niso posegali na judovsko pokopališče v Rožni Dolini, prav tako niso vstopali v tamkajšnjo mrliško vežico, ki je v letih 1943–1945 ostala zaprta. Judovska sku-

pnost v Gorici, ki se je ponovno poskušala organizirati po koncu druge svetovne vojne, je 31. avgusta 1945 poslala poročilo v Rim, kamor je poročala tudi o stanju pokopališča v Rožni Dolini. Sporočili so, da je v času poročila poškodovano, deloma zaradi vojne, deloma verjetno zaradi vandalskih izpadov.²⁹

Za judovske pogrebe so pokopališče uporabljali do spomladi 1947, sredi septembra 1947 pa ga je nova meja med Jugoslavijo in Italijo odrezala od sedeža skupnosti v Gorici. Sicer je bila po koncu druge svetovne vojne na njem pokopana zgolj ena oseba.³⁰ Maloštevilni judovski posamezniki iz Gorice za pokop umrlih poslej uporabljajo judovsko pokopališče v Gradišču ob Soči.³¹ Eden zadnjih pokopov preostalih goriških Judov je potekal leta 2010, ko je bil na tamkajšnjem pokopališču pokopan ing. Elio Oppieri (1929–2010), sin Ermanna Oppierija.³²

Po razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo septembra 1947 je mesto Gorica ostalo v Italiji, po odločitvi tedanjih vodilnih jugoslovanskih političnih oblasti pa so začeli sredi leta 1948 graditi novo mesto, Novo Gorico. Del grobov z judovskega pokopališča so premaknili v vzhodni kot pokopališča, ko so trasirali novo cestno povezavo z nastajajočim mestom. Na Goriškem krožijo govorice, da je imela tedanja slovenska oblast ob koncu štiridesetih let namen judovsko pokopališče v Rožni Dolini kar prekopati oz. odstraniti zaradi izboljšanja cestnih povezav v novo-

Pogled na notranjost judovskega pokopališča (foto: Renato Podbersič).

²⁶ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, busta 23, fascicolo 96 Gorizia.

²⁷ Morpurgo, *Valdirose – Memorie*, str. 77.

²⁸ Podbersič, *Judovska skupnost*, str. 161–163.

²⁹ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 39, fascicolo 5.

³⁰ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, dopis 30. december 1964.

³¹ Vivian, *Il cimitero ebraico*, str. 154–155; Morpurgo, *Rievocando*, str. 711; Luzzatto idr., *Il sistema*, str. 581.

³² Izjava Claudia Bulfonija iz Gorice. Zapis iz 21. oktobra 2013 hrani avtor.

nastalo mesto. To namero potrjuje tudi zaskrbljeno pismo Judovske skupnosti iz Trsta, poslano 22. junija 1948 v Beograd.³³

Namero o gradnji ceste kar čez judovsko pokopališče naj bi s telefonskim klicem iz Beograda preprečil Moša Pijade (1890–1957), visok jugoslovanski politik judovskega rodu, narodni heroj in član CK ZKJ. Sodeč po govoricah, naj bi obstajali tudi dokumenti v zvezi s to tematiko, vendar jih v Sloveniji ni mogoče najti. Se je pa v Beogradu ohranila prošnja, ki jo je nadrabin dr. Dario Disegni iz Torina naslovil neposredno na Mošo Pijadeja in ga prosil za posredovanje glede ohranitve judovskega pokopališča v Rožni Dolini ter pomoč pri iskanju primernejše trase za cesto, ki tako pokopališča ne bi poškodovala.³⁴

O načrtih v zvezi s cesto pri judovskem pokopališču je nekdanji politik Jože Sušmelj povedal: »V vseh načrtih po letu 1955 je bilo judovsko pokopališče v Rožni Dolini prostorsko varovano. Je pa res, da je drugi Ravnikarjev načrt iz leta 1949 potegnil cesto med tunelom pod Panovcem in predvidenim tunelom pod Markom čez zahodni rob pokopališča. A je to bila le urbanistična načelna trasa, narisana na karto, na kateri verjetno Ljubljancani niti niso razbrali, kaj je v resnici na terenu. Če bi do realizacije te poteze res prišlo, sem prepričan, da bi bila pri nadaljnjem projektiranju os ceste zamaknjena, saj je bilo za to dovolj prostora.«³⁵

Podatke o vseh judovskih pokopališčih v tedanji Jugoslaviji so zbirali tudi v Beogradu, na sedežu Zveze judovskih občin Jugoslavije. Okrog leta 1960 je bil izdelan kataster vseh judovskih pokopališč v tedanji Jugoslaviji, za Rožno Dolino pa tam najdemo zgolj suhoparen podatek, da je pokopališče že opuščeno (srb. *napušteno*).³⁶

Tedanje novogoriške občinske oblasti so sicer večkrat opozarjale na potrebo po vzdrževanju pokopališča in dostojnem odnosu do tam pokopanih Judov. Po drugi strani so se goriški Judje večkrat pritoževali zaradi posameznih vandalskih izpadov in poškodovanja nagrobnikov na pokopališču. V začetku septembra 1964 se je na postaji milice v Novi Gorici osebno zglasil ing. Robert E. Bolaffio, ki je sicer živel v New Yorku, pripadal pa je stari in ugledni goriški judovski družini. V razgovoru mu je dežurni uslužbenec povedal, »da je uničevanje grobov resna in nezakonita zadeva in da so organi za notranje zadeve poklicani, da preprečijo takšna nezakonita dejanja«. Ob koncu se je ing. Bolaffio zahvalil za spoštljiv

odnos predstavnika milice in dodal: »Hvaležen sem tudi za vsakršen ukrep, ki ga bo storil, zato da prepreči ponovno vandalsko dejanje, ki globoko žali moja čustva.«³⁷ Sodeč po poročilu novogoriških občinskih oblasti, je imel ing. Bolaffio na tem pokopališču sedem nagrobnih spomenikov svojih sorodnikov. Na svoje stroške je najel zidarja Cotiča iz Šempetra, da je popravil nastale poškodbe.³⁸

Ob koncu decembra 1964 je Oddelek za notranje zadeve pripravil poročilo o stanju za predsednika Skupščine občine Nova Gorica: »Židovsko pokopališče v Rožni Dolini je zelo staro. /.../ Pokopališče je obdano z dokaj visokim zidom, kjer zid ni dovolj visok, pa je dopolnjen z žičnato ograjo. /.../ Nagrobni kamni so iz vseh časov. Največ jih je iz pred prve svetovne vojne. Ti so zelo grobo oklesani in nekateri v razpadajočem stanju. Nekaj jih je prevrnjenih, okrušenih, precej pa nagnjenih v različne smeri. Tudi nagrobni kamni izpred druge svetovne vojne niso v dosti boljšem stanju. Nobenega dvoma ni, da se kamni krusijo in podirajo in da se bodo še tudi brez navzočnosti ljudi. Grobovi niso vzdrževani oziroma so zravnani z zemljiščem, razen nekaterih, ki so obdani z betonsko ograjo, vendar tudi na teh raste trava. Travo, ki jo pokosijo mora biti, po njihovem običaju, tam uničena. Z ozirom na to, da so grobovi zelo stari, izgleda, da večina svojcev ne obstaja več in so zelo redki, ki še prihajajo na pokopališče. Za pokopališče skrbi neka Pavla iz Gorice, italijanske narodnosti, stara kakih 70 let. Za vsako zmečkano travico smatra za napad na njihov objekt.«³⁹

Judovska skupnost iz Gorice je za vzdrževanje pokopališča pooblastila Silvana Bensa iz Rožne Doline, ki je marca 1964 postal »oskrbnik pokopališča«. Kot je 14. marca 1966 poročal na razgovoru pri Skupščini občine Nova Gorica, so bili ob koncu aprila oziroma v začetku maja 1965 na judovskem pokopališču poškodovani štirje nagrobniki. Za poškodbe naj bi bil kriv mlad domačin iz Rožne Doline. Škodo je potem odpravil storilčev oče. Nekaj dni pred oskrbnikovim razgovorom z občinskimi oblastmi je neki domačin iz neznanega razloga pred pokopališčem snel opozorilno tablo »Pokopališče je zaščiteno, nepoklicnim vstop prepovedan.«⁴⁰ Novogoriško komunalno podjetje je namreč leta 1964 judovsko pokopališče ogradilo z mrežo in namestilo vhodni portal s ključavnico, ob tem so postavili tudi že omenjeno opozorilno tablo.⁴¹

Novogoriške občinske oblasti so na to odreagirale in poslale dopis »Postaji milice Nova Gorica«, v katerem so prosile za ukrepanje: »V zvezi z neredi, ki

³³ Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Arhivska kutija, Groblja Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, fascikel Gorica (Slovenija) 1947/48, dopis 22. junij 1948.

³⁴ Prav tam, dopis 30. junij 1948.

³⁵ Izjava Jožeta Sušmelja, roj. 1938, iz Nove Gorice. Zapis iz 24. oktobra 2015 hrani avtor.

³⁶ Jevrejski istorijski muzej, Beograd. Katastar groblja, broj 5480.

³⁷ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, dopis ing. Bolaffio, brez datuma.

³⁸ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, uradni zaznamek, 26. avgust 1964.

³⁹ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, dopis 30. december 1964.

⁴⁰ PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, zapisnik 14. marec 1966.

⁴¹ PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, dopis 12. marec 1966.

se občasno ponavljajo na Židovskem pokopališču v Rožni Dolini smo od židovskega združenja v Gorici – Italija prejeli že več dopisov. Zadnji tak dopis je bil poslan 7.1.1966 s strani 'Comunità israelitica' Gorizia. /.../ Prosimo vas, da ukrepate vse potrebno, da se take stvari ne bi ponavljale. Poleg tega vas prosimo, da seznanite s tem problemom vse vaše uslužbenke, da ob priliki izvrševanja njihove službe v Rožni Dolini mimogrede pazijo tudi na to.«⁴²

Miličniki so z vso resnostjo pristopili k preiskovanju in že sredi maja 1966 so občinskim oblastem poročali, da sta za nastale težave oziroma škodo kriva mladoletna domačina, ki naj bi dejanja zakrivila iz objestnosti. Mrežo okrog pokopališča pa naj bi poškodovali delavci, ko so poleti 1965 izvajali pripravljala dela za regulacijo struge potoka Vrtojba.⁴³

Pomembni Judje, pokopani v Rožni Dolini

Med številnimi nagrobniki goriških Judov najdemo tudi take, ki pripadajo znanim in pomembnim pripadnikom te skupnosti. Opozoriti velja na rabina Abrahama Vita Reggia (1755–1841), predstavnika judovskega razsvetljenstva, ki je bil kar 43 let rabin v Gorici. Zraven je grob njegovega sina, rabina Isaa-

Nagrobnik filozofa Carla Michelstädterja
(foto: Renato Podbersič).

ca Samuela Reggia (1784–1855). Med tu pokopanimi Judinjami velja omeniti Carolino Coen Luzzatto (1837–1919), časnikarko, urednico in gorečo iredentistko. Sredi pokopališča leži grob znanega filozofa Carla Michelstädterja (1887–1910). Njegovo nagrobno znamenje je skromno, kajti bil je samomorilec. Zadnje počivališče so v tej zemlji našli tudi znani goriški judovski zdravniki: Aronne Luzzatto, Vittorio Pavia, Oscar Morpurgo in Silvio Morpurgo (1881–1942). Zraven je tudi nagrobnik v spomin na Eldo Michelstädter Morpurgo, ženo zdravnika Silvia, ki je umrla v taborišču Ravensbrück decembra 1944.⁴⁴

Obiski judovskega pokopališča v Rožni Dolini so danes bolj redki, nekaj več obiskovalcev pride le v dneh okrog Yom Kippurja,⁴⁵ dneva sprave, največjega judovskega praznika. Navada je, da takrat predstavniki Judovske skupnosti iz Trsta obišejo vsa pokopališča (Gorica, Gradišče ob Soči, San Daniele del Friuli), ki jih ozemeljsko pokriva omenjena skupnost. Ob grobu navadno zmolijo *Kaddish*,⁴⁶ s katerim počastijo spomin na umrle. O tem obredu poroča že Marcello Morpurgo⁴⁷ v svojih spominih. Največ Judov se je nekdanj okrog Yom Kippurja vsako leto v Rožno Dolino pripeljalo s kočijami, ki jih je najela goriška judovska skupnost. Na prevoz so čakali pred vhodom v nekdanji geto v ulici Ascoli. Po prihodu na pokopališče so najprej zmolili *Kaddish* pri nagrobnikih rabinov Avrahama Hayija in Isacca Reggia. Sledile so molitve pri nagrobnikih drugih pomembnejših osebnosti, ki so zaznamovale goriško judovsko skupnost. Nato so se razdelili v manjše skupine, zbrane po družinskem ključu, da so zmolili še pri grobovih sorodnikov. Kot veleva judovska tradicija, so si ob odhodu s pokopališča umili roke in se s kočijami vrnili v mesto.⁴⁸

Nekdanja judovska mrliška vežica

Leži na severni strani pokopališča, od katerega je ločena z zidom in potokom Vrtojba. Velika je okrog 10 x 14 metrov. Njeno arhitekturo zaznamujejo ambiciozno zasnovane fasade z rustičnimi »šivanimi robovi« ter imitacije kamnitih portalov, okenskih okvirjev, štukaturnih dekoracij in profiliranih napu-

⁴⁴ Loricchio, Valdirose, str. 107; Luzzatto idr., Il sistema, str. 582.

⁴⁵ Yom Kippur, eden največjih praznikov v judovskem koledarju, dan sprave. Praznuje se ob koncu judovskega liturgičnega leta. Judje se tega dne spominjajo greha, ki jih je v preteklosti ločil od Jahveja.

⁴⁶ *Kaddish* – ena najstarejših judovskih molitev, ki se lahko opravi samo, če je zagotovljen *minian*, torej najmanj deset odraslih judovskih moških. Osrednja misel molitve je slavljenje in povečevanje Jahveja.

⁴⁷ Marcello Aronne Morpurgo (1919–2012), pripadnik ugledne goriške judovske družine. Iz književnosti je diplomiral na univerzi v Padovi. Med vojno se je skrival v pokrajini Veneto, po vojni se je odselil v Izrael, kjer se je poročil z Miriam Bollaffio. Pokopan je v mestu Berševa.

⁴⁸ Morpurgo, Valdirose – *Memorie*, str. 78–79.

⁴² PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, dopis 18. april 1966.

⁴³ PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, dopis 20. maj 1966.

Pred desetletjem je v nekdanji judovski mrliški vežici domoval igralni salon (foto: Renato Podbersič).

šcev. Kot judovski sakralni objekt jo identificira lepo oblikovan obredni umivalnik.⁴⁹

Domačini iz Rožne Doline v preteklosti niso vstopali niti na območje judovskega pokopališča niti v nekdanjo judovsko mrliško vežico. Kot je povedal domačin Viktor Devetak, ki je bil leta 1948 mladinski funkcionar v Rožni Dolini: »Na židovsko pokopališče nismo šli nikoli, saj so nam starši to prepovedali. Ma tudi upali si nismo. Kot otrok sem ene dvakrat videl židovski pogreb. Meni osebno se ni zdel nič posebnega. Pokojnega so v trugi nesli direktno iz mrliške vežice čez mostiček, ki je vodil preko potoka Vrtojčica na pokopališče. Tisti prehod je sedaj zazidan in tudi mostička ni več. Kot otroci prav tako nismo nikoli vstopili v tisto židovsko vežico, ki smo ji mi rekli kar kapelica. Sam sem vanjo prvič vstopil šele leta 1948, ko sem imel 18 let. Takrat sem notri, na desni strani, videl marmorne plošče z židovskimi imeni. Segale so približno meter od tal do stropa. Največ jih je imelo priimek Merpurgo.«⁵⁰

Judovska mrliška vežica v Rožni Dolini je bila po razmejitvi septembra 1947 prepuščena zobu časa, počasi se je spreminjala v kup ruševin. Decembra 1977 je bila s pogodbo prenesena na Krajevno skupnost Rožna Dolina. Goriško judovsko skupnost je pri tem zastopal Giacomo (Jakob) Rosebaum (1904–1989) iz Gorice, Krajevno skupnost Rožna Dolina pa takratni predsednik KS Viktor Hvalič. Dokument o prenosu lastništva hranijo v arhivu tržaške judovske skupnosti.⁵¹ Novi lastnik jo je obnovil,

v glavnem z udarniškim delom, in jo spomladi 1987 predal v uporabo kot Dom KS. Tedanji novogoriški Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine je judovsko pokopališče skupaj z nekdanjo mrliško vežico leta 1985 vpisal kot kulturni spomenik lokalnega pomena.⁵² Objekt je bil torej z odlokom razglašen za kulturni spomenik, za katerega naj bi veljal prvi varstveni režim. Opozoriti velja na poznejši neprimeren odnos krajevnih oblasti do tega objekta, zlasti ko je v njem dobro desetletje domoval igralni salon Casinò Fortuna, po juliju 2011 pa City bar, ki ga je najemnik leta 2017 zaprl. To se je dogajalo z vednostjo vseh slovenskih ustanov za zaščito kulturne dediščine in državnih organov.⁵³

Namesto zaključka

Za vzdrževanje judovskega pokopališča v Rožni Dolini danes skrbi Krajevna skupnost Rožna Dolina, ki poskrbi tudi za košnjo trave petkrat letno in popravo zidu okrog pokopališča. Prostor sicer precej sameva, manjka večjezični vodnik, ki bi obiskovalce seznanjal s pomenom tega pokopališča. Možnosti, tudi zamujenih, za ustrezno vrednotenje tovrstne kulturne dediščine v Rožni Dolini je veliko – od judovske poti, ki bi povezovala oba kulturna spomenika (sinagoga in pokopališče), do študijskega središča ali muzeja za celotno Primorsko, ki bi predstavil tudi trpljenje primorskih Judov med holokavstom. Med drugo svetovno vojno pa niso trpeli samo Judje, torej bi to središče lahko skrbelo tudi za ustrezno strokovno obdelavo in predstavitev drugih žrtev nacifašizma,

⁴⁹ Luzzatto idr., *Il sistema*, str. 583.

⁵⁰ Izjava Viktorja Devetaka, roj. 1930, iz Rožne Doline. Zapis iz 15. marca 2017 hrani avtor.

⁵¹ Kopijo dokumenta z naslovom »Pogodba« št. 348/80, ki je bila podpisana 29. decembra 1977 v Novi Gorici, hrani avtor tega zapisa.

⁵² Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica, Tolmin, št. 8/1985, *Odlok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica*. Varstveni režim v odloku je določen v 14. členu.

⁵³ Podbersič, *Stanje duha*, str. 73–74; Loricchio, *Valdirose*, str. 11.

predvsem (primorskih) internirancev. Morda lahko prav v kombinaciji s sinagogo na italijanski strani ter pokopališčem na slovenski strani obravnavano pokopališče postane pomembna in prepoznavna turistična lokacija na Goriškem, vsekakor bolj prepoznavna, kot je danes. Odlične zglede poznamo drugod po Evropi, npr. judovsko pokopališče v Pragi in na Dunaju ali judovske spomenike v Španiji.

Odlično izhodišče za takšno razmišljanje ponuja nekdanja judovska mrliška vežica, ki jo nekateri napačno imenujejo kar »judovska kapelica«. Žal se nepoznavanje judovskih običajev prenaša tudi na neustrezno poimenovanje in enačenje s krščanskim izročilom, kar se je v zadnjih letih znašlo celo v uradnih dokumentih različnih državnih in občinskih organov na Goriškem. Judje namreč ne poznajo »kapelic«, ima pa v njihovem pojmovanju smrti »mrliška vežica« pomembno mesto.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACET – Archivio della Comunità Ebraica di Trieste fondo Gorizia, Elenco dei sepolti nel cimitero israelitico di Gorizia rilevato dalle lapidi nell'ottobre 1876.

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 179, Franciscejski kataster za Primorsko (1811–1869).

AUCEI – Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane, Roma fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933.
fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934.

Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd
Groblja Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, fascikel Gorica (Slovenija) 1947/48.
Katastar grobalja, broj 5480.

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
PANG 104, Skupščina občine Nova Gorica.

ČASOPISNI VIR

Goriška straža, 1921.

ELEKTRONSKI VIR

www.rabbini.it/giacomo-bolaffio/ (dostop 24.2.2017)

TISKANI VIR

Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica, Tolmin, št. 8/1985, *Odlok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica*.

USTNI VIRI

Viktor Devetak (1930), Rožna Dolina.
Claudio Bulfoni (1937–2017), Gorica.
Jože Šušmelj (1938), Nova Gorica.

LITERATURA

Altieri Orietta: *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*. Udine: Del Bianco Editore, 1985.

Arčon, Katjuša: *Judovska skupnost v Gorici*. Ljubljana: Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2007.

Corbanese, Guerrino Guglielmo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo Veneziano*. Udine: Grande Atlante. Del Bianco Editore, 1987.

Fon, Miloš: Nedokončana zgodba ali Carlo Michelstaedter in Slovenci. *Kronika*, 55, 2007, str. 273–288.

Gerusalemme sull'Isonzo (ur. Antonella Gallarotti in Maria Elisabetta Loricchio). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2006.

Gruber, Ruth Ellen: *Jewish Heritage Travel: A Guide to East-Central Europe*. New York: John Wiley & Sons, Inc, 1992.

Gruber, Ruth Ellen in Samuel D. Gruber: *Jewish monuments in Slovenia. A report for the United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad*. Updated April 2003.

Il diario della peste di Giovanni Maria Marussig (1682) (ur. Maria Cristina Cergna). Mariano del Friuli: Edizione della Laguna, 2005.

Lamm, Maurice: *The Jewish Way in Death and Mourning*. New York: Jonathan David Company, 2000.

Lodi, Pierluigi: I militari a.u. israeliti sepolti al cimitero ebraico di Gorizia. *Beth ha Chajim. La casa dei viventi. Valdirose. Cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia* (ur. Maria Elisabetta Loricchio in Agostino Colla). Mariano del Friuli: Edizione della Laguna, 2004, str. 25–27.

Loricchio, M. Elisabetta: Valdirose il cimitero perduto. *Ha-tikvā. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano*. Monfalcone: Edizione della Laguna, 1991, str. 105–107.

Loricchio, M. Elisabetta: Il cimitero ebraico di Valdirose. *Beth ha Chajim. La casa dei viventi. Valdirose. Cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia* (ur. Maria Elisabetta Loricchio in Agostino Colla). Mariano del Friuli: Edizione della Laguna, 2004, str. 21–24.

- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Luzzatto, Gadi in Paolo Navarro in Tobia Ravà in Micaela Zucconi: Il sistema degli insediamenti ebraici in Friuli in età tardo-antica, medioevale, moderna. *Il Mondo ebraico: Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Età contemporanea* (ur. Giacomo Todeschini in Pier Cesare Ioly Zorattini). Pordenone: Edizioni Studio Tesi, 1991, str. 573–596.
- Morpurgo, Marcello: Rievocando le ultime vicende della scomparsa Comunità di Gorizia. *Rassegna mensile di Israel*, 44, 1978, št. 11/12, str. 704–711.
- Morpurgo, Marcello: *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco Editore, 1986.
- Ogrin, Dušan: Židovsko pokopališče v Novi Gorici: pomemben spomenik pokopališke kulture. *Srečanja*, 7, 1972, št. 35–36, str. 33–40.
- Podbersič, Renato: Judovski vojaki na soški fronti. *Na fronti*, 4, 2006, str. 40–44.
- Podbersič, Renato: Stanje duha na Goriškem: judovsko pokopališče v Rožni dolini. *Razpotja: revija humanistov Goriške*, 3, 2012, št. 9–10, str. 73–74.
- Podbersič, Renato: *Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950*. Koper: Doktorska disertacija. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.
- Vivian, Angelo: Il cimitero israelitico di Nova Gorica. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra »Ancien Régime« ed emancipazione. Atti del convegno*. Udine: Del bianco Editore, 1984, str. 91–97.
- Vivian, Angelo: Il cimitero ebraico di Gradisca d'Isonzo. *Egitto e Vicino Oriente*, 9, 1986, str. 151–155.
- Toš, Marjan: *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana: Doktorsko delo. ISH – Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.

S U M M A R Y

»House of the living« in Rožna Dolina. Jewish cemetery between Gorizia and Nova Gorica

Throughout its existence, the historical province of Gorizia was enriched by influences from different cultures, including the Jewish one. For this reason, Gorizia was sometimes also known as Jerusalem upon Soča (Ital. Gerusalemme sull'Isonzo). Jews were probably present in the city at the time of its establishment, and their first written mention dates

to 1288. The local Jewish community stood out more due its impact on the everyday life in the city than due to their numerical presence. Today, the Jewish community no longer exists in Gorizia. In 1969, the numerically weak local Jewish community united with that of Trieste. The memory of what was once an important part of Gorizian community is kept alive by the Jewish cemetery in Rožna Dolina near Gorizia, the final resting place of over nine hundred Jews, with the oldest tombstone dating to the fourteenth century.

The Jewish cemetery in Rožna Dolina not only stands as a unique monument to the Jewish cultural heritage in Slovenia, but it is the biggest Jewish cemetery in the state and one among the best preserved in Central Europe. Apart from the synagogue in Gorizia (Italy) from the mid-eighteenth century, it is the only remnant of immovable cultural heritage that once belonged to the rounded-out Jewish community in Gorizia, which is now divided between two countries.

Burying the dead has a special place in the Judaism (Talmud). The burial is to take place within one day after death or at least as soon as possible, since according to the Jewish belief, the soul cannot find peace until the deceased's body is buried. Burial is one of the most important rituals in Judaism and also customarily associated with ritual impurity, caused by the contact with the deceased's body. A special Jewish funeral service, which is usually composed of volunteers, cleanses the deceased's body before the funeral and makes all the necessary preparations for the burial.

The sanctity of the burial grounds is, among others, also attested by events that took place during the Battles of the Isonzo. After the fall of Gorizia and the Isonzo Front shifted eastwards, the city had found itself in the front line by the autumn of 1916. Military maps of the time show that the Austro-Hungarian units held their assault positions in the eastern part of the Jewish cemetery and the Italian units in the western part, both sides making every effort to respect the sanctity of the Jewish burial grounds, but nevertheless destroying the Jewish funeral parlour during the exchange of fire. After the First World War, Jews in Gorizia restored the facility and reopened it in 1929. The funeral parlour then remained in use until 1947, when the newly demarcated border between Yugoslavia and Italy cut the cemetery off from the seat of the Jewish community in Gorizia. The Holocaust, however, had an especially disastrous effect on the Jewish population in Gorizia, with the majority of those who persisted in the city during the war, being driven to Nazi camps. Thenceforth, the few Jewish inhabitants of Gorizia bury their deceased in the Jewish cemetery at Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo).

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 711.455:7.035(497.43Rogaška Slatina)

Prejeto: 14. 3. 2017

Vito Hazler

dr., izredni profesor za področje etnologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: vito.hazler@ff.uni-lj.si

O *wandelbahnu* iz Rogaške Slatine in drugih sorodnih stavbah evropskih termalnih zdravilišč

IZVLEČEK

Leta 1982 so v zdravilišču Rogaška Slatina podrli t. i. *wandelbahn* oziroma pokrito sprehajališče iz srede 19. stoletja. Tovrstne stavbe so v Evropi poznane pod različnimi imeni, kot so *wandelbahn*, *wandelhalle*, kolonade, *trinkhalle*, *elisenhalle*, *galerie* in ponekod tudi dom zdrojowy in kursalon. Nastajale so tudi v drugih poselitvenih in gospodarskih okoljih, toda nikjer drugje niso razvile toliko raznolikih oblik in namembnosti kot prav v evropskih termalnih zdraviliščih, saj je zdraviliško vodstvo z njimi skrbelo za ugodje, zabavo in preživljanje prostega časa svojih gostov. Evropske *wandelbahne* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodne stavbe so bogatile raznovrstne redne in občasne dejavnosti, v vojnem času pa so ponekod postale zasilne vojaške bolnišnice. V današnji čas se je od dobrih sto evidentiranih ohranilo vsaj 70 pokritih sprehajališč.

KLJUČNE BESEDE

wandelbahn, *wandelhalle*, kolonada, *colonnade*, *trinkhalle*, *elisenhalle*, *galerie*, dom zdrojowy, kursalon, Rogaška Slatina, zdravilišča, klasicizem, historični slogi, preživljanje prostega časa

ABSTRACT

REFLECTIONS ON THE WANDELBAHN OF ROGAŠKA SLATINA AND OTHER SIMILAR BUILDINGS FEATURED BY THERMAL SPAS IN EUROPE

In 1982, the health spa Rogaška Slatina demolished its so-called *wandelbahn* or the covered promenade dating to the mid-nineteenth century. These kinds of buildings are known across Europe under different names, such as *wandelbahn*, *wandelhalle*, kolonade, *trinkhalle*, *elisenhalle*, *galerie*, and at some places as dom zdrojowy and kursalon. Even though similar facilities were also constructed in other urban and economic centres, they have never developed as many diverse forms and designated functions as in European thermal spas, whose management boards made sure they generated an atmosphere of comfort, entertainment and leisure for their guests. European *wandelbahns* as well as buildings designed and used for a similar purpose enriched various regular and occasional activities, whereas during the war, some of them were converted into provisional military hospitals. At least seventy of over one hundred registered covered promenades have been preserved to present day.

KEY WORDS

wandelbahn, *wandelhalle*, kolonada, *colonnade*, *trinkhalle*, *elisenhalle*, *galerie*, dom zdrojowy, kursalon, Rogaška Slatina, health spas, Classicism, historical styles, leisure

O slatinskem *wandelbahn*

Imeli smo kulturni spomenik *wandelbahn* in ga po nesmiselni odločitvi izgubili. V jedru Zdravilišča Rogaska Slatina je stal od postavitve leta 1843¹ do podrtja v petek popoldne, 30. aprila 1982, ko so se zdraviliški očetje ob podpori vplivnih političnih stricov odločili, da klasicistično zasnovani *wandelbahn*, oziroma po naše pokrito sprehajališče, ni več prime-

ren drugemu sodobno preobraženemu zdraviliškemu jedru, kjer so v šestdesetih letih 20. stoletja postavljali armiranobetonske zgradbe z imeni Terapija, Hotel Donat, Pivnica, Hotel Sava in druge. V nekaj letih je zdravilišče dobilo povsem novo, moderno podobo, ki so se ji morali umakniti omenjeni *wandelbahn*, zdraviliška vrtnarija, mostički in nekatere poti, že leta 1953 pa tudi izvirska mineralna voda Tempel, ki je do gradbenega posega v tla zdraviliškega jedra vrela

Pokrito sprehajališče, wandelbahn, v Zdravilišču Rogaska Slatina v začetku 60. let 20. stoletja. Takrat je zdravilišče dobivalo povsem novo podobo, kjer ni bilo več mesta za wandelbahn iz leta 1843 (vir: arhiv ZVKD Slovenije, območna enota Celje, foto: Roman Fonda, 1963).

¹ Slatinski *wandelbahn* so zgradili v letih 1842 in 1843 (Izvršni odbor, str. 5; Stopar, Umetnostni spomeniki (geslo: Rogaska Slatina), str. 254). Načrte zanj je izdelal inženir Joseph Hessleringer po zgledu antične stoe (npr. znana Attalova stoa v antičnih Atenah). To je bil vse do podrtja za Paviljonom Tempel drugi najpomembnejši klasicistični objekt v Rogški Slatini (glej: Stopar, navedeno delo). Vodji izgradnje *wandelbahna* sta bila gradbenik F. Lobenwin in tesarski mojster Schmid, saj je bila stavba pravzaprav imitacija klesanih ter zidanih kamnitih in opečnih členov. Te so v večjem obsegu nadomestili s spretno obdelanim lesom, ki so ga površinsko armirali s trstičjem in ometali s kakovostno apneno malto, da je objekt dajal vtis čvrste, s kamnom in opeko pozidane stavbe. Zato je bila v konstrukcijskem in likovnem pogledu mojstrovina, saj so ostenje obeh daljših vzdolžnih strani zapirale masivne arkade, medtem ko sta bili obe krajši stranici zastrti s po dvema gladkima stebroma z dorskima kapiteloma, prostor za njimi pa je bil vsaj v začetku 20. stoletja zaprt z zastekljenimi lesenimi vrati. Likovni poudarek prostora je bil rahlo usločen strop, poslikan z geometrijskimi liki (krogi, loki, pravokotniki) in arabeskami, delo slikarja Adelberta Uetza, medtem ko sta bila doprsna kipca Aesculapa (Eskulap) in Higie (Higia) na visokih in rahlo usločenih podstavkih delo kiparja Johanna Meixnerja (glej: Stopar, *Rogaska Slatina*, str. 10–12; Bratušek, *Urbanistični razvoj*, str. 58; Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 310, 600).

na dan v osrednjem Paviljonu Tempel, sicer neposrednem sosedu pokritega sprehajališča.

Danes se je pri nas spomin na *wandelbahn* skoraj povsem izgubil. Poznan je le v nekaterih strokovnih krogih in predvsem med starejšimi Slatinčani, ki se skoraj 70 metrov dolge stavbe, znane po pokritem sprehajališču s klopni in stoli ter ob niz arkad ob zadnji steni postavljenih prodajalnah, še vedno živo spominjajo.

Spominjata se ga tudi nekdanja uradnika velike Občine Šmarje pri Jelšah, ki sta sredi leta 2015 brez pravega razloga zgodbo o zadnjih dneh življenja pokritega sprehajališča pripovedovala svojemu znancu in piscu tega zapisa.² Sogovornik je povedal: »Mi na

² Pisec zapisa je bil v začetku osemdesetih let 20. stoletja že zaposlen na celjskem spomeniškoarstvenem zavodu, ki je takrat (in tudi še danes) skrbel za obnovo in varstvo kulturne dediščine na območju današnje občine Šmarje pri Jelšah in v drugih občinah v porečju reke Savinje.

Notranjost pokritega sprehajališča, wandelbahna, v Zdravilišču Rogaška Slatina je bila zasnovana kot klasicistična zgradba, temelječa na antičnih arhitekturnih prvih. Vodstvo zdravilišča je bilo že v začetku 60. let 20. stoletja prepričano, da takšnih stavb v zdravilišču ne potrebujejo več (vir: arhiv ZVKD Slovenije, območna enota Celje, foto: Roman Fonda, 1963).

občini³ smo zavod⁴ tisti petek⁵ čakali do dveh popoldan.⁶ Ker od zavoda ni bilo glasu, smo izdali odlok⁷ o rušenju vadmpana⁸ XX⁹ je napisal odlok o rušenju.«¹⁰

Spomin na podrtje tega kulturnega spomenika je v Rogaški Slatini še vedno živ. Domačini se spominjajo malih prodajal in zdraviliških gostov, ki so tam nakupovali in preživljali prosti čas. *Wandelbahn* je bil zagotovo tudi pomembno družabno središče zdravilišča, kar je mogoče razbrati iz pripovedi mlajšega

moškega, sicer rednega gosta slatinskega zdravilišča. V začetku poletja 1982 je obiskal celjski spomeniškovarstveni zavod, očitno z namenom, da vodstvu zavoda pove svoj vidik zgodbe o *wandelbahnu*. Toda ker vodstvenega osebja takrat na zavodu ni bilo, je trem povsem naključno prisotnim zavodovim delavcem¹¹ povedal svojo izkušnjo: »V naši družini in pri nas v Švici ne moremo verjeti, da so v Rogaški Slatini podrlí vandlban.¹² Prav v vandlbanu je moja teta spoznala svojega sedanjega moža. Zato ima moja teta na vandlban zelo lepe spomine. Veliko napako so storili, da so ga podrlí, saj je bil zelo lep. Ko sem bil majhen, sem se tam z otroki pogosto igral.«

V letih 1980, 1981 in 1982 je o prizadevanjih spomeniškovarstvene službe in o odnosu lokalne skupnosti do pokritega sprehajališča občasno poročala Radio televizija Ljubljana, dokaj redno pa predvsem celjski *Novi tednik*. Tam so 1. aprila 1982 objavili pomenljivo novico o sklepu občine, da obnovi propadajoči kulturni spomenik. Pisec s psevdonimom Mali Traven je zapisal: »V Rogaški bodo obnavljali. Sprehajališče v Rogaški Slatini je že dolgo kamen

³ Mišljeno je vodstvo in uradništvo Občine Šmarje pri Jelšah leta 1982.

⁴ Mišljen je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje.

⁵ Petek, 30. aprila 1982, dan pred prvim majem.

⁶ O razlogih za čakanje do konca delovnega dne tik pred državnim praznikom lahko le domnevamo. Zelo verjetno je šlo za »taktični manever«, saj se je takrat večina prebivalcev že odpravljala na kratke prvomajske počitnice ali bila zaposlena z delom na svoji zemlji ali v gozdu. Verjetnost, da bo neljubih prič podiranja stavbe (zlasti novinarjev) v tistih urah oziroma dneh bistveno manj, je bila dokaj velika. Zato so »podiralci« premišljeno izbrali prav praznične dni, saj so bili očitno prepričani, da bo zainteresirana javnost dogodek spregledala, kar se je dejansko zgodilo. Časopis *Novi tednik* je o dogodku poročal šele čez štirinajst dni.

⁷ Izdala ga je Skupščina Občine Šmarje pri Jelšah.

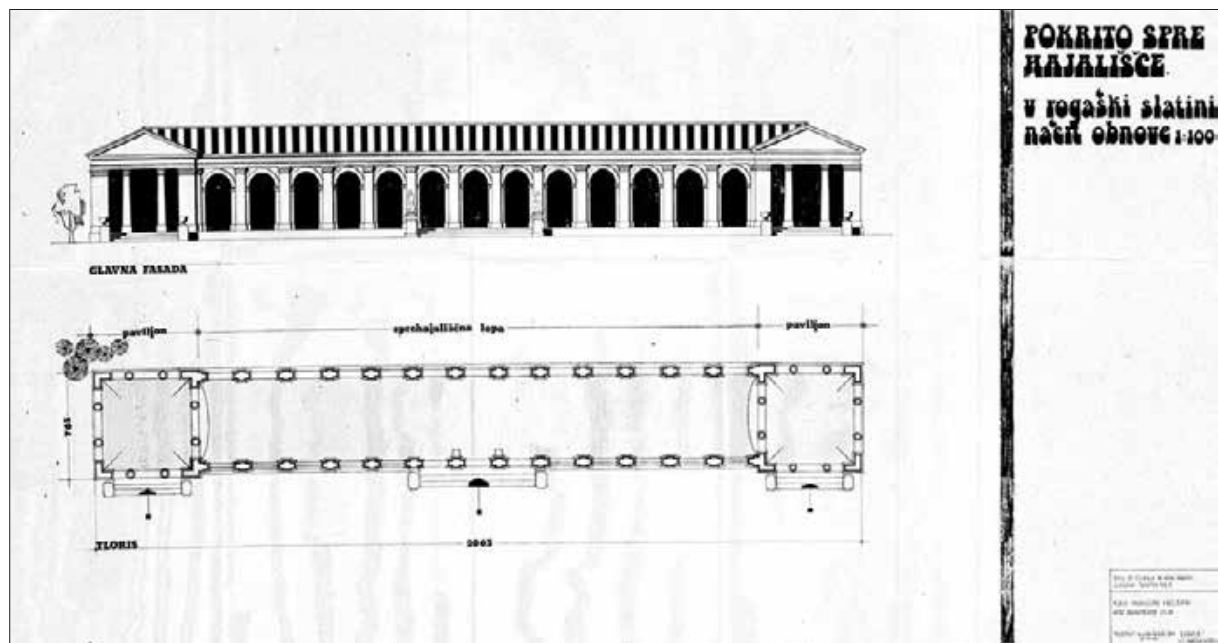
⁸ Izraz *vadmpan* je najpogostejša pogovorna označba Slatinčanov za pokrito sprehajališče (nem. *wandelbahn*), zato je v premem govoru naveden tak zapis, čeprav druge besede niso zabeležene v narečju.

⁹ XX – je resnična oseba, ki je bila vrsto let zaposlena na Občini Šmarje pri Jelšah, po letu 1995 pa na novoustanovljeni Občini Rogaška Slatina.

¹⁰ To ni dobesedni citat izjave, ampak zapis po spominu avtorja tega članka.

¹¹ Poleg zavodove tajnice in gradbene tehnice je bil prisoten tudi avtor tega zapisa.

¹² Govorec zanesljivo ni uporabljal narečnega izraza *vadmpan*, ker ga ni poznal, ampak fonetično izgovorjeno besedo *vandlban*, kakor jo v pogovoru uporablja tudi večina strokovnjakov, čeprav ti v svojih besedilih uporabljajo predvsem besedo pokrito sprehajališče. Podobno rabo poznajo tudi na Hrvaškem za označbo *wandelbahna* v Zdravilišču Lipik in v Opatiji, kjer prav tako uporabljajo označbo *pokriveno setalište*, čeprav na splošno prevladuje zapis *wandelbahn*.

Glavno pročelje in tloris pokritega sprehajališča (wandelbahn) v Rogški Slatini. Načrt rekonstrukcije so leta 1962 izdelali na Zavodu RS za spomeniško varstvo v Ljubljani – projektant ing. arh. Nataša Šumi, direktor ing. Marjan Kolarič (vir: Zgodovinski arhiv Celje, signatura 884/23.3).

spotike tako domačinom kot tudi tujcem. Prav zato so delegati na zadnjem zasedanju občinske skupščine v Šmarju sprejeli sklep, da ga odstranijo. Vendar so se krajanje Rogške Slatine po dolgem razmišljanju odločili drugače. Ovedeli so se spomeniške vrednosti Sprehajališča in tega, da bi jim kdo lahko očital nekulturnost in neosveščenost. Zato so po hitrem postopku sprejeli sklep, da ga bodo obnovili v skladu z vsemi spomeniškim načeli. Prav danes so začeli z obnovitvenimi deli. Pričakujejo, da bo obnova v dveh mesecih končana in da bo Rogška Slatina bogatejša za izjemen zgodovinski spomenik, ki bo urejen v ponos kraju in krajanom, pa tudi širši družbeni skupnosti. MALI TRAVEN.¹³

Poleg prvoaprilske napovedi, ki je z navideznim optimizmom prekrivala vso grenkobo takrat že zapečatenе usode pokritega sprehajališča, je *Novi tednik* objavil še nekaj drugih prispevkov o tej tematiki. Izpostaviti velja predvsem obsežen prispevek v pisnih bralcev z naslovom *Se bomo sprehajališču v Rogški Slatini res odpovedali*, ki sta ga podpisali dve v dogajanje najbolj vpeti društvi, in sicer Izvršni odbor Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva in Izvršni odbor Slovenskega konservatorskega društva.¹⁴ Zatem je sledilo še nekaj krajših novinarskih

prispevkov,¹⁵ ki so z deljeno naklonjenostjo poročali o slatinskem *wandelbahnu*. Kot zadnjega velja omeniti članek novinarka Damjane Stamejčič, ki je štirinajst dni po podrtju *wandelbahna* v *Novem tedniku*¹⁶ pravzaprav objavila nekrolog pokritega sprehajališču. In s tem zapisom se je zgodba dokončno umaknila iz tiskanih medijev. Omeniti velja le še odmevno pogovorno oddajo Televizije Ljubljana, ki jo je v zgodnji jeseni 1982 pripravil in vodil takratni novinar kulturne redakcije Janez Lombergar. V razgibanem pogovoru so sogovorniki predstavili pomen podrtega kulturnega spomenika ter prizadevanja za njegovo ohranitev, niso pa razkrili imen neposredno vpletenih, zlasti političnih in strokovnih »stricov iz ozadja«, ki so odločili o podrtju.

O evropskih *wandelbahnih* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavbah

Slatinski *wandelbahn* oziroma *vadlpan*, kakor so ga po svoje poimenovali domačini, ostaja le še v petintridesetletnem spominu nekaterih vpletenih domačinov ter zagovornikov ohranjanja in vzdrževanja naravne in kulturne dediščine. Leta 1982 si je spomeniškovarstvena stroka za njegovo ohranitev prizadevala tudi z ugotovitvami, da so takšni kulturni spomeniki v evropskem zdraviliškem prostoru pravzaprav redkost. Med argumenti za ohranitev slatinskega pokritega sprehajališča so navajali le nekaj ta-

¹³ *Novi tednik*, 1. 4. 1982, str. 8. Notica je bila opremljena še s sliko in sledečim podnapisom: »Na sliki je maketa urejenega Sprehajališča s hotelom Donat v ozadju«. Avtor prvoaprilske »novice« je bil takratni odgovorni konservator Ivan Stopar, ki je avtorstvo piscu tega besedila potrdil v neformalnem pogovoru dan po objavi novice v *Novem tedniku*.

¹⁴ Izvršni odbor, 2. 4. 1981, str. 5.

¹⁵ Božič, Rogška Slatina, str. 15.

¹⁶ Stamejčič, Padec, str. 6.

krat njim poznanih primerov, a žal tudi tako izraženo varstveno merilo redkosti spomenika ni bilo dovolj, da bi prepričali lokalne in občinske razsodnike, da je spomenik treba ohraniti in vzdrževati. V času podrtja spomenika ni nihče navajal podatka, da sta bila na ozemlju takratne Jugoslavije še dve stavbi s podobno namembnostjo, in sicer leta 1884 zgrajeni *wandelbahn* ob Hotelu Kvarner v Opatiji (danes na območju Primorsko-goranske županije), ki je nesrečen konec doživel v požaru leta 1916, in leta 1892 skupaj s *kurhausom* (zdraviliškim domom) zgrajeni *wandelbahn* v termalnem zdravilišču Lipik¹⁷ v hrvaški Slavoniji (danes na območju Požeško-slavonske županije), ki je svoje odmevno zdraviliško življenje končal v državljanski vojni (hrv. v *domovinskem ratu*) leta 1991. Ohranil se je le skrajni levi del stavbe, ki dokazuje, kako tehnično imenitna zgradba je bil lipiški *wandelbahn*.¹⁸

Z *wandelbahni* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnimi stavbami so bila zapolnjena zlasti srednjeevropska termalna zdravilišča, ki so bila prvič omenjena že v času rimskega imperija. Njihov pomen je naraščal od renesanse dalje, zlasti pa ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja, ko je najprej plemstvo, nato pa tudi meščanstvo spoznavalo zdravilne lastnosti termalnih in mineralnih vod. Takrat so se gradili zametki današnje zelo razvejane mreže evropskih termalnih zdravilišč, ki se jim je kmalu pridružilo tudi zdravilišče v današnji Rogoški Slatini in si vse do konca 1. svetovne vojne nadelo ime Bad Rohitsch-Sauerbrunn. Z nemškimi Bad (kopališče) so se takrat okitili številni drugi zdraviliški kraji v Evropi, kjer so v neposredni bližini termalnih vrelecev gradili razkošne stavbe, palače, vile, oranžerije, paviljone nad vreleci mineralne vode in številna pokrita sprehajališča – *wandelbahne*.

V današnjih nemško govorečih državah in pokrajinah, ki so do konca 1. svetovne vojne spadale pod nemško govoreče dežele, je mogoče naštetih vsaj 150

krajev s predpono *Bad*, ki nakazuje, da imajo ti kraji termalne in mineralne vrelece ter termalna zdravilišča. In le malo je krajev, kjer se omenjene naravne vrednosti ne izražajo že neposredno iz imena kraja, čeprav je takšnih zdravilišč v Evropi kar nekaj.¹⁹

Podobno, kot smo pri nas nemško poimenovano zdravilišče Bad Rohitsch-Sauerbrunn slovenili v Rogoško Slatino, so tudi na Češkem in Poljskem v svoj jezik preimenovali vsa pomembna termalna zdravilišča, a se je staro nemško ime marsikje ohranilo, verjetno tudi zaradi kontinuitete prepoznavanja zdraviliških krajev.²⁰

V krog skupnih značilnosti in prepoznavnosti evropskih termalnih zdravilišč sodita tudi njihova urbanistična zasnova in sestava stavb, kjer imajo poleg osrednjih zdraviliških stavb in domov (nem. *kurhaus*) pomembno mesto pokrita sprehajališča z več različnimi poimenovanji, kot sta *wandelbahn* in *wandelhalle*, pa tudi *kolonade*, *trinkhalle*, *elisenhalle*, *galerie* in ponekod *dom zdrojowy* in *kursalon*.

S temi imeni se je po dosegljivih virih ponašalo 101 evropsko termalno zdravilišče, kar je po oceni ena petina (!) evropskih zdravilišč, če upoštevamo dosegljive podatke, ki pričajo o tem, da v vzhodnoevropskih termalnih zdraviliščih takšnih stavb niso gradili. Preverjali smo nekatere znane zdraviliške kraje, na primer Trenčianské Teplice na Slovaškem, ter vire v Romuniji in Ukrajini, vendar ni bilo mogoče zaslediti stavb, kot so *wandelbahni* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodne stavbe. Zato je navedeno število 101 dokaj blizu dejanskemu številu obravnavanih stavb. Verjetno drži tudi podatek, da je v teh termalnih zdraviliščih danes ohranjenih še 70 takšnih stavb.²¹ Vseh *wandelbahnov* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb pa je bilo zagotovo še več, saj so imeli v sedemnajstih krajih po dva in v enem²² štiri *wandelbahne*.

¹⁷ Slavonsko mesto Lipik je znano tudi po vzreji konj pasme lipincev. Državna vzrejna kobilarna v Lipiku (*Državna ergela Lipik*) ima bogato preteklost, saj je bila tam kobilarna ustanovljena že leta 1843 in je kmalu zaslovela po vzreji konj pasme lipincev. Status državne kobilarne je dobila leta 1938. Po krizah v sedemdesetih letih 20. stoletja ter po zaplembi konj v državljanski vojni in njihovi ponovni vrnitvi v Lipik državna vzrejna kobilarna ponovno deluje (https://hr.wikipedia.org/wiki/Ergela_Lipik (10. 2. 2017)).

¹⁸ Zdravilišče Lipik že vrsto let sistematično obnavljajo. Večji del zdraviliških stavb ponovno sprejema goste in paciente. Obnovo čakata še osrednja zdraviliška stavba, *kurhaus*, in *wandelbahn* (Hrvatje tudi v besedilih dosledno uporabljajo to nemško ime). Posebnost Zdravilišča Lipik je ohranjanje njegove podobe iz druge polovice 19. in začetka 20. stoletja. Svojo uspešno turistično zgodbo v zdravilišču gradijo na tradiciji in prepoznavnosti avstro-ogrskega arhitekturnega načrtovanja, ki je njegova temeljna značilnost. Tam ni mesta za armiranobetonske arhitekture povojnega socialističnega obdobja, kakršnih je bilo v polnem zamahu deležno Zdravilišče Rogoška Slatina (<http://www.lipik.hr/?vrsta=2&cid=407> (29. 6. 2016)).

¹⁹ Na primer: Ostende (Belgija), Eisenach (Nemčija), Göggingen (Nemčija), Lüneberg (Nemčija), Schieder Schwalenberg (Nemčija), Lipik (Hrvaška), Meran, Merano (Italija) in zagotovo še kateri kraj (glej spletne vire pod navedenimi imeni krajev).

²⁰ Nekaj primerov krajev po abecednem redu: Duszniki-Zdrój/Bad Reinarz (Poljska), Františkovy Lázně/Franzensbad (Češka), Jablonecké Paseky/Bad Schlag (Češka), Jánské Lázně/Johannisbad (Češka), Jaworze/Bad Ernsdorf (Poljska), Jedlina-Zdrój/Bad Charlottenbrunn (Poljska), Karlova Studánka/Bad Kalsbrunn (Češka), Karlovy Vary/Karlsbad (Češka), Kudowa Zdrój/Bad Kudowa (Poljska), Lázně Fořt/Forstbad (Češka), Lázně Libverda/Bad Liedworda (Češka), Mariánské Lázně/Marienbad (Češka), Polanica Zdrój/Bad Altheide (Poljska), Szczawno-Zdrój/Bad Salzbrunn (Poljska), Świeradów Zdrój/Bad Flinsberg (Poljska), Teplice, Teplice-Šanov/Teplitz Schönau (Češka) idr. (glej spletne vire pod navedenimi imeni krajev).

²¹ To število bistveno presega ocene konservatorjev izpred petintridesetih let, da ima Evropa samo peščico takšnih stavb. Zato na novo evidentirane stavbe odpirajo nove raziskovalne priložnosti in izzive, še posebej med študenti humanistike in družboslovja.

²² V češkem zdraviliškem mestu Teplice (nem. *Teplitz Schönau*) v Usteškem okraju so zapovrstjo in s krajšimi ali daljšimi pre-

Tabela 1: Število wandelbahnov ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb v termalnih zdraviliščih evropskih držav

Z. št.	Država	Zdravilišča z WDB ²³	Vsi WDB ²⁴	Kraj z 2 WDB	Kraji s 4 WDB	Ohranjeni WDB ²⁵
1	Avstrija	9	9	1		5
2	Belgija	2	2			2
3	Češka	12	16	2	1	10
4	Nemčija	65	80	14		45
5	Hrvaška	2	2			1
6	Italija	2	2			1
7	Poljska	7	8	1		5
8	Romunija	1	1			1
9	Slovenija	1	1			
	SKUPAJ	101	122	17	1	70

Iz tabele je razvidno, da popolna »varnost« *wandelbahnom* z izjemo Belgije ni bila zagotovljena nikjer. Razlogov za takšno stanje je verjetno več. Eden je zagotovo dotrajanost stavbe, drugi omejena uporabnost skozi vse leto, kar še posebej velja za pokrite in s strani odprte stavbe, tretji pa utesnjenost in omejena prilagodljivost novim funkcionalnim izzivom, ki so jih na primer prinašali številni novi in preurejeni *wandelbahni* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodne stavbe. V začetku 20. stoletja se je namreč izrazito povečala potreba po polifunkcionalnosti takšnih stavb, ki so vse bolj postajale središče priložnega, družabnega, zabavišnega, tržnega, poslovnega, kulturnega in izobraževalnega življenja vse večjega števila evropskih termalnih zdravilišč. Zato so bile interne (sama velikost stavbe) in eksterne (razpoložljiv zunanji prostor v povezavi z drugimi objekti) prostorske omejitve tisti ključni dejavnik, zaradi katerega so se v posameznem zdravilišču odločili za adaptacije, nadomestno gradnjo ali popolno odstranitev z morebitnim drugačnim nadomestkom.²⁶

sledki zgradili štiri *wandelbahne*. Prvi je v zdravilišču stal med letoma 1822 in 1880 (domnevno), drugi med letoma 1880 in 1920 (domnevno) in tretji med letoma 1890 in 1960 (domnevno). Četrtega z imenom Lazenska kolonada so zgradili med letoma 1977 in 1986 po načrtih arhitekta Otakarja Binarja (soavtorja Michael Brix in Martin Rajniš) in je danes ena od dominantnih stavb zdraviliškega jedra (glej spletni vir: <http://teplice-teplitz.net/stavby/karta/nazev/42-kolonada-u-domu-kultury> (3. 4. 2017)).

²³ WDB = *wandelbahn*, značilno ime (poleg drugih navedenih) za evropska pokrita sprehajališča.

²⁴ Posamezna evropska zdravilišča so lahko imela na istih lokacijah zapovrstjo več pokritih sprehajališč (*wandelbahnov*). Le redka so imela (še imajo) na različnih lokacijah sočasno več različno zasnovanih tovrstnih stavb (npr. Karlovy Vary imajo najmanj štiri: *tržni kolonada* (1882–1883), *sprudel kolonada* (prva stavba v letih okrog 1840–1975, druga na istem mestu 1975 (novo ime *Hot Spring Colonnade*), še stoji), *mlýnská kolonada* (zgrajen 1871–1881, še stoji; nem. *mühlbrunnkolonnade*) in *Sadová kolonada* (1881, še stoji; nem. *wandelgang*)).

²⁵ Po naši evidenci ohranjeni v letu 2017.

²⁶ Nekateri viri potrjujejo, da je nastalo nekaj načrtov za gradnjo obravnavanih zdraviliških stavb, ki jih niso zgradili. Takšen je na primer načrt zagrebskega arhitekta Vjekoslava Heinzela (1871–1934), ki je leta 1893 diplomiral iz arhitekture v nemškem Stuttgartu. Leta 1892 je v slogu visoke renesanse

Po dosegljivih virih je malo primerov, ko bi se obravnavanim stavbam odrekli tako zlahka, kot so se *wandelbahnu* v Rogaški Slatini. Sodeč po nadomestnih dosežkih je slatinskemu podiranju najbližja odstranitev *wandelbahna* v avstrijskem termalnem zdravilišču Bad Gastein, kjer je dominantno stavbo v središču zdraviliškega mesta nadomestil betonski objekt, značilen za povojne gradbene dosežke jugoslovanskega in vzhodnoevropskega gradbeniškega okolja. Toda *wandelbahne* so podirali tudi drugod, na primer v nemškem zdravilišču Bad Ems, kjer so se odrekli okrog 100 m dolgemu objektu ter ga nadomestili s parkom in zelenico. Iz težko opravičljivih razlogov je padel tudi edini v trikotniku zasnovani *wandelhalle* v nemškem zdravilišču Bad Rothenfelde, ki je stal tik ob danes še delujoči solovarski kledi (nem. *das Gradierwerk*). Tudi *wandelbahn* v italijanskem zdravilišču Arco Trentino se je moral umakniti nepotrebnim preureditvam mestnega prostora. Razežni in večinoma iz litega železa zgrajeni *wandelbahn* oziroma *trinkhalle* v nemškem Bad Wildbadu se je moral že v začetku 1. svetovne vojne umakniti drugi stavbi, nadomestni *trinkhalle* pa so zgradili šele po 2. svetovni vojni. V čeških Karlovih Varih so se leta 1975 odrekli za mesto prepoznavni *Sprudel kolonadi* iz srede 19. stoletja in jo nadomestili z moderno stekleno-betonsko stavbo *Hot Spring Colonnade* (*Sprudel*), ki na svojo veličastno predhodnico spominja le po imenu. Naj bo dovolj naštevanja takih in podobnih nesmiselnih posegov, ki so termalna zdravilišča praviloma osiromašili, novi nadomestni objekti pa so sicer prinesli nekaj udobja, toda prepoznavnost kraja je bila, podobno kot v Rogaški Slatini, okrnjena.

Večina *wandelbahnov* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb je bila namenjena sprehajanju. Vendar pravzaprav ni šlo za prava sprehajališča, saj je bilo prostora malo in le peščica tovrstnih stavb se lahko pohvali z dolžino 100 m (npr. stari

izdelal (v okviru študijskih obveznosti?) osnutek arhitekturnega načrta za postavitev *trinkhalla* z *wandelbahnom*, ki pa nista bila nikoli realizirana (spletni vir: <http://athena.muo.hr/?object=detail&id=62480> (3. 4. 2017); <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=57> (3. 4. 2017)).

V češkem termalnem zdravilišču Karlovy Vary stoji razsežna Mlýnska kolonáda (češ. Mlýnská Kolonáda, nem. Mühlenskolonnade), zgrajena med letoma 1871 in 1881 po načrtih arhitekta Josefa Zítka (1832–1909). Stavba je tudi danes priljubljeno sprehajališče in ena od mestnih znamenitosti (foto: Mojca Bele, 8. 8. 2010).

wandelbahn v mestu Bad Ems) ali celo več (npr. več kot 380 m dolgo sprehajališče iz dveh delov z imenom *Royal Galleries* v belgijskem zdraviliškem mestu Ostende, tudi Ostend).²⁷ Drugi so merili okrog 80 m, večinoma pa med 60 in 70 m. Toda kljub temu gre za velike in predvsem podolgovate stavbe, ki so poleg središčnih zdraviliških objektov (več imen: *zdraviliški dom*,²⁸ *kurhaus*, *dom zdrojowy* idr.) osrednje večnamenske stavbe vseh obravnavanih evropskih zdravilišč. Pri večini obravnavanih stavb je bilo sprehajanje omejeno, saj so bili prostori zapolnjeni z drugimi storitvami in dejavnostmi. Lažje kot sprehajanje je bilo razkazovanje – bodisi zaradi privlačnega videza ali oblačenja po zadnji modi. Tudi zato so bili *wandelbahni* in sorodne stavbe opremljeni s klopmi in mizami, manjšimi gostinskimi lokali in prodajalnami s spominki, drobno galanterijo, prepoznavnimi izdelki okoliških obrtnikov in značilnimi industrijskimi izdelki npr. iz stekla in drugo. *Wandelbahni* so se ponekod navezovali na bližnje točilnice mineralne vode ali so kot *trinkhalle* to dejavnost vsebovali tudi sami. V ta namen so v nekaterih zdraviliščih ob določenih urah prirejali množična pitja mineralne vode, kot npr. v Karlovih Varih ob znani zdraviliški stavbi

z imenom *Mlýnská kolonáda* oziroma nemško *Mühlbrunnen*.²⁹

Wandelbahni in podobne stavbe so namenjene prirejanju stalnih in občasnih likovnih razstav, kar je že desetletja ustaljena praksa v italijanskem Meranu³⁰ in nemškem Baden Badnu,³¹ kjer tamkajšnji *wandelbahn* oziroma *trinkhalle* krasi več na zadnje ostenje naslikanih fresk. Zelo priljubljene in pogoste so razstave umetniških del na panojih in podstavkih, kar na primer prirejajo v stavbi z imenom *trinkhalle* v avstrijskem mestu Bad Ischl ali v velikem pokritem sprehajališču *Royal Galleries* v belgijskem Ostendju.

Zdraviliške goste so privabljale zlasti male prodajalne drobne galanterije, spominkov, razglednic in drugih za obiskovalce vabljivih izdelkov. Večinoma so bile prodajalne v podobi manjših zastekljenih niš z vrati, tako da je prostor obsegal kvečjemu poenostavljene stenske police in prodajni pult. Takšne in podobne prodajalne so bile značilne za *wandelbahne* v Rogiški Slatini, hrvaškem Lipiku in v poljskem zdraviliškem kraju Świeradów Źródł (nem. Bad Flinsberg),³² kjer imajo v zadnjo steno lesenega *wan-*

²⁷ Glej <https://de.wikipedia.org/wiki/Ostende> (13. 3. 2017) in druge.

²⁸ V Rogiški Slatini so pred leti Zdraviliški dom preimenovali v Grand hotel Rogiška. Gre za sporno ime, ki je v Rogiški Slatini splošna praksa, saj je iz svojilnih pridevnikov neustrezno (celo neokusno) tvoriti imena krajev, npr. iz Murske Sobote krajše poimenovanje samo Murska in iz Škofje Loke samo Škofja (sic!).

²⁹ Glej spletni vir: Karlovy Vary, *Mlýnská kolonáda*, *Mühlbrunnen*, https://cs.wikipedia.org/wiki/Mlýnská_kolonáda (2. 2. 2017) in druge.

³⁰ Glej spletni vir: Merano, Meran, *wandelbahn*, *wandelhalle*, <https://www.merano-suedtirol.it/de/meran/betrieb/wandelhalle-5506/> (18. 2. 2017) in druge.

³¹ Glej spletni vir: Baden Baden, *trinkhalle*, https://de.wikipedia.org/wiki/Trinkhalle_Baden-Baden (3. 12. 2016) in druge.

³² Glej spletni vir: Świeradów Źródł, *wandelhalle*, <http://swieradowzdroj.pl/de/2260-swieradowzdroj-wandelhalle> (12. 2. 2017) in druge.

V češkem termalnem zdravilišču Mariánské Lázně (nem. Marienbad) stoji tlorsno nekoliko usločen wandelbahn, zgrajen med letoma 1888 in 1889, ki so ga že ob koncu 19. stoletja preimenovali v novo kolonado (nem. Neue Colonnade, Kreuzbrunnen-Kolonnade; danes češ. Kolonáda Maxima Gorkého). Čelna stran z arkadami je odprta, medtem ko je zadnja zapolnjena z več prodajalnami, ki v letnih mesecih prodajalno mesto razširijo tudi na sprehajališče (spletni vir: Mariánské Lázně, wandelbahn, kolnade; fotografirano 10. 9. 2004).

Poljsko termalno zdravilišče Świeradów Zdrój (nem. Bad Flinsberg) v Spodnji Šleziji ima povsem leseni wandelhalle (Poljaki so ga preimenovali v Dom zdrojowy) iz okrog leta 1890. Po zasnovi in gradivu je zelo podoben wandelhallu iz leta 1893 v drugem spodnješlezijem zdravilišču Szczawno-Zdrój (nem. Bad Salzbrunn), ki z vhodne strani ni zastekljen (spletni vir: Świeradów Zdrój, wandelhalle).

delhalla vgrajenih več manjših prodajaln. Podobno razporeditev poznajo v drugem znanem poljskem zdravilišču Duszniki-Zdrój (nem. Bad Reinerz),³³ kjer je imel prvotno s sprednje strani odprti *wandelbahn* (pozneje tudi tam zastekljen in preimenoval v *wandelhalle*) več enako zasnovanih prodajaln. Podobno zasnovane stavbe so gradili zlasti v nemških zdraviliščih, na primer v nemškem mestu Bad Rothenfelde,³⁴ kjer je imel trikotno zasnovani *wandelhalle* (okrog 1840–okrog 1940) na vseh treh traktih vrsto malih prodajaln.

Po 2. svetovni vojni v *wandelbahnih* prirejajo krajevne in mednarodne šahovske turnirje. Ob koncu oktobra v nemškem termalnem zdravilišču Bad Wiessee poteka šahovski turnir,³⁵ kjer se v tamkajšnjem *wandelhallu* zbere več kot 360 šahistov. Šahisti tekmujejo tudi v avstrijskem zdravilišču Bad Ischl,³⁶ kjer se v nekaj manjšem *trinkhallu* gnete do 200 šahistov ter pol toliko spremljevalcev in vodstvo turnirja. Podobno potekajo tudi tekmovanja v biljardu. V nemškem zdraviliškem kraju Bad Wildungen³⁷ v deželi Hessen prirejajo velike turnirje na enajstih ali dvanajstih biljardnih mizah. Na eni ožji strani razsežnega *wandelhalla* sedijo sodniki, na nasprotni strani z galerijo pa gledalci.

Zelo priljubljene zdraviliške prireditve so igranje zgodovine z nastopajočimi igralci in statisti v oblačilni podobi nekdanjih zdraviliških gostov iz druge polovice 19. in začetka 20. stoletja. Nastopajoči se preoblečejo v starodavne kostume in uprizarjajo izseke iz zdraviliškega življenja prav pred *wandelbahni* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnimi stavbami. Takšne izseke iz preteklega življenja zdravilišč uprizarjajo v bavarskem termalnem zdravilišču Bad Steben,³⁸ zelo odmevne pa so bile predstave ljubiteljskih gledališčnikov v hrvaškem zdravilišču Lipik,³⁹ kjer so že v osemdesetih letih 20. stoletja uprizarjali izseke iz življenja plemkinje Jelke, ki je tam nekje pri znameniti kamniti Jelkini klopi (hrv. *Jelkini klupi*),⁴⁰ tik pred stavbo z imenom Mramorne kupke (slov.

V češkem zdraviliškem mestu Teplice (nem. Teplitz Schönaau), v Usteškem okraju, so zapovrstjo zgradili štiri pokrita sprehajališča. Prva tri so imenovali wandelbahn in danes ne stojijo več, četrto (zgrajeno med letoma 1977 in 1986) z imenom Lazenska kolonada pa je nastalo po načrtih arhitekta Otakarja Binarja in je danes ponos zdraviliškega središča (spletni vir: Teplice, Lazenska kolonada).

marmornata kopel), izgubila svoj dragoceni prstan, ki ga iščejo še danes.

Med številnimi programskimi vsebinami in dejavnostmi v *wandelbahnih* velja omeniti še dve zanimivosti iz njihove zgodovine. Nekatero tovrstno stavbo so zlasti med prvo svetovno vojno preuredili v začasne vojaške bolnišnice. Takšno novo vsebino je na primer prevzela *Galerija Leopolda II.*⁴¹ v belgijskem zdraviliškem mestu Spa v Valoniji, kjer so pretežno železno sprehajališče zastrli s platnom in preuredili v velikansko bolnišnico za več deset ranjencev. V Rogaški Slatini pa je med prvo svetovno vojno vojaška bolnišnica postal osrednji Zdraviliški dom, saj razmeroma nizek in zelo dolg *wandelbahn* za kaj takega očitno ni bil najbolj primeren.

Zadnja dejavnost, ki jo velja izpostaviti iz bogate palete dejavnosti *wandelbahnov* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb, je hramba eksotičnih okrasnih rastlin. Zaradi tople mineralne vode je bilo mogoče predvsem v zaprtih stavbah vzgajati zahtevne rastline, kot so pomaranče in limone. Zato se je nekaterih zaprtih oziroma predvsem zastekljenih *wandelbahnov* prijelo ime oranžerija (nem. *die Orangerie*), saj so tam rastline izvrstno uspevale. Med najbolj znane oranžerije sodi *wandelhalle* v termalnem zdravilišču Bad Homburg⁴² v nemški zvezni deželi Hessen, kjer je povsem zaprta in zastekljena stavba obenem oranžerija. Sicer pa so v evropskih termalnih zdraviliščih tropske rastline krasile tudi skupne prostore nekaterih drugih stavb, a največ rastlin je še danes hranjenih v *wandelbahnih* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavbah.

³³ Glej spletni vir: Duszniki-Zdrój, Bad Reinerz, <https://en.wikipedia.org/wiki/Duszniki-Zdr%C3%B3j> (11. 6. 2016) in druge.

³⁴ Glej spletni vir: Bad Rothenfelde, https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Rothenfelde (20. 7. 2016); Bad Rothenfelde, *wandelhalle*, <http://www.historische-schaufenster.de/index.php/Schaufenster/wandelhalle.html> (13. 3. 2017) in druge.

³⁵ Glej spletni vir: Bad Wiessee, *wandelhalle*, <http://www.wandelhalle.info/events-in-der-wandelhalle/> (11. 1. 2017) in druge.

³⁶ Glej spletni vir: Bad Ischl, https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Ischl (22. 9. 2016) in druge.

³⁷ Glej spletni vir: Bad Wildungen, https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Wildungen (11. 6. 2016) in druge.

³⁸ Glej spletni vir: Bad Steben, https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Steben (10. 12. 2016) in druge.

³⁹ Glej spletne vire: Lipik, povijest lječilišta, <http://www.bolnica-lipik.hr/?vrsta=3&id=37> (22. 5. 2016) in druge.

⁴⁰ Glej spletni vir: Lipik, Jelkina klupa, <http://hotspots.net.hr/2016/09/lipik-ljepotan-zapadne-slavonije-i-njegove-top-lokacije/> (13. 3. 2017) in druge.

⁴¹ Glej spletni vir: Spa, Galerie Leopold II., https://fr.wikipedia.org/wiki/Galerie_L%C3%A9opold_II (13. 3. 2017) in druge.

⁴² Glej spletni vir: Bad Homburg, oranžerija, <http://www.huber-partyservice.de/orangerie.html> (21. 7. 2016) in druge.

Tabela 2: Seznam termalnozdraviliških krajev v Evropi in njihovih stavb z imeni wandelbahn, wandelhalle, kolonada ...⁴³

Z. št.	Ime zdravilišča	Država	Dežela	Začetek gradnje	Leto zadnje omembe	Ime
1	Arco Trentino	Italija	Trento, Trentino	1859 †	1920 †	WDB
2	Bad Aibling	Nemčija	Bavarska	1890 †	1918 †	WDH
3	Bad Bergzabern	Nemčija	Porenje Pfalško	1930 †	1980 †	WDH
4	Bad Bertrich	Nemčija	Porenje Pfalško	1880 † 1927–28	1920 † ŠE STOJI	WDB WDH
5	Bad Bocklet	Nemčija	Bavarska	1930 †	ŠE STOJI	WDH
6	Bad Boll	Nemčija	Baden-Württemberg	1823	ŠE STOJI	WDH
7	Bad Brückenau	Nemčija	Bavarska	1890 †	ŠE STOJI	WDB, WDH
8	Bad Cannstatt	Nemčija	Baden-Württemberg	1880 †	ŠE STOJI	WDH
9	Bad Driburg	Nemčija	Severno Porenje Vestfalsko	1860 †	ŠE STOJI	WDH
10	Bad Dürkheim	Nemčija	Porenje Pfalško	1925 †	1970 †	WDH
11	Bad Eilsen	Nemčija	Spodnje Saško	1890 † 1918	1920 ŠE STOJI	WDH WDH
12	Bad Elster	Nemčija	Saška	1860 †, 1928 †	1925 † ŠE STOJI	WDB WDH
13	Bad Ems	Nemčija	Porenje Pfalško	1890 † 1849 †	1925 † ŠE STOJI	WDB Kolonade
14	Bad Gandersheim	Nemčija	Spodnje Saško	1925 †	ŠE STOJI	WDH
15	Bad Gastein	Avstrija	Salzburg	1850 †	1980 †	WDB
16	Bad Gleichenberg	Avstrija	Štajerska	1890 † 1950	1940 † ŠE STOJI	WDB WDB
17	Bad Hall	Avstrija	Zgornja Avstrija	1873; 1928–1930; 1963–1980	ŠE STOJI	trinkhalle, redko wandelhalle
18	Bad Harzburg	Nemčija	Spodnje Saško	1897–1898	ŠE STOJI	WDB, Trinkhalle
19	Bad Heilbrunn	Nemčija	Bavarska	1930 †	2012	WDH
20	Bad Hersfeld	Nemčija	Hessen	1900 †	ŠE STOJI	WDH
21	Bad Homburg	Nemčija	Hessen	1850 †	ŠE STOJI	WDH, Orangerie
22	Bad Imnau	Nemčija	Baden-Württemberg	1890 †	ŠE STOJI	Kursalon
23	Bad Ischl	Avstrija	Zgornja Avstrija	1829–1831	ŠE STOJI	Trinkhalle
24	Bad Kissingen	Nemčija	Bavarska	1880 † 1890 †	1920 † ŠE STOJI	WDB WDH
25	Bad Kohlgrub	Nemčija	Bavarska	1935 †	ŠE STOJI	WDH
26	Bad König	Nemčija	Hessen	1960 †	ŠE STOJI	WDH
27	Bad Königshofen	Nemčija	Bavarska	1930 †	ŠE STOJI	WDH
28	Bad Kreuzen	Avstrija	Zgornja Avstrija,	1880 †	1916 †	WDB
29	Bad Kreuznach	Nemčija	Porenje Pfalško	1870 †	1920 †	WDB, WDH, Kolonade
30	Bad Liebenstein	Nemčija	Turingija	1912	ŠE STOJI	WDH
31	Bad Lippspringe	Nemčija	Severno Porenje Vestfalija	1890 †	1920 †	WDB, Trinkhalle *
32	Bad Meinberg	Nemčija	Severno Porenje Vestfalija	1890 † 1935 †	1920 † ŠE STOJI	WDB WDH
33	Bad Mergentheim	Nemčija	Baden-Württemberg	1935	ŠE STOJI	WDH
34	Bad Münster	Nemčija	Porenje Pfalško	1880 †	1920 †	WDB
35	Bad Nauheim	Nemčija	Hessen	1880 † 1850 †	1920 † ŠE STOJI	WDB WDH
36	Bad Nenndorf	Nemčija	Spodnje Saško	1970 †	ŠE STOJI	WDH
37	Bad Neuenahr	Nemčija	Porenje Pfalško	1880 †	1918 †	WDB, WDH

⁴³ Z zvezdico (*) so označena imena, ki jih ni bilo mogoče preveriti v več različnih virih; s črko † so označene ocenjene (približne) letnice nastanka ali podrtja določenega objekta. WDB označuje prvotno (*wandelbahn*) ime stavbe (ki ne stoji več); WDH označuje novo (*wandelhalle*) ime stavbe (ki še stoji).

Z. št.	Ime zdravilišča	Država	Dežela	Začetek gradnje	Leto zadnje omembe	Ime
38	Bad Oeynhausien	Nemčija	Severno Porenje Vestfalija	1880 fl 1926	1918 fl ŠE STOJI	WDB WDB, WDH
39	Bad Orb	Nemčija	Hessen	1880 fl	1920 fl	WDB, WDH
40	Bad Pyrmont	Nemčija	Spodnje Saško	1823–1824	ŠE STOJI	WDH
41	Bad Radkersburg	Avstrija	Štajerska	1925 fl	ŠE STOJI	WDH
42	Bad Rehbürg	Nemčija	Spodnje Saško	1843–1844	ŠE STOJI	WDH
43	Bad Reichenhall	Nemčija	Bavarska	1870 fl 1925 fl	1920 fl ŠE STOJI	WDB WDH, Koncertrotunde
44	Bad Reinhardshausien	Nemčija	Hessen	1925 fl	1981 fl	WDH
45	Bad Rothenfelde	Nemčija	Spodnje Saško	1840 fl 1890 fl	1885 fl 1940 fl	WDH WDH
46	Bad Salzdetfurth	Nemčija	Spodnje Saško	1920 fl	1973 fl	WDH
47	Bad Salzhausen	Nemčija	Hessen	1880 fl	ŠE STOJI	WDH
48	Bad Salzschlirf	Nemčija	Hessen	1860 fl	ŠE STOJI	WDB, WDH
49	Bad Salzuffen	Nemčija	Severno Porenje Vestfalija	1840 fl 1936 fl	1935 fl ŠE STOJI	WDH WDH
50	Bad Salzungien	Nemčija	Turingija	1890 fl	ŠE STOJI	WDH
51	Bad Schallerbach	Avstrija	Zgornja Avstrija	1935 fl	ŠE STOJI	WDH
52	Bad Steben	Nemčija	Bavarska	1837 1910	1910 ŠE STOJI	WDH WDH
53	Bad Sulza	Nemčija	Turingija	1890 fl	ŠE STOJI	WDH
54	Bad Tatzmannsdorf	Avstrija	Gradiščansko	1880 fl	1941 fl	WDB *
55	Bad Teinach Zavelstein	Nemčija	Baden-Württemberg	1925 fl	ŠE STOJI	WDH
56	Bad Tölz, Bad Toelz	Nemčija	Bavarska	1880 fl 1930 fl	1918 fl ŠE STOJI	WDB WDH
57	Bad Wiese	Nemčija	Bavarska	1930 fl	ŠE STOJI	WDH
58	Bad Wildbad	Nemčija	Baden-Württemberg	1878–1879 1934	1959 ŠE STOJI	WDB Trinkhalle
59	Bad Wildungen	Nemčija	Hessen	1880 fl	ŠE STOJI	WDH
60	Bad Windsheim	Nemčija	Bavarska	1925 fl	ŠE STOJI	WDH
61	Bad Wörishofen	Nemčija	Bavarska	1880 fl	1920 fl	WDB
62	Bad Zwischenahn	Nemčija	Spodnje Saško	1970 fl	ŠE STOJI	WDH
63	Baden Baden	Nemčija	Baden-Württemberg	1839–1842	ŠE STOJI	WDH, Trinkhalle
64	Badenweiler	Nemčija	Baden-Württemberg	1850 1890 fl	1890 fl ŠE STOJI	WDB WDB
65	Böblingen	Nemčija	Baden-Württemberg	1970 fl	ŠE STOJI	WDH
66	Borkum	Nemčija	Spodnje Saško	Objekta ni	Objekta ni	WDB (samo sprebajalna pot)
67	Buziaş	Romunija	Banat	1875	ŠE STOJI	kolonada
68	Dresden, Garnison Lazareth	Nemčija	Saška	1890 fl	1919 fl	WDB
69	Duszniki-Zdrój Bad Reinarz	Poljska	Spodnja Šlezija	1850 fl	ŠE STOJI	WSB, WDH
70	Eisenach	Nemčija	Turingija	1909	ŠE STOJI	WDH
71	Františkovy Lázně, Franzensbad	Češka	Karlovarski okraj	1883	ŠE STOJI	WDB *, WDH *
72	Göggingen	Nemčija	Baden-Württemberg	1860 fl	1920 fl	WDB
73	Jablonecké Paseky, Bad Schlag	Češka	Lidereški okraj	Ni znanih virov	Ni znanih virov	WDB?
74	Janske Lázně, Johannisbad	Češka	Královéhradecký okraj	1893	ŠE STOJI	WDB, Kolonade
75	Jaworze, Bad Ernsdorf	Poljska	Spodnja Šlezija	1880 fl	1910 fl	WDB
76	Jedlina-Zdrój, Bad Charlottenbrunn	Poljska	Spodnja Šlezija	1890 fl	1920 fl	WDB ali WDH

Z. št.	Ime zdravilišča	Država	Dežela	Začetek gradnje	Leto zadnje omembe	Ime
77	Karlova Studánka, Bad Karlsbrunn	Češka	Moravsko-šlezjski okraj	1880 f	ŠE STOJI	
78	Karlovy Vary, Karlsbad	Češka	Karlovarski okraj	1871–1881	ŠE STOJI	(<i>Mlýnská</i>) Kolonáda
79	Karlovy Vary, Karlsbad	Češka	Karlovarski okraj	1881	ŠE STOJI	WDG
80	Karlovy Vary, Karlsbad	Češka	Karlovarski okraj	1840 f 1975	1975 ŠE STOJI	(<i>Sprudel</i>) Kolonade (<i>Hot Spring</i>) Colonnade
81	Karlovy Vary, Karlsbad	Češka	Karlovarski okraj	1882–1883	ŠE STOJI	Kolonada, Trška kolonada
82	Karlsbad	Nemčija	Baden-Württemberg	1897 f	1917 f	WDB?
83	Kudowa-Zdrój, Bad Kudowa	Poljska	Spodnja Šlezija	1850 1880 f	1920 f ŠE STOJI	WDB WDH
84	Lázně Fořt Forstbad	Češka	Královéhradecký okraj	1890 f	1925 f	WDB
85	Lázně Libverda, Bad Lidwerda	Češka	Lidereški okraj	1880 f	ŠE STOJI	WDB, Kolonada
86	Lipik	Hrvaška	Požeško-slavonska županija	1892	1991 – del	WDB
87	Lüneburg	Nemčija	Spodnje Saško	1890 f	1945 f (1964?)	WDH
88	Mariánské Lázně Marienbad	Češka	Karlovarski okraj	1888–1889	ŠE STOJI	WDB, Kolonada
89	Merano, Meran	Italija	Trento, Trentino	1891	ŠE STOJI	WDB
90	Oostende, Ostend	Belgija	Ostend	1902–1906	ŠE STOJI	(<i>Royal</i>) galerie
91	Opatija	Hrvaška	Istra	1884	1916 f	WDB
92	Polanica Zdrój, Bad Altheide	Poljska	Spodnja Šlezija	1850 f	ŠE STOJI	WDH
93	Rogaška Slatina	Slovenija	Štajerska	1843	1982	WDB
94	Schieder Schwalenberg	Nemčija	Severno Porenje Vestfalija	1930 f	1965 f	WDH
95	Schlangenbad	Nemčija	Hessen	1890 f	1925 f	WDH
96	Spa	Belgija	Valonija	1878	ŠE STOJI	Galerie (<i>Leopold II.</i>)
97	Szczawno-Zdrój, Bad Salzbrunn	Poljska	Spodnja Šlezija	1893	ŠE STOJI	WDB, Elisenhalle, Kurpromenade
98	Świeradów-Zdrój, Bad Flinsberg	Poljska	Spodnja Šlezija	1890 f	ŠE STOJI	WDH
99	Teplíce, Teplíce-Šanov, Teplitz Schönau	Češka	Usteški okraj	1822 f 1880 f 1890 f	1880 f 1920 f 1960 f	WDB WDB WDB
100	Tobelbad, Hazel-Tobelbad	Avstrija	Štajerska	1880 f	1915 f	WDB
101	Wiesbaden	Nemčija	Hessen	1840	ŠE STOJI	WDH

Slovar strokovnih izrazov

Elisenhalle – deloma odprto ali povsem zaprto pokrito sprehajališče, ponekod tudi sopomenka za *kurpromenade*

Galerie – galerija, pokrita in z vseh strani odprta ali deloma zaprta stavba v podobi (velikega) sprehajališča

Kolonade(-a) – kolonada, pokrito sprehajališče, ki je lahko delno ali povsem zaprto ter zastekljeno

Koncertrotunde – zaprta stavba okroglega tlorisa z možnimi prizidanimi trakti na eni ali dveh straneh

Kurpromenade – zdraviliška promenada, ponekod tudi v pomenu pokritega sprehajališča

Kursalon – povsem zaprta dvorana izrazito podolgovatega tlorisa, podobna nekaterim stavbam, kot so *wandelhalle*, *trinkhalle* in *kolonade*

Orangerie – oranžerija, stavba za prezimovanje pomarančevcev in drugih občutljivih tropskih rastlin, ponekod podobno zasnovana kot *wandelhalle*

Trinkhalle – pivnica za mineralno vodo, v obravnavanih primerih podobno zasnovana stavba kot *wandelbahn* ali *wandelhalle*; prireditveni prostor

WDB (Wandelbahn) – pokrito sprehajališče, ponekod s strani povsem odprto ali vsaj deloma zaprto (prodajalne); prireditveni prostor

WDH (Wandelhalle) – pokrito sprehajališče, ponekod s strani deloma odprto ali povsem zaprto; prireditveni prostor

LITERATURA

- Božič, Milan: Bo letos padla ta rogaška posebnost? *Novi tednik*, št. 10, 12. 3. 1981, str. 21.
- Božič, Milan: Rogaška Slatina. Še nič novega. *Novi tednik*, št. 29, 23. 7. 1981, str. 15.
- Bratuša, Tina: *Urbanistični razvoj Rogaške Slatine* (diplomsko delo). Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Maribor, 2014.
- Izvršni odbor Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva, Izvršni odbor Slovenskega konservatorskega društva (brez navedbe avtorja). Odmevi. Pokrito sprehajališče. Se bodo sprehajališču v Rogaški Slatini res odpovedali. *Novi tednik*, št. 13, 2. 4. 1981, str. 5.
- Lazarini, Franci: Ne poznam države, kjer bi se do ključnih grajskih arhitektur obnašali tako neodgovorno. Pogovor z dr. Ivanom Stoparjem. *Umetnostna kronika* 17, 2007, str. 17–20.
- Mali Traven (Ivan Stopar): V Rogaški bodo obnavljali. *Novi tednik*, št. 13, 1. 4. 1982, str. 8.
- Rebeušek, Ludvik: *Rekonstrukcija zdravilišča Rogaška Slatina*. Celje, 1958.
- Sapač, Igor in Franci Lazarini: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Stamejčič, Damjana: Padec kulturno zgodovinskega spomenika. Sprehajališče so podrli. *Novi tednik*, št. 19, 13. 5. 1982, str. 6.
- Stopar, Ivan: *Rogaška Slatina v luči spomeniškega varstva / Rogaška Slatina sous l'angle de la conservation des monuments*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1967, str. 55–66.
- Stopar, Ivan: *Rogaška Slatina*. 40. zvezek Zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1973.
- Stopar, Ivan: Umetnostni spomeniki (geslo: Rogaška Slatina). *Enciklopedija Slovenije* 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 254.
- Šerbelj, Ferdinand: *Deželni glavar Štajerske Ferdinand Marija I. grof Attems 1746–1820*. Rogaška Slatina: Zdravilišče Rogaška Slatina, 1992.
- Vardjan, Franc: *Rogaška Slatina. Sprehod skozi čas. Njene zgradbe in parki*. Rogaška Slatina: Društvo prijateljev, 2004.
- Življenje ob mineralnem vrelec (brez navedbe avtorja). *Novi tednik*, št. 15, 15. 4. 1982, str. 24.
- Apolon
Spletni vir: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Apolon> (7. 1. 2017).
- Apolon, Zevsov in Letin sin
Spletni vir: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Apolon> (7. 1. 2017).
- Arco, Italija
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Arco,_Trentino (11. 6. 2016).
- Atene, Atalova stoa
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Stoa_of_Attalos (25. 9. 2016).
- Atene, Attalova stoa
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Stoa_of_Attalos (25. 9. 2016).
- Bad Aibling
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Aibling (1. 8. 2016).
- Bad Bergzabern
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Bergzabern (1. 8. 2016).
- Bad Bertrich
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Bertrich (11. 6. 2016).
- Bad Bocklet
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Bocklet (26. 7. 2016).
- Bad Boll
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Boll (14. 9. 2016).
- Bad Boll, zdravilišče
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Boll (14. 9. 2016).
- Bad Brückenau
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Br%C3%BCckenau (11. 6. 2016).
- Bad Cannstatt
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Cannstatt (23. 8. 2016).
- Bad Cannstatt, Kurpark
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Kurpark_Bad_Cannstatt (23. 8. 2016).
- Bad Driburg
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Driburg (15. 7. 2016).
- Bad Durkheim
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_D%C3%BCrkheim (3. 8. 2016).
- Bad Eilsen, splošno
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Eilsen (4. 8. 2016).
- Bad Eilsen, wandelhalle
Spletni vir: <http://www.architektur-bildarchiv.de/image/Wandelhalle-im-Kurpark-Bad-Eilsen-52755.html> (5. 12. 2016).
- Bad Elser
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Elster (18. 2. 2017)

SPLETNI VIRI

- Adalbert Uetz (1807-1864), slikar, 1
Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Kolizej,_Ljubljana (23. 8. 2016).
- Adalbert Uetz (1807-1864), slikar, 2
Spletni vir: <http://www.artprice.com/artist/459194/adalbert-uetz> (23. 8. 2016).

- Bad Ems
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Ems (14. 12. 2016).
- Bad Ems, Kurhaus
Spletni vir: [https://de.wikipedia.org/wiki/Kurhaus_\(Bad_Ems\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Kurhaus_(Bad_Ems)) (14. 12. 2016).
- Bad Gandersheim
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Gandersheim (2. 8. 2016).
- Bad Gastein
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Gastein (7. 6. 2016).
- Bad Gleichenberg
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Gleichenberg (13. 12. 2016).
- Bad Harzburg
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Harzburg (10. 7. 2016).
- Bad Heilbrunn
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Heilbrunn (23. 7. 2016).
- Bad Heilbrunn
Spletni vir: <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/wolfratshausen/bad-heilbrunn-mit-stirnlampe-in-die-wandelhalle-1.2701223> (23. 7. 2016).
- Bad Hersfeld
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Hersfeld (10. 7. 2016).
- Bad Homburg, Kurpark
Spletni vir: <https://www.youtube.com/watch?v=UybhTY3KWJw> (21. 7. 2016).
- Bad Homburg, Orangerie
Spletni vir: <http://www.huber-partyservice.de/orangerie.html> (21. 7. 2016).
- Bad Imnau
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Imnau (23. 7. 2016).
- Bad Ischl
Spletni ir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Ischl (22.9.2016).
- Bad Kissingen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Kissingen (11. 6. 2016).
- Bad Kohlgrub
Spletni vir: <https://andreaeiselt.wordpress.com/ausstellungen/> (19. 9. 2016).
- Bad König
Splošni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_K%C3%B6nig (21. 7. 2016).
- Bad Königshofen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_K%C3%B6nigshofen_im_Grabfeld (2. 8. 2016).
- Bad Kreuzen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Kreuzen (11. 6. 2016).
- Bad Kreuznach
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Kreuznach (11. 6. 2016).
- Bad Liebenstein
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Liebenstein (18. 7. 2016).
- Bad Liebenstein, wandelhalle
Spletni vir: <http://www.thuringen.info/wandelhalle-bad-liebenstein.html> (7. 12. 2016).
- Bad Lippspringe
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Lippspringe (15. 6. 2016).
- Bad Meinberg
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Meinberg (5. 8. 2016).
- Bad Meinberg, wandelhalle
Spletni vir: http://www.lz.de/lippe/horn_bad_meinberg/20798050_Wandelhalle-wird-zum-Ort-der-Begegnung.html (5. 8. 2016).
- Bad Mergentheim
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Mergentheim (19. 7. 2016).
- Bad Münster
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_M%C3%BCnster_am_Stein-Ebernburg (11. 6. 2016).
- Bad Nauheim
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Nauheim (11. 6. 2016).
- Bad Neuenahr
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Neuenahr-Ahrweiler (11. 6. 2016).
- Bad Oeynhausen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Oeynhausen (11. 6. 2016).
- Bad Orb
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Orb (11. 7. 2016).
- Bad Pyrmont
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Pyrmont (15.7.2016).
- Bad Radkersburg
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Radkersburg (18. 9. 2016).
- Bad Rehburg
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Rehburg (20. 7. 2016).
- Bad Reichenhall
Spletni vir: Vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Reichenhall (29, 5, 2016).
- Bad Reichenhall
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Bad_Reichenhall (22. 6. 2016).
- Bad Reinhardshausen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Reinhardshausen (2. 8. 2016).

- Bad Rothenfelde
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Rothenfelde (20.7. 2016).
- Bad Salzdetfurth
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Salzdetfurth (2. 8. 2016).
- Bad Salzhausen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Salzhausen (21. 7. 2016).
- Bad Salzschlirf
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Salzschlirf (11. 6. 2016).
- Bad Salzuflen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Salzuflen (18. 7. 2016).
- Bad Salzungen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Salzungen (24. 7. 2016).
- Bad Schallerbach
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Schallerbach (28. 7. 2016).
- Bad Steben
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Steben (10. 12. 2016).
- Bad Sulza
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Sulza (2. 8. 2016).
- Bad Tatzmannsdorf
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Tatzmannsdorf (11.6. 2016).
- Bad Teinach Zavelstein
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Teinach-Zavelstein (14. 9. 2016).
- Bad Tölz
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_T%C3%B6lz (11.6.2016).
- Bad Wiessee
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Wiessee (6. 8. 2016).
- Bad Wiessee, wandelhalle
Spletni vir: <http://www.wandelhalle.info/events-in-der-wandelhalle/> (11. 1. 2017).
- Bad Wildbad
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Wildbad (11. 6. 2016).
- Bad Wildungen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Wildungen (11. 6. 2016).
- Bad Windsheim
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Windsheim (2.8.2016).
- Bad Wörishofen
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_W%C3%B6rishofen (16. 6. 2016).
- Bad Zwischenahn
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Bad_Zwischenahn (4. 8. 2019).
- Baden Baden
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Baden-Baden> (11. 6. 2016).
- Baden Baden, Trinkhalle
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Trinkhalle_Baden-Baden (3. 12. 2016).
- Badenweiler
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Badenweiler> (11. 6. 2016).
- Böblingen
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6blingen> (21. 7. 2016).
- Borkum
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Borkum> (11. 6. 2016).
- Čačić, Mato, *Povijest Državne ergele Stančić 1919.-1938*
Spletni vir: <http://antikvarijat-biblos.hr/povijest-drzavne-ergele-stancic-1919-1938-proizvod-24175/> (26. 12. 2016).
- Donačka Gora in podružnična cerkev sv. Donata
Spletni vir: <https://www.rogatec.si/project/52750/> (7. 1. 2017).
- Donat (izvorno: Donatus)
Spletni vid: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Donat> (7. 1. 2017O).
- Duszniki-Zdrój, Bad Reinerz
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Duszniki-Zdr%C3%B3j> (11. 6. 2016).
- Eisenach
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Eisenach> (3. 8. 2016).
- Ergela Lipik (Vzrejna kobilarna lipicancev Lipik)
Spletni vir: https://hr.wikipedia.org/wiki/Ergela_Lipik (26. 12.2016).
- Ferdinand Attems
(spletni vir: <http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi131599/>, 3. 1. 2017).
- Františkovy Lázně, Franzensbad
Spletni vir: https://cs.wikipedia.org/wiki/Franti%C5%A1kovy_L%C3%A1zn%C4%9B (20.6. 2016).
- Göggingen
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6ggingen> (7.10.2016).
- Göggingen, kurhaus
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Kurhaus_G%C3%B6ggingen (7.10.2016).
- Heinrich Hübsch (1795 - 1863), nemški arhitekt
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_H%C3%BCbsch (11. 1. 2017).
- Janské Lázně, Johannisbad
Spletni vir: https://cs.wikipedia.org/wiki/Jansk%C3%A9_L%C3%A1zn%C4%9B (16.6. 2016).
- Jaworze, Bad Ernsdorf
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Jaworze> (22.8.2016).

- Jedlina-Zdroj, *Bad Charlottenbrunn*
Spletni vir: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Jedlina-Zdr%C3%B3j> (28. 9. 2016).
- Johann Jakob Friedrich Weinbrenner (1766 - 1826), nemški klasicistični arhitekt
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Weinbrenner (11. 1. 2017).
- Joseph Knett, geolog in vrelni inženir
Spletni vir: https://www.myheritage.si/names/joseph_knett (2. 7. 2016).
- Karel Russ
Spletni vir: http://kraji.eu/slovenija/rogaska_slatina_stara_direkcija/slo (5. 1. 2017).
- Karlovy Vary, Mill Colonnade
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Mill_Colonnade (21. 11. 2016).
- Karlovy Vary, Sadová kolonáda
Spletni vir: https://cs.wikipedia.org/wiki/Sadov%C3%A1_kolon%C3%A1da (28. 11. 2016).
- Kolonada
Spletni vir: Vir. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Kolonada> (27. 11. 2016).
- Kursalon Hübner
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Kursalon_H%C3%BCbner (27. 9. 2016).
- Kursalon Hübner
Spletni vir: <http://www.kursalonwien.at/> (27. 9. 2016).
- Kursalon u Lipiku
Spletni vir: https://hr.wikipedia.org/wiki/Kursalon_u_Lipiku, (8. 12. 2016).
- Kurt Müller, Švicar, mecen Rogoške Slatine
Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Kurt_M%C3%BCller (5. 1. 2016).
- Lázně Fořt, Forstbad
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/L%C3%A1zn%C4%9B_Fořt (11. 6. 2016).
- Leskovar Rudolf: Rogoški zdravilni vrelni v 16. stoletju.
Spletni vir: www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ST0CJA5S (5, 2, 2017).
- Lipički perivoj (park v Lipiku)
Spletni vir: https://hr.wikipedia.org/wiki/Lipi%C4%8Dki_perivoj (27. 12. 2016).
- Lipik, Nekoč slavno lječilište
Spletni vir: <http://www.matica.hr/hr/357/Neko%C4%87%20slavno%20lje%C4%8Dili%C5%A1te/>. (29. 6. 2016).
- Lipik, Otvorena fontana i prvi poslijeratni koncert u Kursalonu
Spletni vir: <http://www.lipik.hr/?vrsta=2&id=407> (29. 6. 2016).
- Lipik, povijest lječilišta
Spletni vir: <http://www.bolnica-lipik.hr/?vrsta=3&id=37> (22. 5. 2016).
- Merano, Meran, wandelbahn, wandelhalle
Spletni vir: <https://www.merano-suedtirol.it/de/meran/betrieb/wandelhalle-5506/> (18.2.2017).
- Nadvojvoda Janez Habsburško – Lotarinški
Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Nadvojvoda_Janez_Habsbur%C5%A1ko-Lotarin%C5%A1ki (11. 1. 2017).
- Oostende (nizozemsko), Ostende (francosko, nemško)
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ostend> (30. 9. 2016).
- Opatija, Abbazia (ital.), Sankt Jakobi (nem.)
Spletni vir: https://de.wikipedia.org/wiki/Brod_Moravice (2. 7. 2016).
- Opatija, Hotel Kvarner
Spletni vir: <http://www.remisens.com/si/hotel-kvarner> (16. 6. 2016).
- Opatija, Hotel Kvarnr
Spletni vir: <http://visitopatija.com/hr/znamenitosti/hotel-kvarner,177.html> (26. 12. 2016).
- Opatijski festival (1958 – 1985)
Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Opatijski_festival (11. 1. 2017).
- Polanica-Zdrój, Bad Altheide (nem.)
Spletni vir: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Polanica-Zdr%C3%B3j> (18. 7. 2016).
- Promenada
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Esplanade> (27. 9. 2016).
- Puhmajer Petr, Istraživanje Kursalona u Lipiku
Spletni vir: <http://katalog.kgz.hr/pagesresults/rezultati.aspx?&searchById=1&xm0=1&spid0=10&spv0=Puhmajer%2C+Petar>, 8. 2. 2017).
- Red Fort
Spletni vir: https://en.wikipedia.org/wiki/Red_Fort (17. 9. 2016).
- Rogaška Slatina, turizem
Spletni vir: <http://www.rogaska-slatina.si/txt/1/120/turizem> (18. 12. 2016).
- Rogaška Slatina, Anin dvor
Spletni vir: <http://www.rogaska-slatina.si/txt/1/155/anin-dvor-rogaska-slatina> (5. 1. 2017).
- Rogaška Slatina, Zdravilišče Rogoška
Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zdravili%C5%A1%C4%8De_Roga%C5%A1ka (16. 12. 2016).
- Schieder-Schwalenberg
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Schieder-Schwalenberg> (3. 8. 2016).
- Schlangenbad
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Schlangenbad> (13. 6. 2016).
- Slovenske železnice, Opatija, Reka
Spletni vir: <http://www.slo-zeleznice.si/sl/potniki/tujina/hrvaska/opatija> (27. 12. 2016).

- Spa
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Spa> (28.8.2016).
- Spa, Galerie Leopold II (spletni vir: http://www.panoramicearth.com/1283/Spa/Galerie_Leopold_II, 18. 2. 2017).
- Stoa
Spletni vir: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Stoa> (26. 9. 2016).
- Stoa
Vir: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Stoa> (26. 9. 2016).
- Streifzug Badgastein Böckstein - YouTube
Spletni vir: <https://www.youtube.com/watch?v=qh-f3xwfSdQ> (16. 1. 2017)
- Szczawno-Zdrój, Bad Salzbrunn (nem.)
Spletni vir: <https://en.wikipedia.org/wiki/Szczawno-Zdr%C3%B3j> (23. 7. 2016).
- Szczawno-Zdrój, Bad Salzbrunn (nem.)
Spletni vir: <http://www.badflinsberg.de/> (23. 7. 2016).
- Świeradów Zdrój
Spletni vir: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Świeradów-Zdrój> (18. 2. 2017)
- Teplice, Teplitz (nem.)
Vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Teplice> (2. 7. 2017).
- Trinkhalle
Spletni vir: [https://de.wikipedia.org/wiki/Trinkhalle_\(Kuranlage\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Trinkhalle_(Kuranlage)) (27. 9. 2016).
- Wandelhalle
Spletni vir: <https://de.wikipedia.org/wiki/Wandelhalle> (3. 8. 2016).
- Wandelhalle, Bad Kissingen
Spletni vir: [https://de.wikipedia.org/wiki/Wandelhalle_\(Bad_Kissingen\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Wandelhalle_(Bad_Kissingen)) (27. 9. 2016).
- Zgodovina železnic v Sloveniji
Spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zgodovina_%C5%BEeleznice_v_Sloveniji (27. 12. 2016).

S U M M A R Y

Reflections on the *wandelbahn* of Rogaška Slatina and other similar buildings featured by thermal spas in Europe

Wandelbahns or, rather, covered promenades as well as buildings, designed and used for a similar purpose, have since the first half of the nineteenth century constituted an important spatial and programming component of European thermal spas. They primarily formed part of older spas and were characteristically multi-functional and hence promi-

nent health and tourism facilities of spa resorts. They hosted many kinds of regular and occasional activities, ranging from social life to trading and hospitality activities, as well as organising chess tournaments, political and social gatherings, private banquets, flea markets, used toy fairs, children's and sport equipment fairs, etc. In wartime, however, some of these facilities were converted into provisional military hospitals. Even though a number of different names are used for these buildings, an overview of their designated uses shows that they nevertheless share many key characteristics in common. Health spas and buildings described in this contribution may therefore provide a basis for new research challenges in the field of ethnology, since according to a general survey of previous studies, the festive and daily life of thermal spas has to date been largely neglected and all their characteristic manifestations inadequately demonstrated.

The daily and festive life in thermal spas has changed and continuously improved over the last two centuries. In many places, the wide array of activities and especially the annual calendar cycle of events surpassed the local frameworks. Some thermal spas are ranked among the most prominent cultural and political centres both in Europe and globally. The magnificent halls of their spa buildings or the expansive spaces of modernly equipped *wandelbahns*, *wandelhalls*, *trinkhalls* and other buildings, designed and used for a similar purpose, host important events that attract guests from around the world. Especially noteworthy in this regard are Austrian Bad Ischl and Bad Hall, Belgian Spa and Oostende, Czech Janske Lázně, Karlove Vary, Mariánské Lázně and Teplice, Italian Merano, German Bad Elster and Bad Ems, Bad Harsburg, Bad Homburg, Bad Kissingen, Bad Oeynhausien, Bad Steben, Bad Wildungen and Baden Baden, Polish Kudowa-Zdrój, Polanica Zdrój, Szczawno-Zdrój and Świeradów-Zdrój. Mention should also be made of Croatian Lipik, where the military conflict of 1991 left hardly any remnants of the *wandelbahn* left; Croatia, however, has committed to undertake a complete reconstruction of the promenade and introduce it to the public with the typical Austro-Hungarian appearance of the thermal spa resort. Rogaška Slatina, on the other hand, has made no such commitments. To the contrary, on 30 April 1982, the city decided to demolish its *wandelbahn* or *vadlpan*, as the locals called it, and fill the area with tall and huge buildings of reinforced concrete. In doing so, Slovenia lost one of its most outstanding cultural monuments. Some bitter solace may at least be found in the fact that at about the same time the Austrians demolished their own *wandelbahn* in the luxurious thermal resort Bad Gastein, which now showcases a huge building constructed of reinforced concrete and adorned with four transparent cupolas.

Szczawno-Zdrój, wandelbahn iz leta 1893.

Baden Baden, wandelhalle, zgrajen v letih 1839–1842.

Odzivi

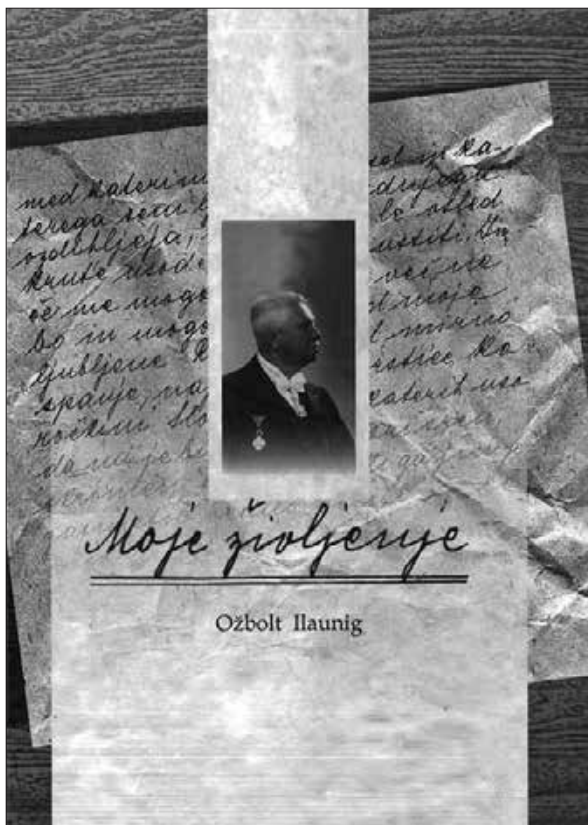
Dosleden sodnik in občutljiv umetnik. Ožbolt Ilaunig (1876–1945), avtobiografska knjiga

»Nič ni lepšega kakor red, upoštevanje zakona, občutek, da vsi ne moremo vladati.«

»Siničice in ščinkavci, ki so v vrtu prepevali spomladanske pesmi, svoj friček friček in čin čelin, so postali mirni in siničica radovedno gleda na okno in se oglašča s svojim činžara-činžara, kakor bi hotela reči: Ali ne veš, da me zebe, pomagaj mi!«

Ožbolt – Oswald, Ilaunig – Ilavnik

Pod naslovom *Moje življenje* je dr. Ožbolt Ilaunig rokopisno napolnil 13 zvezkov, in to je zdaj izšlo v lepo opremljeni knjigi velikega formata na 500 straneh. Izdajatelj sta Pokrajinski arhiv v Mariboru in Knjižnica v štajerskem trgu oziroma mestu Lenartu, seveda ob znatni občinski podpori. Sam Ilaunig

je prilagal dnevniku številne dokumentarne listine. Zanimiv dokument je na primer pismo Franceta Grafenauerja iz leta 1930. »V Jugoslaviji sem našel resnično bratoljubje samo pri koroških in primorskih beguncih... Pri Štajercih je bratoljubje še v zibeli, pri Kranjcih pa še ni se rodilo.«

Uredništvo je številne večinoma nemške citate vključilo v rokopisni obliki, kar ima za knjigo okrasni pomen, hkrati pa se je na ta način izognilo težko rešljivim transkripcijskim in prevodnim problemom. V prepisu slovenskega rokopisa žal niso izostale napake. Na primer: »Videl sem, da bi mučil srečo dveh ljudi, če bi izrekel svoj veto« (v izvorniku je najbrž »uničil srečo«); »Zopet gledam obraze, ki so mi tako zoprni, a brez sonca ni nikjer« (v izvorniku je najbrž »sence«); »Hudo so baje napadli tovarne za zrakovplove v Dolenjskem Novem mestu« (v izvorniku je gotovo »v Dunajskem Novem mestu«).

Pisatelj je pisal svoje krstno ime po slovensko (Ožbolt), svoj priimek pa po nemško (Ilaunig), čeprav so mu nekateri kdaj pa kdaj pisali »Ilavnik«. Doma je bil blizu Rebrce na Koroškem v južni Podjuni. Rodil se je kot nezakonski otrok. Bil je tako rekoč kuhan in pečen na bližnji župniji ali znameniti komendi, kjer so opazili njegovo ukaželjnost, tako da so mu omogočili gimnazijsko šolanje v Celovcu. Ni prenesel internatskega režima v Marijanišču, hotel je biti prost. Med njegovimi profesorji je bil tudi dr. Jakob Sket, in Sketova povest *Milko Vogrin* je vplivala nanj in na prijatelja Rada Kušaja (kasneje znamenit pravnik v Ljubljani): »Ta povest naju je čisto predrugačila. Naenkrat se mi je odprl nov svet, različna čutila so napolnjevala moje srce... Nagnjenje do sentimentalnosti, neki poetični čut se mi je vcepil v srce, kar mi bode tudi ostalo, četudi sem do sedaj že prevelikokrat spoznal, da ni vse tako na svetu, kakor si človek misli.«

Sam se je vzdrževal

Mladi Ožbolt, ki je rad zahajal v planine in gore, je čutil, da duhovniški poklic nikakor ni zanj, čeprav je bil pobožen. »Zato vsako mlado srce, kvišku, vzdrami se, gor na planine, tam najdeš moči za svoj težavni poklic!« In še eno nasprotje: mater je prisrčno ljubil, a ona je grobo zahtevala, naj gre v bogoslovje in postane duhovnik. Res je eno leto prebil v bogoslovju, a trpel strašne ne le duševne, tudi telesne muke. Kasneje je vzdrževal zveze z materjo, čeprav je vedel, kako grdo mu je takrat nasprotovala.

Ožbolt svoje samostojnosti ne obeša na veliki zvon, tako da bralec komajda izlušči dejstvo, da si je, ko je zapuščal bogoslovje, priskrbel v Ljubljani študijsko posojilo, ki ni bilo majhno, kar mu je omogočilo, da je študiral pravo v Gradcu. Pri vsem tem ni bil nagnjen k varčnosti, ampak si je hotel kaj privoščiti. Še mnogo let kasneje je odplačeval študijski dolg. Ko se je zaljubljal v dekleta, je od njih pričakoval tudi materialno pomoč in osvoboditev od gmotnih skrbi. Namesto tega pa se mu je celo zgodilo, da ga je zaročenka tožila – in je tožbo dobila – češ da jo je oškodoval v času, ko je pričakovala poroko, pa iz poroke ni bilo nič.

Umevno je, da tak značaj, kot je bil Ožbej, ni mogel biti na zunaj nacionalno dejaven, pa čeprav se je narodna zagretost pričakovala. »Mogoče so me Slovenci včasih napačno sodili, a v srce mi niste videli. Ostal sem to, kar sem bil, zaveden Slovenec, ki iskreno ljubi svoj narod... Uradnika kričača nihče ne mara in kaj takega nikdar nočem biti.« V narodnem pogledu ni bil radikalen. Gojil je ljubezen do rodne Rebrce z njeno komendo, s starinsko cerkvijo, z razpadajočim Pustim gradom na bližnjem hribu, z mogočnim Obirjem v ozadju. In za literarno izpovedovanje je slovenščina ljubša kot nemščina, ki se ponuja. Toda kadar so se zgodovinski dogodki politično zgostili, sodnik ni ostal neprizadet, ampak se je angažiral, podrejajoč se vsakokratnim zunanjim pritiskom.

Korošec na Štajerskem

Že v mladih letih je začel sodelovati v slovenskem časopisju z raznovrstnimi prispevki, tudi humorističnimi. Oblast načelno ni zaposlovala slovenskih uradnikov na Koroškem. Ožbej je po študiju in doktoratu nekaj časa služboval v Avstriji, nakar je bil leta 1908 premeščen v Lenart na štajerskih Slovenskih goricah. Lenart je bil napol slovenski in napol nemški trg. Tedaj so nemški štajerski nacionalisti pod okriljem organizacije Schulverein dosegli, da je bila tukaj ustanovljena nemška šola. »Eni so pozdravljali Hvaljen bodi Jezus Kristus, drugi so tulili Grüss Gott.« Ožbolt se je poročil z Nemko (Julika Spitzky), starejšo od sebe, in imel enega sina. Skoraj vsako leto je obiskal drago Rebrco in domače.

Moram povedati, da moje zanimanje za Ilauniga izhaja odtod, ker sem preučeval nekega drugega slovenskega književnika, ki je kasneje deloval na Rebrci. To je bil dr. Metod Turnšek, po rodu s Ptuja, ki je prišel službovat kot župnik na Rebrco leta 1956, to je deset let po tem, ko je Ilaunig umrl v Lenartu. Korošec Ilaunig je bil odšel na Štajersko, Štajerec Turnšek je prišel na Koroško. Najbrž ni ostalo nezapaženo, da sem predlagal, da bi na Rebrci postavili skupni literarni spomenik Turnšku in Ilaunigu, tem bolj upravičeno skupni, ker je Turnšek nadaljeval in na novo izdal Ilaunigovo povest *Slednji vitez Reberčan*, in sicer pod

naslovom *Črni Hanej*, da ne govorim, kako je Koroška navdihovala še drugo Turnškovo književnost.

Glede političnih zadev je Ilaunig marsikdaj pre-roško napovedal, kaj bo prinesla prihodnost, v resnici pa ni prehiteval, ampak je čakal, kaj se bo zgodilo. Ni se vključeval v zamisli o bodočem jugoslovanstvu, ki je leta 1918 naenkrat udarilo v ustaljeno življenje. Takšna zadržanost ni bila samo ljudska značilnost, ampak je bila usklajena z Ožboltovim sodniškim poklicem. Ta je zahteval nepristranost in vsakokratno upoštevanje veljavnih zakonov. »Sodnija je faktor, ki mora biti zaradi svoje stroge objektivnosti steber države in tisti kraj, kamor se mora obračati ljudstvo z zaupanjem... Duhovna in sodnijska oblast sta faktorja, ki se morata drug drugega podpirati.«

Dolga leta je bil glavni Ožboltov politično-poklicni sopotnik v Lenartu odvetnik dr. Milan Gorišek, narodnjak. Bila sta si nasprotnika, pa tudi somišljenika. »Gorišek ni bi nikoli diplomat, ampak se je dal voditi od svojega prekipevajočega temperamenta.« Ožbolt, ki se je prilagajal, je bil spričo Goriškovega popolnoma drugačnega značaja pogosto razdražen.

Vsekakor monarhist

Vsekakor dr. Ilaunig ni podoben nekemu drugemu slovenskemu pravniku, ki je deloval v prevratni dobi – v mislih imam dr. Bogumila Vošnjaka. Ta je bil pa rojen politik, lahko rečem, da je najsposobnejši slovenski politik vseh časov. Vošnjak je študiral v Pragi in drugje in služboval kot univerzitetni profesor v Zagrebu, predaval je ustavno pravo. Kmalu po začetku prve svetovne vojne mu je uspelo pobegniti v Italijo, nato je bival v Švici, v Franciji, v Londonu in v ZDA. Obiskoval je Srbijo. Bil je odločen nasprotnik Avstro-Ogrske. Finančno mu je pomagal oče, ki je bil bančnik. Vošnjakovo prepričanje, da je treba razdreti Avstro-Ogrsko in ustanoviti nacionalne države, med njimi skupno južnoslovansko državo z jedrom ali kot so govorili južnoslovanskim Piemontom – Srbijo, je doživelo zmago. Izguba Koroške in Primorske je bila poraz, ali vseeno se je Slovenija prvič v zgodovini mednarodno uveljavila. Vošnjak je deloval v najvišji diplomaciji. Primerjava z Vošnjakom torej pokaže, da je bil Ilaunig res tak, kot je označil samega sebe: »moja neodločnost in boječnost, omahljivost«.

Ilaunig je preživel huda krizna obdobja, velike preobrate. Najprej ob izbruhu prve svetovne vojne. »Neizprosni bom proti vsakomur, ki mi skuša podtikati nepatriotično mišljenje.« Hoče povedati, da je popolnoma vdan avstrijstvu in cesarju in vojnemu zavezništvu z Nemčijo in da nanj nič ne vplivajo slovenstvo, srbstvo, jugoslovanstvo, slovanstvo. Posebno na Štajerskem se je na veliko izvajalo državno nasilje nad slovensko-slovanskimi narodnjaki. V provincialnem Lenartu se je razbohotilo ovaduštvo in so se dogajale številne krivice. Kasneje je Ilaunig zapisal:

»Kdo bi si upal leta 1914 trditi, da bo leta 1919 tako, kakor je sedaj. Bi ga obesili na prvo drevo.«

Tudi Ožbolt je bil potrjen na vojaškem naboru, vendar kot sodnik ni bil vpoklican v vojsko. Pač pa je njegov brat Mirko, ki je sicer živel v Ljubljani, prestal velike nevarnosti na frontah. Ilaunig je vseskozi obsojal italijansko »zahrbtost« nasproti Avstriji in seveda Slovincem. Njegov patriotizem se je izražal predvsem v odnosu do »izdajalske« Italije. Ob koncu vojne se je njegov srd obrnil proti nemškemu cesarju Viljemu.

Leta 1918 se je zgodila nepredstavljivo ostra sprememba. Uporabljali so besedo »prevrat«. Iz zadržanega in previdnega opazovalca se je Ilaunig hočeš nočeš prelevil v podpornika monarhistične Jugoslavije. Takrat je napisal: »Slovenskemu ljudstvu je monarhična ideja zaradi razmer v vseh dosedanjih letih tako rekoč v krvi. Če pride do republikanske vlade, si ne znam predočiti, da bi lahko bil red...« Leta 1933 piše: »Zase vem, da bi ne smelo biti dvoma, da smo vdani kralju, ker je on zaščitnik države proti sosedom, ki nam niso naklonjeni in se moremo le pod njim čutiti varne.«

Kako je umrl?

Veliko preizkušnjo je za Ožbolta pomenila koroška kriza, ki se je iztekla v porazni plebiscit. Doslej ni bilo znano, da je imel visoke stike in da je osebno bival večkrat na Koroškem, zato da bi pripomogel k zmagi slovenske, jugoslovanske strani. Po plebiscitu je krivil politike, da niso sprejeli ponujene rešitve, da bi bila meja na Dravi, ampak so hoteli več in preveč. A presenetljivo je, kako hitro se je Ilaunigu po plebiscitu spet odprla pot na Koroško v domače kraje. Torej se kot agitator le ni zelo izpostavil. Nepriistranski opazovalec bi lahko ugibal, da je kaj zakrivil tudi Ilaunig.

Fanatični, tako rekoč umetniški optimizem leta 1922: »Zasužnjena si, Koroška, a upam, da se po letu dni vrnem v zopet osvobojeno domovino.« In na drugi strani črnogledost leta 1924: »List za listom pada od drevesa Koroških Slovincem, še nekaj let, ostale bodo gole veje, posušile se bodo tudi te, zgrudilo se bo drevo. Koroških Slovincem ne bo več.«

Že ob marseillskem atentatu je Ilaunig zapisal o kralju Aleksandru: »O, kako se je trudil in mučil, da bi ubranil mir, da bi bil z vsemi sosedi v dobrih odnosih. In posrečilo bi se mu vse to, saj je imel izredne zmožnosti.« Znamenito se mi zdi, da se je Ilaunig 6. septembra 1940 udeležil v Ljubljani odkritja spomenika kralja Aleksandra: »Sijajna manifestacija za našo dinastijo, pod katero se čutimo varne.« Tedaj je Ilaunig obiskal tudi Stično, samostan, v katerem je deloval njegov pisateljski tovariš, mlajši in odločnejši Metod Turnšek.

Dvajset let Prve Jugoslavije so bila glavna leta Ožboltovega življenja in delovanja. A že leta 1941 se je

moral spet prilagoditi novemu položaju, ko je slovenska Spodnja Štajerska pripadla nacistični Nemčiji, in prav tako Gorenjska. Zgodilo se je, kar so nemčurji vedno zahtevali, in zdelo se je, da imajo prav. Najprej je Ilaunig močno obžaloval, da ni obveljala priključitev Jugoslavije trojnemu paktu, ampak je bil izveden znani puč v Beogradu. Potem je bolj ali manj molčal.

Upokojeni Ilaunig je med drugo svetovno vojno moral opravljati razne usluge nemški oblasti. Višek je bilo na primer to, da je sebe in družino vpisal v članstvo Heimatbunda in da je, ko se je bilo treba izjaviti glede narodnosti, odgovoril, da je »Kärntner Windischer«. Priznati je treba, da je Ilaunigov dnevnik odkritosrčen. Ožboltu ni preostalo drugega, kot da je v teku druge svetovne vojne tožil o trpljenju in hrepenel po miru. Zadnji zapis iz dnevnika je datiran 30. januarja 1945, a kot je znano, je Ilaunig umrl 8. februarja 1945. Uredništvo nič ne pove, kako je umrl. Takrat je nemštvo ponovno propadalo, slovanstvo je triumfiralo. Kako je prenašal še eno velikansko družbeno spremembo? Očitno je proti koncu vedno bolj mešal spomine in resničnost.

Medtem ko urednica Marija Šauperl ocenjuje Ilauniga kot »zavednega«, pa ga na koncu knjige dr. Marjan Toš nekajkrat neprizanesljivo označi kot »preračunljivega«.

Slednji vitez Reberčan

V mladih letih je Ožbolt nastopal kot družabni zabavljač ali »klobasar«. Poleg sentimentalizma je bil vir njegovega literarnega ustvarjanja humor. Ko je bil Ivan Cankar na obisku pri prijatelju Alojzu Kraigherju pri Sveti Trojici blizu Lenarta, se je s Cankarjem pogovarjal tudi Ožbolt. Cankar naj bi mu bil dejal odkrito posmehljivo: »Pisateljstvo ni težka stvar, kar usedite se in pišite naprej, kar vam pride na misel, ljudje vse berejo.«

Ožboltovo literarno ustvarjanje se je razcvetelo po prvi svetovni vojni, ko so druga za drugo izhajale njegove povesti. Navdihoval se je pri Tavčarjevi *Visoški kroniki*, sploh pa pri Stritarju, Sketu. Kraj dogajanja Ilaunigovih povesti je ali Koroška ali Štajerska. Nastale so dramtizacije, in Ilaunig se je udeleževal teh ljudskih gledaliških prireditev. Koroški rojak, doma iz Skočidola, Jakob Špicar (Ilaunig začuda piše njegov priimek Spitzer) je dramtiziral najlepšo Ilaunigovo povest *Slednji vitez Reberčan*. Nekdo je poročal o predstavi: »Župnik Sekol je uvodoma ljudstvu sijajno razložil igro. Nazval jo je povsem pravilno kot nekako Podjunsko Miklovo Zalo.«

Ilaunig v dnevniku navaja več slovenskih pesmic. Izčrpno popisuje celotno literarno dogajanje. Moj komentar je tale: Ilauniga Korošci še niso odkrili. Zdi se mi, da je med koroško Podjuno in koroškim Rožem čutilo kulturno nevoščljivost. Temeljno uredniško delo še ni opravljeno. Treba bi bilo zbrati vse Ožboltove spise in potem izbrati najboljše in jih

kritično izdati. Zdi se mi, da mu niso uspevale večje kompozicije, a posameznosti so dobre. Žal je koroška literarna klasika zapostavljena, ker ima prednost sodobnejša literatura. Ilaunig ocenjuje sebe na primer takole: »Je bil le poskus, nikdar nočem trditi, da bi bil ta spis literarne vrednosti. Spis je nastal iz ljubezni do milega domačega kraja.«

Bistveno za njegovo literarno dejavnost je ljubezen do preteklosti, smisel za zgodovino in spominjanje. S tem v zvezi je pogosto beleženje o smrti poznanih. Kakor vemo, je obujanje preteklosti značilno za romantiko. »Videl in čital sem mnogo kronik. Iskati zgodovino kakega kraja, je moje posebno veselje. Razmere v tem kraju, kjer je toliko osebnosti in ima sodnik le tedaj mir, ako ne gleda ne na desno ne na levo, so me napotile, da se posvetim v prostih urah delu, ki mi pomaga skozi suhoparne dneve in me osreči. Zdi se mi, kakor bi živel v drugem svetu, vse okoli mene je nič. Ustvariti hočem trajen spomin, to je moj ideal.«

Romantična je tudi občutljivost za naravne lepote. Ilaunig je na Štajerskem lahko izživil svoje občudovanje vinogradniške pokrajine. Skromne zametke vinogradništva je poznal iz domače koroške Podjune. Ilaunig je bil sploh velik popotnik. Obiskal je na primer grob Prešernovih sestra na Blejski Dobravi. Kasneje se je udeleževal organiziranih turističnih avtobusnih izletov v tujino.

»Kraljujemo.«

Ilaunigov dnevnik pomeni naključno izbiro, v katerih dnevih kaj zapisuje in v katerih nič. Začetna življenjska leta pa so podana strnjeno, nednevniško. Zanimanje vzbujajo redki opisani primeri sodniške prakse. Kot naravno pravico si jemlje biti politično prilagodljiv. Na mnogih mestih je slog odlično izpisan, sposoben izraziti pristno doživljanje intelektualca. Ta dnevnik je bralni užitek, čeprav ni roman. Naj navedem kakšno posrečeno prisposodbo: »Izginili so trinogi, ki so nam hoteli zadati smrtni udarec. Mi teptani smo vstali in kraljujemo«; »Sem čutil, kakor bi se mi odvalile cele Alpe od srca«; »Navaditi se bodo morali, da so Jugoslovani in da je bilo njihovo nemštvo le sraka s pavovim perjem«; »Sem posekal še Obir«; »Upanje je tista krilata ptica, ki nas dviga in dviga v življenju«; »Nebo je čisto in gore so tako krasne, postavljene v bližino«; »Sedaj je roka postala pretrda in pero se ne premakne več.«

Ilaunigov značaj znabiti predstavlja značaj koroških Slovencev in sploh Slovencev. Ilaunig ni bil tako samokritičen, da ne bi predvideval, da bo kdaj kdo bral njegov dnevnik. Zdaj ga z veseljem beremo vsaj tisti, ki podobno kot on radi obujamo in raziskujemo preteklost. Ali smo to predvsem stari ljudje ali so tudi nekateri mladi?

Milan Dolgan

O bitki pri Visu 150 let kasneje

20. julija 2016 je minilo 150 let od znamenite bitke pri Visu med avstrijsko in italijansko mornarico. Ob tej priložnosti so najprej na otoku Visu, nato pa v Hrvatskem pomorskem muzeju v Splitu pripravili razstavo z izpovednim naslovom *Ljudi od željeza na brodovima od drva*. Pri nastajanju razstave so sodelovali Arheološki muzej v Splitu, Hrvatski pomorski muzej Split in mesto Vis.

A to ni bil edini dogodek, ki nas je spomnil na bitko in njene akterje. O svojem videnju in razumevanju bitke ter o njenih posledicah sta Marija Zaninović – Rumora in Joško Bracanović napisala knjigo *150. obljetnica Viškog boja: pogled s Hvara*, predstavili pa so jo tudi v Hrvatskem pomorskem muzeju v Splitu. Prav tako obletnica ni minila brez spominske obeležitve v Sloveniji. 1. julija 2016 je namreč urednik in soavtor knjige Primož Premzl iz Maribora v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« v Piranu predstavil bogato biografijo Igorja Grdine o znamenitem poveljniku avstrijske mornarice Wilhelmu von Tegetthoffu in bitki pri Visu (*Wilhelm von Tegetthoff in bitka pri Visu 20. julija 1866*). Admiral Wilhelm Tegetthoff je po zaslugi Igorja Grdine mesto v slovenskem zgodovinoписju našel že pred tem, in sicer

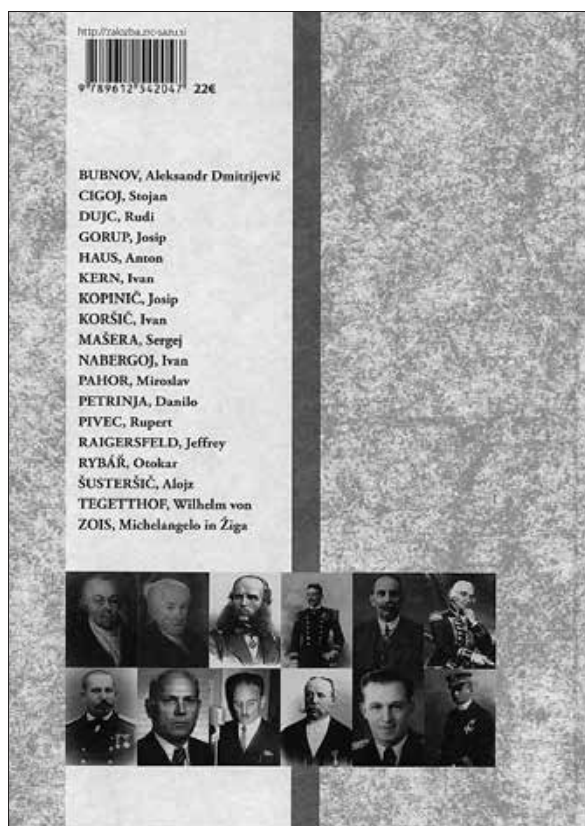

Naslovnica knjige Igorja Grdine *Wilhelm von Tegetthoff in bitka pri Visu 20. julija 1866*.

v knjigi *Tvorci slovenske pomorske identitete*, ki jo je leta 2010 izdala Založba ZRC, ZRC SAZU v sklopu zbirke *Življenja in dela VI, Biografske in bibliografske študije 4* (str. 243–278), pa tudi že v preteklosti prek različnih razstav, publikacij in člankov, ki so jih pripravili strokovni delavci Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran. Zadnja Grdinova monografija je hkrati izšla v slovenščini in nemščini, saj je predvsem v Avstriji spomin na zmagovitega pomorščaka še zelo živ. Številni ljubitelji zgodovine pomorstva se še vedno zavedajo njegovega zgodovinskega pomena za takratno cesarstvo, avstro-ogrsko monarhijo, ter vpliva zmagovite bitke pri Visu na nacionalni in geopolitični položaj na Jadranu sploh.

Prireditelj je v Pomorskem muzeju povezovala muzejska svetnica Bogdana Marinac, ki je tudi avtorica stalne muzejske razstave o avstro-ogrski mornarici. V knjigi so predstavljeni življenje in kariera viceadmirala Tegetthoffa, bitka pri Visu, spomeniki, postavljeni v čast Tegetthoffu, in njihova usoda, časopisni članki in drugo pomembno dokumentarno gradivo. Prvič so objavljena pisma, ki jih je Tegetthoff pisal svoji materi, eno pa mariborskemu županu. Monografija je bogato ilustrišana, velik del tega gradiva pa je iz zasebne zbirke založnika monografije Primoža Premzla (Umetniški kabinet Primož Premzl). V njej je objavljenih več kot 120 fotografij, dokumentov in drugega slikovnega gradiva. Knjigo so predstavili kot spomenik izjemnemu pomorščaku, strogemu in po prepričanju mnogih pravičnemu mornariškemu poveljniku. Tegetthoff se je z nekaterimi pomorskimi poveljniškimi podvigi izkazal že prej, zato je hitro napredoval po lestvici mornariških činov, po bitki pri Visu pa je postal junak in ikona. Monografija še posebej podrobno opisuje, raziskuje in analizira znamenito bitko med avstrijskim in mnogo močnejšim italijanskim ladjevjem blizu hrvaškega otoka Vis. Jedro knjige je opis priprav na bitko, njenega poteka in izbojevanje zmage nad dvakrat močnejšim nasprotnikom.

Da je bil Pomorski muzej v Piranu pravo mesto za predstavitev te publikacije, dokazuje tudi muzejska stalna razstava *Slovenski pomorščaki v mornarici Avstro-Ogrske*, ki je že dolga leta na ogled v Pomorskem muzeju v Piranu ter pripoveduje zgodbe o slovenskih pomorščakih in življenju pomorščakov v avstrijski oziroma avstro-ogrski mornarici. Avstrija je začela vojno mornarico načrtno razvijati šele po porazu Napoleonove vojske leta 1814. Tedaj je bilo njeno središče še v Benetkah, po razglasitvi Neodvisne beneške republike leta 1848 pa so ga za kratek čas preselili v Trst. Po letu 1856 je najpomembnejše vojaško pristanišče in oporišče vojne mornarice postal Pulj. Med pomorščaki različnih narodnosti, ki so služili v vojni mornarici, so bili tudi Slovenci. Številni so bili v mornarico vpoklicani kot vojni obvezniki, veliko pa se jih je odločilo za šolanje na mornariških podčastniških šolah in vojnopomorskih akademijah.

Naslovnica in hrbtna stran knjige Tvorci slovenske pomorske identitete.

Prav pomorščaki, rojeni na slovenskem nacionalnem ozemlju, so rdeča nit te in drugih piranskih muzejskih zbirk.

V zbirki so razstavljeni številni predmeti ter pisno in fotografsko gradivo iz tega obdobja: ladijski modeli, navtični predmeti, uniforme, dnevniki, spominki ter drugi osebni predmeti pomorščakov. Največja dragocenost pa je originalna miza s štirimi stoli iz delovne kabine admirala Tegetthoffa z vojne ladje Ferdinand Max, s katero je poveljeval v bitki pri Visu. Pripoved o Tegetthoffu in bitki pri Visu dopolnjujeta ladijska modela avstrijskih oklopnih fregat Salamander (splovljen 1861, dolžina 52,7 m, širina 14,9 m, ugrez 5 m, 26 topov, 340 mož posadke) in Ferdinand Max (splovljen 1865, dolžina 80 m, širina 16 m, ugrez 8 m, 390 mož posadke), poleg njih pa še slika bitke pri Visu, pomorski zemljevid Visa in okolice, skica položajev obeh vojskujočih se mornaric med bitko ter fotografija admirala z vsemi poveljniki flote. Avtorica te stalne razstave je Bogdana Marinac, že leta 1988/1989 pa je avstro-ogrsko zbirko, sicer z drugačnim konceptom, prvič postavil Igor Presl.

Bitka pri Visu leta 1866 se je trdno zapisala v avstrijsko, hrvaško, slovensko, italijansko in svetovno pomorsko zgodovino. Vplivala je na pomorsko taktiko kot prva velika pomorska bitka, v kateri so sodelovale oklepne ladje, ter obenem dokazala, da v zgodovini pomorskih vojn in bitk vse od najstarejših časov

do danes številčna premoč pri doseganju osnovnega operativnega cilja ni bila vedno odločujoča. Velikokrat so odločale pomorska vojaška veščina, spretnost poveljujočih ter sposobnost izkoriščanja danih pogojev in trenutne situacije. Pomorska bitka med ladjevema Kraljevine Italije in Avstrijske monarhije, ki je potekala 20. julija 1866 v Viškem kanalu, se je v pomorski zgodovini postavila ob bok zgodovinskim pomorskim bitkam pri Salamini, Trafalgarju in Midwayu. Zmaga avstrijske flote je preprečila, da bi otok Vis pripadel Kraljevini Italiji. Italija si je namreč prizadevala zasesti Vis, s katerim bi potem lahko izsiljevala na kasnejših mirovnih pogajanjih z Avstro-Ogrsko, tudi za pripojitev celotne Dalmacije.

Otok Vis je bil po propadu Beneške republike in v času kontinentalne blokade pomembno oporišče britanske mornarice. Britanci so leta 1811 v viških vodah potolkli francosko ladjevje. Od leta 1815 je Vis spadal pod Avstrijo. Potem ko je Italija v prusko-avstrijski vojni 1866 stopila na stran Prusov, je bilo osvajanje Avstrijskega Primorja, kamor je sodil tudi del hrvaške obale, strateškega pomena za Italijo. Po porazih v bitkah z Italijani na kopnem se je Avstrija na morju lahko zanesla le na lastne sile, zato je cesar Franc Jožef ukaz o takojšnji oborožitvi 30. aprila 1866 razširil tudi na vsa za to primerna plovila. To je dejansko pomenilo mobilizacijo mornarice, ki je bila razglašena naslednji dan. Tudi odločitve o

Miza in štiri stoli iz ladijske kabine admirala Tegetthoffa na ladji Ferdinand Max v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« v Piranu (foto: Igor Presl, 2017).

zasedbi poveljniških mest so bile sprejete dokaj pozno, kontraadmiral Tegetthoff je službeno dolžnost poveljnika jadranskega ladjevja prevzel šele 9. maja 1866. Avstrijsko cesarstvo je šele junija 1866 razpolagalo s sedmimi oklepnicami, šestnajstimi ladjami na vijak in sedmimi parniki s pogonom na kolesa ter tako za dvakrat zaostajalo za italijansko vojno mornarico. Obrati, v katerih so avstrijska vojaška plovila mrzlično dograjevali, opremljali z zaščitnimi oklepi in vsestransko modernizirali, so bili samo v pristaniščih v Trstu in na Reki.

Julija 1866 je celotno italijansko vojno ladjevje pod poveljstvom admirala grofa Carla Pelliona di Persana odplulo iz Ancone, da bi se izkrcalo in zavzelo avstrijsko pomorsko oporišče na otoku Visu. Ukaz je poleg zavzetja strateško pomembnega otoka vseboval nalogo potopitve avstrijskega ladjevja ob morebitnem srečanju. Italijani so omahovali z izkrcanjem na Visu, med slabo vodeno bitko pa niso vedeli, od kod prihajajo ukazi, ker se je poveljujoči admiral Persano tik pred odločilnim spopadom preselil na drugo ladjo. Večina avstrijskega ladjevja, 27 ladij, je odplula proti Visu. Do srečanja med ladjevjema je prišlo zgodaj zjutraj 19. julija 1866. Tegetthoffova

bojna ladja Ferdinand Max je potopila fregato Re' d'Italia in topnjačo Palestro, ki je potonila zaradi požara in eksplozije, več drugih italijanskih ladij pa je bilo v bitki močno poškodovanih. Naslednji dan so se Italijani, ki so izgubili 38 častnikov in 574 mornarjev, 19 mornarjev pa je bilo zajetih, odpovedali nadaljnjemu obleganju otoka in se umaknili v Ancono. Obe potopljeni ladjii, Re' d'Italia in Palestro, še danes ležita na morskem dnu v viškem akvatoriju. Ostanke ladje Palestro so šele leta 2014 odkrili mladi potapljači iz Dragor Suba, ki se ukvarjajo z raziskovanjem in dokumentiranjem podvodnih ostankov v morju na Hrvaškem ter z njihovim ohranjanjem. Ostanke ležijo na globini 122 m, ladji pa sta med seboj oddaljeni nekaj milj.

Avstrijski floti je poveljeval admiral Wilhelm von Tegetthoff (1827–1871), rojen v Mariboru. Kot velik strateg je izbojeval pomembno pomorsko zmago nad italijansko vojno mornarico. Tegetthoffa so v zgodovino zapisale njegove strateške poteze, zaradi katerih je prišlo do znamenite potopitve italijanske poveljniške ladje Re d'Italia, ko se je s premcem oklepne ladje Erzherzog Ferdinand Max z vso silo zaletel v njen bok in jo v pičlih treh minutah potopil, z njo vred pa skoraj štiristo članov posadke. Zmeda v vrstah italijanskega ladjevja je bila popolna in od načrtovanega zavzetja otoka Vis (in nadaljnjih načrtov italijanskega prodiranja in osvajanja dalmatinske obale) ni bilo nič. Tegetthoff se je po zmagi nad Italijani zmagoslavno vrnil v pomorsko bazo v Pulju. Izid bitke pa ni vplival na izid vojne med državama, saj so nazadnje zmagali Italijani, je pa zaustavil italijansko teritorialno ekspanzijo na Jadranu in sooblikoval zemljevid tega dela Evrope. Zaradi dobljene bitke je Avstrija pod oblastjo ohranila Dalmacijo in Istro, zaradi udeležbe pomorščakov različnih narodnosti pa je ta bitka vplivala na rast avstrijske pomorske identitete ter obenem na prebujanje hrvaške narodne identitete v Dalmaciji.

Tegetthoff je bil takoj povišan v viceadmirala in je prejel telegrama s čestitko nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana, okronanega cesarja Mehike, ter viceadmirala Hansa Bircha Dahlerupa, nekdanjega vrhovnega poveljnika avstrijske vojne mornarice. Tegetthoff je bil odlikovan s poveljniškim križem reda Marije Terezije in Leopoldovega reda ter postal častni meščan Dunaja, Trsta, Stona, Dunajskega Novega mesta, Zadra in Ljubljane. Skladatelj Philipp H. Poelmahn je napisal Tegetthoffovo koračnico, posvečeno zmagovalcem bitke pri Visu, katere izkupiček od prodaje je bil namenjen mornarjem in častnikom, ranjenim v bitki. Med ranjenimi so bili tudi slovenski pomorščaki, nekateri pa so v njej izgubili življenje. Kapitan bojne ladje Karl Kern iz Trsta, ki je bil komandant fregate II. reda Salamander, je bil v bitki lažje ranjen. Za zasluge v bitki pri Visu je bil odlikovan z viteškim križem Leopoldovega reda z bojno dekoracijo. Vjekoslav Spadotin iz Vidma ali

Naslovnica razstavnega kataloga Slovenski mornarji v obrambi Dalmacije in Istre 1849–1917, Piran–Koper, 1978.

okolice, Cvetko Stricl iz Kranjske, topničar v trdnjavi Schmidt na Visu, ter Dragutin Konigsbauer iz Maribora, strojnik I. reda na Kaiserju, so v bitki pri Visu padli. David Pičman, orožar na ladji Ferdinand Max, je bil v bitki lažje ranjen.

Veliko mornarjev, tudi slovenskega rodu, je bilo za svoja dejanja v bitki odlikovanih. Oskar Kern je bil odlikovan z redom železne krone 3. reda z bojno dekoracijo. S križem za vojne zasluge sta bila odlikovana F. Černač in kapetan fregate Rihard Pogačnik. Z železnim križem za vojne zasluge so bili odlikovani kapetan fregate U. Pogačnik, kapetan fregate U. Poglajen in podporočnik F. Gorišek. I. Benko, I. bojnik nostromo 1. reda, je bil odlikovan z zlato medaljo za hrabrost, s srebrno medaljo za zasluge II. reda pa nostromo 1. reda J. Žitko, čuvar F. Kos, čuvar J. Kozak, čuvar J. Jamaršek in čuvar V. Matejka. Srebrno medaljo za hrabrost III. reda so prejeli topničar J. Zajc, topničar mornar A. Vrhunc in topničar mornar J. Burjan, J. Vilfan pa je bil pohvaljen.

V večina teh podatkov, ki še zdaleč niso popolni, je povzeta iz arhivske dokumentacije v Pomorskem muzeju v Piranu. A to niso edini podatki ali predmeti, ki so v 65-letnici delovanja Pomorskega muzeja v Piranu predstavljali bitko pri Visu. V Piranu je to tematiko samostojno ali v okviru druge vsebine predstavljalo več razstav. Leta 1978 je Miroslav Pahor pripravil razstavo in katalog z naslovom *Slovenski mornarji Avstrije v obrambi Dalmacije in Istre* ter v

njej med drugim predstavil bitko pri Visu in poveljnika avstrijske flote Wilhelma Tegetthoffa. Razstava je bila na ogled v Pokrajinskem muzeju v Kopru. Razstavljeni in objavljeni so bili številni načrti in skice, risbe in slike, ki jih je po izvornikih iz Vojnega arhiva na Dunaju pripravila Ilonka Hajnal. Te risbe (reprodukcije) so shranjene v dokumentaciji Pomorskega muzeja v Piranu. Že prej omenjena ladijska modela oklopnih fregat Ferdinand Max in Salamander pa je v letih 1974 in 1976 izdelal ladijski modelar Andrej Balanč, in sicer po naročilu Miroslava Pahorja, ki je v letih 1972–1975 raziskoval v Vojnem arhivu na Dunaju ter tam odkril načrte obeh ladij in številne druge pomembne dokumente, fotografije, načrte in podatke. Miroslav Pahor je v *Zgodovinskem časopisu* leta 1979 (str. 421–434) objavil članek »Maribor – mesto pomorščakov« in se dotaknil tudi Tegetthoffa. Posamezni biografski članki in celo enciklopedična gesla o slovenskih oficirjih, ki so se bojevali v bitki pri Visu, pa so bili objavljeni med drugim tudi v *Informatorju* (glasilo Splošne plovbe Piran, na primer o Rihardu Pogačniku) in v *Enciklopediji Slovenije* (Karl Kern). Julija 1987 so v Pomorskem muzeju odprli razstavo o viški bitki avtorja Sergeja Vrišerja iz Maribora, leta 2012 pa so v Enoti za domoznanstvo Univerzitetne knjižnice v Mariboru pripravili razstavo in izdali brošuro z naslovom *Mariborski admiral – The Maribor Admiral – Der Mariborer / Marburger Admiral Wilhelm Tegetthoff*. Oboje je nastalo v okviru projek-

Pogled na ladijska modela Ferdinand Max in Salamander, razstavljena v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran (foto: Igor Presl, 2017).

ta Maribor 2012 – Evropska prestolnica kulture. Na razstavi so na ogled ponudili tudi nekaj predmetov iz Pomorskega muzeja Piran.

Tudi na Hrvaškem in v Italiji je bila viška bitka v preteklosti obravnavana med zgodovinopisci, njihove članke in knjige pa samostojno ali v zbornikih hranijo v strokovni knjižnici Pomorskega muzeja v Piranu. Prvi je o tej bitki že davnega leta 1892 pisal učitelj na Visu Peter Kuničić (*Viški boj*, Zagreb, 1892) in ni avtorja, ki se nanj ne bi skliceval. Oliver Fijo (*Odjek pomorske bitke kod Visa iz 1866. godine u tadašnjim novinama*, Zagreb, 1966), Petar Mardešić (*Viška bitka*, Zagreb, 1966), Grga Novak, *Pomorska enciklopedija* (Zagreb, 1964) in drugi so viško bitko obravnavali samostojno ali v sklopu različnih enciklopedičnih gesel. Tudi v italijanskih zgodovinskih in pomorskih knjigah so večkrat pisali o »La battaglia di Lissa nel 1866«, pomorsko zgodovinske v angleščini obravnava »Battle of Vis 20. 7. 1866« itd.

Ljudi od železa na brodovima od drva ali *Jekleni ljudje na lesenih ladjah* je naslov razstave, povzet po reku admirala Tegetthoffa. Po bitki je namreč izjavil: »Jekleni možje na lesenih ladjah so premagali lesene može na jeklenih ladjah.« Razstava trenutno gostuje v Pomorskem muzeju Črne gore v Kotorju, pred tem je bila na ogled v Državnem arhivu na Reki, aprila in maja 2018 pa jo bodo gostili v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« v Piranu. Razstavo, ki je bila prvotno postavljena na Visu, nato pa v Hrvatskem pomorskem muzeju v Splitu, je pripravil Boris Čargo, recenzent pa je bil Ljubomir Radić. Na Visu je bila na ogled v Gospini bateriji, avstrijski utrdbi, ki

so jo uporabili tudi v viški bitki in se je ohranila do danes. Organizatorji razstave so Hrvatski pomorski muzej v Splitu, Arheološki muzej v Splitu in mesto Vis. Z izposajo predmetov in fotografij ter s svojim delom so na razstavi sodelovali še Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu, Povijesni i pomorski muzej Istre, Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu, Župa sv. Jurja mučenika u Kaštel Sućurcu, Dubrovačke knjižnice, Tvrtka Gradina u Visu, Srđan Karuza, Danijel Frka, Dražen Gorički in Igor Tudor. Postavitev razstave sta podprla Ministrstvo za kulturo Republike Hrvatske in mesto Split.

Na razstavi so bili poleg plakatov, fotografij in reprodukcij/povečav različnih dokumentov in slik

Pogled na razstavo Viška bitka julija 1987 v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« v Piranu. Avtor razstave je bil dr. Sergej Vrišer.

Naslovnica razstavnega kataloga Ljudi od željeza na brodovima od drva.

razstavljeni tudi originalni predmeti iz zgodovinske bitke: topovske krogle, sablje in puške avstrijskih častnikov, ogljeni briketi, ki so jih uporabljali na ladjah, stojalo za kompas, krožnik iz italijanske ladje *Re d'Italia*, različna odlikovanja ter dokumenti, karte, načrti, situacijske skice bojnih položajev obeh mornaric, časopisni članki, modeli ladij in drugi predmeti.

Vsi originalni in razstavljeni predmeti so s fotografijo in opisom predstavljeni še v istoimenskem katalogu, ki je izšel ob razstavi. Tudi tega je pripravil in uredil Boris Čargo. Bogato (91 strani) ilustriran (barvni tisk) trijezični katalog (hrvaško-italijansko-nemški) celovito predstavi bitko, vzroke in povod zanjo, posledice ter ohranjanje spomina nanjo. Najprej je avtor otok Vis umestil na geografski in zgo-

Pogled na razstavo Ljudi od željeza na brodovima od drva v Splitu (foto: Vesna Bučić, 2016).

dovinski zemljevid Jadrana ter orisal politično stanje v Evropi in Dalmaciji ter njegov vpliv na viško bitko. Sledijo poglavja o ankonski operaciji, italijanskem pohodu na Vis in vojnih kapacitetah Visa ter natančna predstavitev in opis vojnih operacij in dogodkov v dneh 17., 18., 19. in 20. julija 1866. Avtor natančno in podrobno opiše prihod avstrijske flote, odločilni spopad 20. julija 1866 in njegov epilog. Posebej zanimiva sta poglavje o postavljanju spomenikov v čast tako avstrijskim kot italijanskim pomorščakom in opis proslav ob različnih obletnicah. Izjemno natančna je predstavitev italijanske in avstrijske mornarice s fotografijami in slikami ladjevja, poveljnikov in drugih udeležencev bitke ter preglednici s tehničnimi in drugimi podatki. Še posebej dragocene so fotografije potopljenih ladij z dna morja. Na koncu sta bogata bibliografija o viški bitki ter zanimiv izbor knjig o njej, ki so bile objavljene konec 19. in v začetku 20. stoletja.

Bitka pri Visu je bila pomorski spopad, v katerem so namesto okornih lesenih linijskih ladij odločilno vlogo odigrale hitrejše in gibčnejše oklepnice s parnimi stroji. To je bila zadnja pomorska bitka v zgodovini, ki je potekala »kljun na kljun«. O njej se še danes učijo na pomorskih akademijah ter je tema likovnih in knjižnih del. Še vedno vzbuja zanimanje ter vnema raziskovalno in umetniško strast. Za slovenske ljubitelje pomorske zgodovine je zato še kako zanimiv odnos domačinov, prebivalcev Visa in Dalmacije, do bitke in njenih glavnih akterjev. Zato že sedaj lepo vabljeni na ogled razstave *Ljudi od železa na brodovima od drva*, ki bo aprila in maja 2018 v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« v Piranu.

Nadja Terčon

Ocene in poročila

**Zdenka Bonin in Deborah Rogoznica:
Koprska rodbina Grisoni in njene
sorodstvene povezave. Koper: Pokrajinski
arhiv, 2016, 127 strani.**

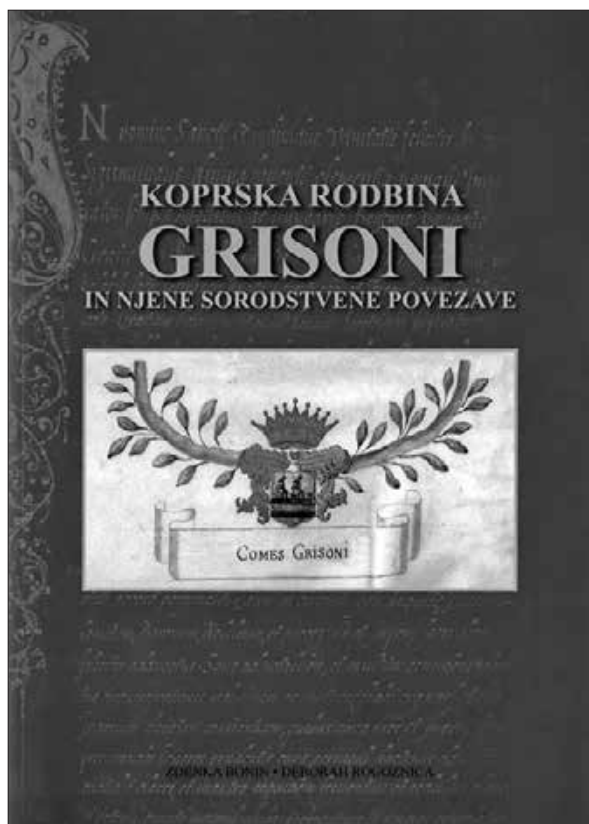
V zadnjih dveh desetletjih doživlja raziskovanje plemstva na Slovenskem novo renesanso. Vedno znova izhajajo članki ali monografije, ki odkrivajo različne aspekte življenja in delovanja plemiške družbe, nekoč aktivnega in pomembnega, pozneje pa skoraj povsem pozabljenega družbenega sloja, ki je tudi v slovenski zgodovini pustil neizbrisen pečat. Vendar pa so raziskave osredinjene skoraj izključno na kontinentalni del Slovenije, torej na nekdanje habsburško plemstvo. Plemstvo oz. mestno plemstvo (patricijat) v obalnih mestih, ki so vse do konca 18. stoletja sodila pod beneško oblast, ostaja v raziskovalnem smislu bolj ali manj povsem v ozadju. Razlogi za to, so različni – pomanjkanje gradiva, ki je bilo predvsem po drugi svetovni vojni bodisi uničeno bodisi odpeljano

v tujino, pomanjkanje raziskovalcev, ki bi jih omenjena tematika zanimala oz. bi imeli dovolj znanja za tovrstne raziskave itd.

Zato je toliko bolj razveseljiva knjižna novost, ki je leta 2016 prišla iz Pokrajinskega arhiva Koper in pod katero sta se podpisali tamkajšnji arhivistki in raziskovalki Zdenka Bonin in Deborah Rogoznica. Pod drobnogled sta vzeli eno od najbolj prepoznavnih koprskih plemiških družin – rodbino Grisoni, ki je skoraj pol tisočletja soustvarjala zgodovino tega pomembnega obalnega mesta. Družino sta predstavili skozi genealoške raziskave, sledili sta ji od njenega prihoda v Koper (oz. bolj natančno od začetka 17. stoletja dalje, ko sta lahko uporabili ohranjeno arhivsko gradivo) in vse do njenega izumrtja sredi 19. stoletja, na koncu pa sta predstavili tudi, kaj je za njo ostalo do današnjega časa.

Raziskavo sta avtorici uvedli z uvodnima poglavjema, v katerih sta na kratko predstavili sklepanje poročnih zvez in poročne običaje v Istri in Benetkah, ter se pri tem usmerili v koprške plemiške rodbine in siceršnjo vlogo mestnih elit v primorskih mestih. Izkazalo se je, da poročni običaji niso bili dosti drugačnih od tistih v kontinentalnem delu našega prostora, saj so od 16. stoletja sledili predpisom tridentinskega koncila. Posebnost je bila predvsem delitev premoženja »po istrsko«, po kateri sta si zakonca premoženje delila »kot brat in sestra«, torej je od sklenitve zakonske zveze dalje veljalo splošno solastništvo dobrin. Ta princip se je po mnenju raziskovalcev v visokem srednjem veku najprej razvil prav v Kopru in se nato razširil še v druga mesta oz. po celotni Istri, čeprav je vsako od njih razvilo nekaj specifik, ki so jih ločevale od drugih. Na splošno pa velja, da je bila praksa sklepanja poročnih zvez na ozemlju pod beneško oblastjo enaka kot v samih Benetkah.

Po splošnem uvodu avtorici na kratko predstavi koprške plemiške družine in se nato detajlno posveti rodbini Grisoni. Grisoniji so bili izvorno beneška rodbina, ki je bila sredi 14. stoletja zaradi goljufanja pri volitvah funkcionarjev v beneški veliki svet izgnana iz Serenissime. Naselila se je v Kopru, njeni člani pa so tam postali člani Velikega sveta, se sorodstveno povezali z drugimi plemiškimi oz. patricijskimi družinami in postali ena najuglednejših in najbogatejših koprskih rodbin. Premoženje so kopičili na več načinov, bodisi z nakupom bodisi s sprejemanjem fevdalnih pravic od koprškega škofa. Pomembna prelomnica za rodbino je pomenilo izumrtje koprške veje rodbine Vergerio, s katero so bili Grisoniji sorodstve-

no tesno povezani. Testamentarna določila zadnjega koprskega Vergerija iz leta 1678 so določala, da naj v primeru pomanjkanja dedičev iz njegove rodbine (ena veja je takrat živela v Veroni) o usodi njegovega rodbinskega premoženja odloči žreb. Kot dediči so v poštev prišli njegovi trije nečaki oz. njihove družine – Grisoni, Brutti in Petronio. Ker se veronski Vergeriji niso hoteli priseliti v Koper, je februarja 1713 dejansko prišlo do žrebanja. Usoda je bila naklonjena Grisonijem, ki so tako prišli do premoženja Vergerijev in postali najpremožnejša rodbina v Kopru.

K dvigu socialnega in gmotnega položaja Grisonijev so pripomogle še druge pametne odločitve glede ženitne politike, ki so jih popeljale tudi izven koprskega pomirja; tako so zaveznitva in poročne partnerje iskali tudi po drugih istrskih mestih, po beneški Terrafermi in celo v Furlaniji, Gorici in Trstu, ki so bili habsburški in ne beneški. S tem so močno razširili svojo sorodstveno mrežo, kar se je izkazalo za koristno zlasti v zadnjem obdobju njenega obstoja, v 19. stoletju, ko je ozemlje beneške republike in z njim tudi Koper prešlo pod habsburško oz. avstrijsko oblast.

In prav to – Grisoniji in njihove sorodstvene povezave – je tudi osrednja tema knjige. Avtorici sta se raziskave in rekonstrukcije rodbine lotili s pomočjo arhivskega gradiva, ki ga hranijo v koprskem pokrajinskem arhivu. Osredinili sta se predvsem na dokumente pravne narave, ki so urejali finančne razmere ob spremembah statusa posameznih članov. V prvi vrsti so to oporoče, poročne pogodbe ali pogodbe, izstavljene ob odhodu v samostan, zelo izpovedni pa so tudi zapisi o sodnih sporih, zapletih ob dedovanju in delitvi premoženja in podobno. Pri tem se avtorici nista omejili zgolj na Grisonije, ampak sta predstavili (vsaj na kratko) tudi njihove priženjene družine – Vergerio, Fini, Sabini, Gorizutti, Borisi, Brigido in Pola.

Konec rodbine Grisoni je tako kot njen vzpon krojila usoda. Zadnji moški poganjek na rodbinskem deblu Raimondo Pompeo je leta 1833 tik pred dopolnjenim 24. letom izgubil življenje v dvoboju in s tem je bilo tudi konec upov na nadaljevanje rodbine. Ker je kmalu za njim umrla tudi njegova sestra Polissena, so njuni starši večino premoženja namenili za dobrodelne ustanove v Kopru. Tako sta bili premoženja Grisonijev deležna koprška mestna bolnišnica in dobrodelni vrtec, po smrti obeh staršev so družinsko hišo spremenili v zavetišče za revne otroke, nekaj denarja pa je šlo tudi za dote koprskih deklet. Nekatere od institucij, ki so se na noge postavile in delovale s premoženjem Grisonijev, so bile aktivne tudi med obema svetovnjima vojnama oz. preoblikovane delujejo še danes.

Knjiga ponuja zanimiv vpogled v delovanje višjih slojev v Kopru v novem veku, dinamiko rodbinskega mreženje pa tudi (u)pravne prakse, ki so urejale najpomembnejše dogodke v življenju posamezni-

kov. Kljub nekaterim velikim razlikam med beneško in habsburško ureditvijo se pokaže, da ustroj visoke družbe v beneškem Kopru v osnovi ni bil tako drugačen od habsburške notranjosti – ravno tako je deloval institut fidejkomisa (nedeljive rodbinske posesti), ki je favoriziral enega samega (ponavadi najstarejšega) moškega potomca, ravno tako so bile ženske v principu odrinjene od dedovanja in so se morale »zadovoljiti«^z doto, in ravno tako so se vedno znova bodisi prikrito bodisi eksplicitno pojavljale zahteve po iskanju stanovsko enakovrednih poročnih partnerjev.

Zanimivo so prikazani tudi primeri mešanja beneškega in avstrijskega, nihanja med eno in drugo stranjo ter (ne)zmožnost oz. (ne)pripravljenost na prilagajanje novim družbenim in političnim razmeram. Pri koprskih Grisonijih se oziranje proti habsburškim deželam začne že v začetku 18. stoletja, ko pride do poroke med Francescom Grisonijem in goriško baronico Ano Marijo Gorizutti. Ta trend so nadaljevali tudi njuni potomci, ki so poročne partnerje iskali v avstrijskih plemiških družinah, kot so bile Brigido ali Neipperg. Po eni strani je tovrstna praksa, ki so jo v večji ali manjši meri izvajale tudi druge beneške rodbine, odprla karierne možnosti in omogočila stopanje njihovih članov (tudi Grisonijev) v cesarsko vojsko ali uradništvo. Po drugi strani pa je v 19. stoletju pospešila integracijo beneškega plemstva v avstrijsko, kar se je na simbolni način kazalo npr. tudi v podeljevanju cesaričinega prestižnega reda zvezdnega križa beneškim plemkinjam. Vendar vse ni potekalo gladko. Pod na videz mirnim sobivanjem je pogosto tlelo staro protihabsburško razpoloženje. Lep primer zato je prav zadnja grofica Grisoni, ki je pripadala protiavtstrijsko nastrojeni rodbini Pola iz Trevisa in zlasti po moževi smrti ni skrivala svoje usmerjenosti proti habsburškemu dvoru. Zato so ji odvzeli damski red zvezdnega križa, znašla pa se je celo na seznamu habsburškemu dvoru politično najbolj nevarnih oseb v Istri.

Grisoniji so tako sredi 19. stoletja izumrli, vendar spomin nanje še živi, tudi v obliki materialne zapuščine, ki je ostala za njimi. To sta v prvi vrsti njihov rodbinski arhiv in bogata knjižnica. Arhiv obsega 94 fasciklov, a bi lahko bil še obsežnejši, če ga po drugi svetovni vojni ne bi doletela nesreča – precej so ga namreč prodali za star papir. Knjižnica, ki jo je zadnji Grisoni v oporoki namenil prijatelju Placidu Taliu, priorju samostana S. Maria di Praglia, pa je po spletu okoliščin ostala v Kopru in je danes del domoznanskega oddelka Osrednje knjižnice Srečka Vilharja. Na Grisonije v Kopru danes spominjajo tudi spominske table in nekaj kamnitih grbov na fasadah koprskih palač.

Knjigo o rodbini Grisoni poleg zanimive vsebine odlikujeta tudi lepa oblika in bogato slikovno gradivo. Avtorici sta uporabili velik nabor arhivskega gradiva in svoje ugotovitve podkrepili in potrdili z obsežno literaturo. Vseeno bi bilo treba opozoriti na

dve manjši pomanjkljivosti. Prva je odsotnost rodovnika oz. preglednega genealoškega prikaza. V knjigi namreč sledimo rodbini skozi več stoletij, navedenih je mnogo imen, sredi katerih se prej ali slej izgubi še tako pozoren bralec. Zato bi bil nujno rodovno deblo, ki bi rodbino prikazalo na plastičen in bolj oprijemljiv način. Na strani 30 je sicer objavljen rodovnik iz 19. stoletja, ki pa je v italijanščini in je težko berljiv, saj gre dejansko za arhivalijo iz rodbinskega fonda.

Druga pomanjkljivost je nepravilna uporaba povratno svojilnega zaimka. Ta pripomba morda zveni banalno in malenkostno, vendar še zdaleč ni vseeno in je pomensko popolnoma različno, če je npr. grof Bernardo Borisi za dediče imenoval sinove svojega ali pa sinove njegovega (čigavega?) bratranca (str. 67), in če je bil Francesco Grisoni iz Benetk izgnan s svojimi ali z njegovimi (čigavimi?) nasledniki (str. 7, 27, 105).

Vendar vse to niti najmanj ne zmanjšuje velikega in pomembnega dela, ki sta ga opravili avtorici in tako pozabi iztrgali pomemben del koprskе zgodovine. Upajmo, da se bosta na podoben način lotili še kakšne druge koprskе rodbine, vsekakor pa je knjiga spodbuda tudi za druge raziskovalce, da se posvetijo takšnim in podobnim do sedaj prezrtim temam.

Miha Preinfalk

Miha Šimac: Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2014, 422 strani.

Leta 2014 je kot 36. delo v zbirki Acta Ecclesiastica Sloveniae izšla pričujoča monografija, dopoljnena doktorska disertacija z naslovom *Vojaški kurati iz osrednjih slovenskih dežel v avstro-ogrskih oboroženih silah v prvi svetovni vojni*, ki jo je avtor leto pred tem uspešno zagovarjal na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani. Pri tem ne moremo spregledati velikega simbolnega pomena izdaje monografije ob 100. obletnici pričetka prve svetovne vojne.

Kot poudari avtor v uvodu, je namen dela »osvetliti razvoj in organiziranost vojaške duhovne oskrbe«, s posebnim poudarkom na času »prve svetovne vojne in aktivnosti vojaške duhovščine v teh izrednih razmerah«. V uvodu predstavi še obseg raziskovanja, ki je temeljilo tako na pregledu obstoječe literature in medvojne časopisja kot tudi arhivskega gradiva iz obeh slovenskih nadškofijskih arhivov ter dunajskega Vojnega arhiva.

Monografijo lahko razdelimo na dva večja vsebinska sklopa, ki sta nadalje razdeljena na poglavja.

V prvem sklopu se avtor posveti predstavitvi splošne zgodovine; najprej predstavi razmere v slovenskih deželah ob koncu 19. stoletja, nato pa zgodnjo zgodovino duhovne oskrbe v habsburških oboroženih silah (od začetkov do leta 1773, ko je bil ustanovljen avstrijski Apostolski vojaški vikariat, in delovanje vikariata do preoblikovanja države v dvojno monarhijo leta 1867/68) ter zgodovino avstro-ogrskе vojaške duhovščine v letih 1867–1918. V zadnjem sklopu avtor izpostavlja, kako je reorganizacija avstrijskih in madžarskih oboroženih sil vplivala na reorganizacijo vojaške duhovščine.

Drugi, največji vsebinski sklop je namenjen predstavitvi delovanja slovenskih vojaških duhovnikov avstro-ogrskе monarhije med prvo svetovno vojno. Prek življenjskih zgodb slovenskih duhovnikov osvetli prehod (vojaške) duhovščine v vojno stanje (in preganjanje duhovnikov, ki so bili poznani kot narodni buditelji) ter njihovo delovanje v aktivni vojaški službi. Avtor tako prikaže celoten razpon slovenskih (vojaških) duhovnikov na začetku prve svetovne vojne: od maloštevilnih, ki so se javili prostovoljno, do najštevilnejših, ki so bili vpoklicani v vojaško službo, in tistih, ki so bili zaradi svojega delovanja (oz. pričanja) zaprti oz. preganjani. V posebnem ekskurzu prikaže tudi delovanje vojaških duhovnikov v drugih oboroženih silah prve svetovne vojne.

Zatem se avtor posveti prikazu pastoralnega delovanja vojaških duhovnikov med vojno, tako na

fronti, v neposrednem in daljnem zaledju, kot tudi v vojnem ujetništvu. Pri tem pojasni tako teoretično dolžnost (na podlagi pravilnikov) kot tudi dejansko stanje na bojišču oz. v zaledju, kjer so bili duhovniki izpostavljeni vsem vojnim grozotam, vendar so kljub temu oskrbovali vojake in vojne ujetnike v frontnih linijah in bolnišnicah ter skrbeli za pokope in prevoze padlih vojakov v domače kraje. Nekateri so bili pri opravljanju svojega dela ranjeni oz. so celo umrli za posledicami vojne. Zahvaljujoč svojemu (ne)delu so bili nekateri duhovniki deležni pohval in odlikovanj, drugi pa disciplinskih ukrepov. Zlasti slednji so s svojim obnašanjem še dodatno obremenili vojake, za katere bi morali sami skrbeti: »Nobeden maše ne bere, pijo, kvartajo, kvantajo, za dekleti nore (...)«. V zadnjem letu vojne se je pokazala tudi pomembna vloga duhovnikov, ki so oskrbovali vse bolj izčrpane in malodušne vojake, prve vrnjene vojne ujetnike (iz Rusije) in uporne, vojne site vojake. Tako so vojaški duhovniki poleg duhovne oskrbe svojih »faranov« pričeli vse bolj opravljati naloge, ki spadajo na področje vojaške propagande (spodbujanje vojakov k nadaljevanju bojevanja) in vojaške (proti)obveščevalne službe (prevzgoja nasprotnikov monarhije, pacifistov itd.). Zadnje poglavje je namenjeno prelomnim trenutkom konca vojne in zloma avstro-ogrske monarhije ter vlogi slovenskih vojaških duhovnikov v vojski Države SHS in zatem Kraljevine SHS (oz. Jugoslavije). Tako so bivši avstro-ogrski vojaški duhovniki slovenskega rodu sodelovali v bojih na severni meji, kjer so se nekdanji soborci bojevali na meji dveh novonastalih držav.

Za povzetkom je avtor objavil prepise najpomembnejših uporabljenih arhivskih dokumentov, ki dodatno osvetljujejo vsebino. Že na drugih mestih v monografiji je izpostavil problem neobstoječih (oz. izgubljenih, ponekod pa tudi nedostopnih) virov, s katerimi bi lahko dodatno predstavil to temo. Temu lahko pripišemo tudi neobravnane določene teme, ki bi si zaslužile nadaljnje raziskovanje: od vpliva vojaške duhovščine na oblikovanje javnega mnenja o vojni ter na delovanje vojaških poveljnikov (tako na fronti kot na poveljstvih) do odnosov med vojaškimi duhovniki in civilisti v zaledju fronte. Nekatero od naštetih tem je avtor obravnaval v samostojnih člankih, morda pa bi jih veljalo vključiti tudi v to monografijo (oz. v dopolnjeno izdajo).

Pričujoča monografija je eno redkih del slovenskega zgodovinopisja, ki se ukvarja z vprašanjem vojaške duhovščine (po doktorski disertaciji in monografiji Jožeta Pluta *Za pravice človeka*), pri čemer je trenutno edino znanstveno delo, ki se posveti temu področju civilno-vojaških odnosov v času prve svetovne vojne, in hkrati edino, ki se tako podrobno posveti vprašanju slovenske vojaške duhovščine. Prvo svetovno vojno lahko upravičeno imamo za vrhunec delovanja slovenskih vojaških duhovnikov, saj v drugi svetovni vojni njihovo število ni bilo tako visoko, po

vojni pa novonastala Jugoslovanska (ljudska) armada ni imela vojaških duhovnikov (nadomestila jih je s političnimi komisarji). Avtor je s pregledom avstrijskih in slovenskih arhivov sestavil prvi seznam slovenskih vojaških duhovnikov, ki so se udeležili prve svetovne vojne. S tem preostaja (še) neraziskano delovanje vojaških duhovnikov slovenskega rodu v drugih oboroženih silah (Italije, ZDA itd.) v času prve svetovne vojne. Biograme slednjih je avtor objavil v doktorski disertaciji, a jih ni vključil v obravnavano monografijo (napoved je izid samostojne publikacije); temeljitejši raziskovalec bo moral za popoln pregled obravnavanih duhovnikov uporabiti obe deli oz. počakati na izid nove monografije.

Od osamosvojitve Slovenije vprašanje duhovne oskrbe v Slovenski vojski ni bilo dokončno razrešeno (npr. vprašanje ustanovitve vojaške škofije), pri čemer bi lahko odgovorni monografijo uporabili kot izhodišče za razpravo o tem, kako je bilo to področje urejeno v preteklosti in kako bi lahko bilo urejeno danes.

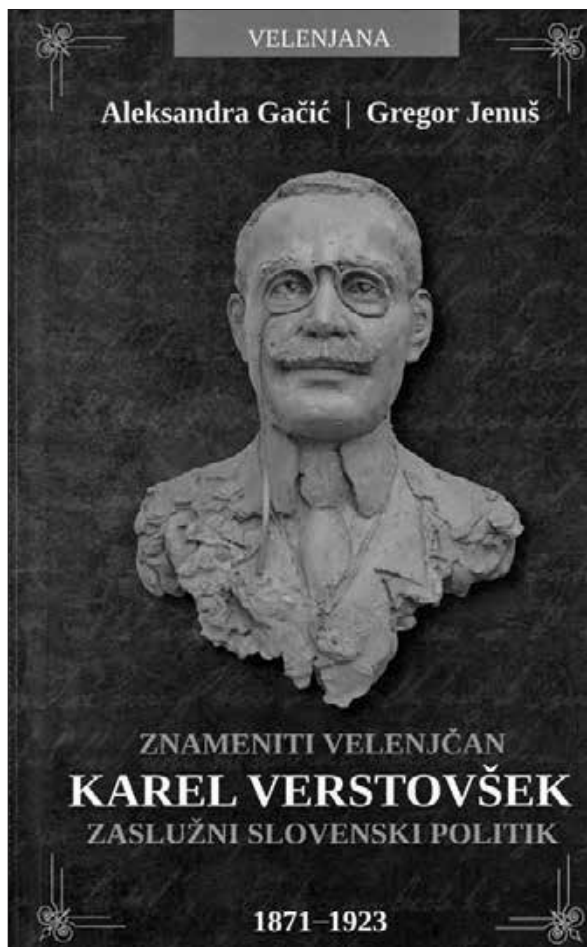
Klemen Kocjančič

Aleksandra Gačić in Gregor Jenuš:
Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek
(1871–1923), zaslužni slovenski politik:
politična biografija: ob 145. obletnici
rojstva. Velenje: Ustanova Velenjska knjižna
fundacija, 2016, 174 strani.

Ob ustanovitvi Velenjske knjižne fundacije je novembra 2016 v zbirki Velenjana izšla monografija o slovenskem politiku Velenjčanu Karlu Verstovšku (1871–1923), ki sta jo napisala mlada slovenska zgodovinarja dr. Aleksandra Gačić in dr. Gregor Jenuš. Kot izhodišče svoje raziskave o tem pomembnem politiku, ki je pustil pečat na Štajerskem, kot minister pa pomembno vplival na slovenski kulturni razvoj, navajata stališča njegovih sodobnikov in prijateljev, češ da so njegove zasluge (pre)slabo poznane, ker ni napisal svojih spominov, za časa življenja pa se je redko odzival na javne napade, niti se ni (pretirano) hvalil s svojimi uspehi, predvsem kot »minister«.

O njegovem delovanju so slovenski zgodovinarji do sedaj kot o protagonistu pisali v kontekstu njegovega angažmaja v Narodni vladi v Ljubljani in Deželni vladi v Ljubljani. V bolj stranski vlogi pa je predstavljen v aktivnostih Rudolfa Maistra novembra 1918 v Mariboru oziroma na Štajerskem. Avtorja pa v svoji celostni analizi njegovega političnega bitja in žitja prikazujeta, da je bil Verstovšek pomemben politik, sopotnik Antona Korošca, mlado krilo v Slovenski ljudski stranki, ki je svojo politično kariero dojemal kot poslanstvo za izboljšanje polo-

žaja slovenskega naroda v izobraževalnem procesu: pred prvo svetovno vojno v Habsburški monarhiji s prizadevanji za zagotovitev ustavno zajamčene enakopravnosti za slovenske otroke v osnovnih in meščanskih šolah, med prvo svetovno vojno za popravilo krivic, po prvi svetovni vojni pa celostno na vseh stopnjah izobraževanja, vključno z ustanovitvijo prve slovenske univerze v Ljubljani, ki je (bila) ena najbolj pomembnih pridobitev za slovensko kulturo v Kraljevini Jugoslaviji, saj je njena ustanovitev odločujoče vplivala na institucionalizacijo »slovenske« znanosti.

Monografija predstavlja delovanje Verstovška v štajerskem deželnem zboru v Gradcu, državnem zboru na Dunaju, v Narodni vladi v Ljubljani in Deželni vladi v Ljubljani, pri čemer avtorja upoštevata relevantno literaturo, vse javno dostopne arhivske vire ter sočasno časopisno gradivo. Posebno pozornost namenjata zgodovinskemu kontekstu – v tekstu in obsežnih vsebinskih opombah – sprva dobi njegovega odraščanja (narodna diferenciacija in posledično kriza identitete na Štajerskem, predvsem pri Nemcih in formaciji v zavednega slovenskega izobraženca), nato napetim narodnostnim razmerah na Štajerskem, po prvi svetovni vojni pa prevratnim dobam.

Na osnovi novega gradiva knjiga osvetljuje Verstovška kot politika, njegova izhodišča, na prepričljiv

način pa odgovarja na očitke sodobnikov o oportunističnosti. Avtorja prepričljivo dokazeta nasprotno – zanj je bil boj za narodne pravice v šolstvu poslanstvo, tako pred prvo svetovno vojno kakor po njej, ko je trmasto vztrajal pri ohranitvi pristojnosti njegovega »ministrstva« kljub pritiskom iz prosvetnega ministrstva v Beogradu. Vendar pa je bil Verstovšek pripravljen prisluhniti argumentom, in kar je verjetno še pomembnejše za njegovo »ministrovanje«, zbrati okoli sebe sposobne strokovnjake, ne glede na njihovo politično pripadnost, ki so pripravili celostne in dobro premišljene rešitve. Verstovšek je kot »minister« deloval pragmatično in je za potrebo za svojih projektov (denimo ustanovitev prve slovenske univerze) pridobil podporo slovenske javnosti. Knjiga, ki je namenjena široki publiki, je zato primeren poklon izjemno pomembnemu slovenskemu politiku ob 145. obletnici njegovega rojstva. Primerno bi bilo, da bi Univerza v Ljubljani ob praznovanju 100. obletnice obstoja decembra 2019 obeležila njegove zasluge za ustanovitev prve slovenske univerze, recimo s postavitvijo kipa pred sedežem univerze.

Željko Oset

Flavio Bonin: Belo zlato krilatega leva. Razvoj severnojadranskih solin v obdobju Beneške republike. Piran, Pomorski muzej-Museo del mare »Sergej Mašera« Piran-Pirano, 2016, 377 strani.

Obsežna, bogato ilustrirana znanstvena monografija dr. Flavio Bonina je rahlo preurejena in prečiščena doktorska disertacija. Bonin je v slovensko zgodovino prispeval zelo pomembno in nadvse dobrodošlo delo. Avtor obravnava pridobivanje soli in z njo povezane legalne in ilegalne dejavnosti. Ukvarja se torej s torej temo iz gospodarske zgodovine v obdobju poznega srednjega in zgodnjega novega veka na tistem območju Sredozemlja, kjer sta se stikala in mešala slovanski in romanski svet. Prav po braudelovsko ali blochovsko se Bonin ne ozira na tradicionalne periodizacijske ločnice med srednjim in zgodnjim novim vekom, temveč sledi problematiki in njenim zgodovinskim ritmom tako, kot se razkrivajo skozi analizo zgodovinskih virov. Zato se posveča tako počasi spreminjajočim se rutinam, ki trajajo od poznega srednjega veka do začetka 19. stoletja, kakor tudi hitrejšim, hipnim dogodkom. Ukvarja se torej s pojavi, ki po Braudelovi triplastni časovni dinamiki odvijanja zgodovinskih procesov sodijo v dolgo trajanje, in tehtno poudari zgodovinske konstante v gospodarjenju z morjem in njegovim potencialnim produktom soljo. Ali če spet uporabimo kar Braudelovo

metaforiko – ta bolj kot v Boninovem delu skorajda ne bi mogla biti na mestu – z globokimi tokovi, ki se kažejo v solinah in soli kot strukturnih prvih Sredozemlja, v trajnem pomenu soli za različne plati življenja v obravnavanem času, v nenehno ponavljajočem se spoprijemu solinarjev z morjem, v stalnem popravljanju nasipov in kanalov, v bolj kot ne enakem orodju, napravah in delovnih gibih, v solnih merah, tipih ladij, s katerim so tovorili sol, menjavanju plime in oseke, v nenehni odvisnosti solinarjev od sonca in dežja ter v stalnih posegih centralne beneške oblasti in njenih interesov oziroma v izvijanju, pretvarjanju, izmikanju ali upiranju lokalcev od Dalmacije do Koprca, torej v večni igri mačke z mišjo, močnejšega s šibkejšim. Ta odnos centra in odvisne periferije pa že pomeni prehod od strukturnih h konjunkturalnim prvina obravnavanega časa in prostora. Bonin namreč pred bralca večje postavi tudi hitrejšo dogajanje – recimo spet z Braudelom, valove in peno –, ki ga razkrivajo številne analizirane solne pogodbe od 14. do 18. stoletja ali tihotapstvo in ukrepi zoper njega, ki so konkretni odgovori na konjunkturalne vzgibe in nihaje.

Boninova knjiga je razdeljena na 10 vsebinskih poglavij z uvodom in sklepom, šestimi razdelki, ki zelo dobro podpirajo vsebinsko jedro in angleškim ter italijanskim povzetkom. Med podpornimi poglavji knjige velja najprej omeniti zelo uporabna seznama manj znanih izrazov in beneških mer. Prav tako pa

so zelo koristne številne priloge (str. 323–348), ki nimajo le argumentativne vrednosti, temveč bodo prihodnjim raziskovalcem lahko rabile kot izhodišče za vrsto tem, ki jih Bonin ni mogel vključiti v svoje delo, ker se pač vsak zrel raziskovalec mora in zna omejiti pri svojem delu, da se mu raziskava ne razleže v področje neobvladljivega. Bonin je svojo monografijo zasnoval logično in pregledno. Po predstavitvi izhodišč in kritičnem pregledu obsežne literature ter objavljenih ter neobjavljenih arhivskih virov je v naslednjih treh poglavjih strnjeno predstavil širši politični, zakonodajni in upravni okvir beneške republike, pomen soli v življenju in gospodarjenju ljudi v obravnavanem obdobju ter sistem pridobivanja soli v severnem Jadranu. S tem je osrednji del monografije, ki ga tvorijo poglavja 5–9 (str. 41–284), smiselno postavil v širši politični, gospodarski in družbeni kontekst. V osrednjem vsebinskem sklopu avtor obravnava soline na vzhodni obali Jadrana od Paga do Milj, vzdrževanje in gradnjo solin, pridelavo, skladiščenje in prevoz soli in tihotapljenje soli. Avtorjevo metodološko izhodišče je analiza arhivskega in objavljenega gradiva. Pri tem je Bonin natančen in iznajdljiv. Ne smemo namreč pozabiti, da je tako obsežna analiza, kot jo je opravil Flavio Bonin, časovno in intelektualno zelo zahtevna. Zanj je potrebna tako znanstvena kot življenjska zrelost. Z analizo primarnega arhivskega gradiva je Bonin stopil po poti, ki jo je utrl Ferdo Gestrin in uspešno nadaljevala Darja Mihelič. Rezultate analize solnih pogodb, komunalnih statutov, različnih pravilnikov, ki so urejali različne aktivnosti v zvezi s soljo, je zelo dobro povezal ter nadgradil dosedanje poznavanje obravnavane problematike. Boninova analiza je več kot solidna, na mnogih mestih prav vzorna, njegovo poznavanje virov v arhivih v Piranu, Kopru Trstu, Benetkah in Zadru pa odlično. Rezultat Boninovih analiz so tudi številne kvantifikacije, ki jih je predstavil v nazornih grafičnih oblikah. Skrbno citiranje in, kadar je potrebno, dodatno pojasnjevanje pa skupaj z že omenjenimi prilogami omogočata preverljivost Boninovih analiz in sklepov. Izrazito kvalitetno je poglavje o vzdrževanju starih in gradnji novih solin, podpoglavje o plovilih pa ima zlasti za bralca s celine prav enciklopedično vrednost. Zelo dobro je prikazan tudi odnos osrednje beneške oblasti do lokalnih skupnosti. Posebno vrednost daje obravnavanemu delu primerjalni prijem. Kljub temu da avtor največ pozornosti posveti piranskim solinam, pa zavzeto obravnava vse soline od Paga do Milj, ki so v beneškem obdobju tvorile enotno solno območje. Pri tem pa Bonin pokaže veliko občutljivost za lokalne posebnosti komun in ljudi, ki so s temi solinami neposredno upravljali. Primerjalni prijem umešča Boninovo raziskovanje tako v lokalno kakor v regionalno zgodovino, nekatere njene prvine pa ji dajejo značaj mikrozgodovine. Na koncu velja omeniti še dve odliki knjige: tekoč, berljiv jezik in bogato, z vsebino knjige smiselno povezano slikovno gradivo.

Čeprav ob analizah včasih umanjka kakšna bolj polivalentna interpretacija analiziranega gradiva in kakšen bolj sintetičen sklep, pa je monografija Flavia Bonina *Belo zlato krilatega leva* imenitna, pogumna in izvirna študija s področja gospodarske zgodovine, ki jih v slovenskem prostoru ni prav veliko. Je pomemben prispevek k poznavanju zgodovine slovenskega Primorja in k poznavanju zgodovine Sredozemlja nasploh.

Marko Štubec

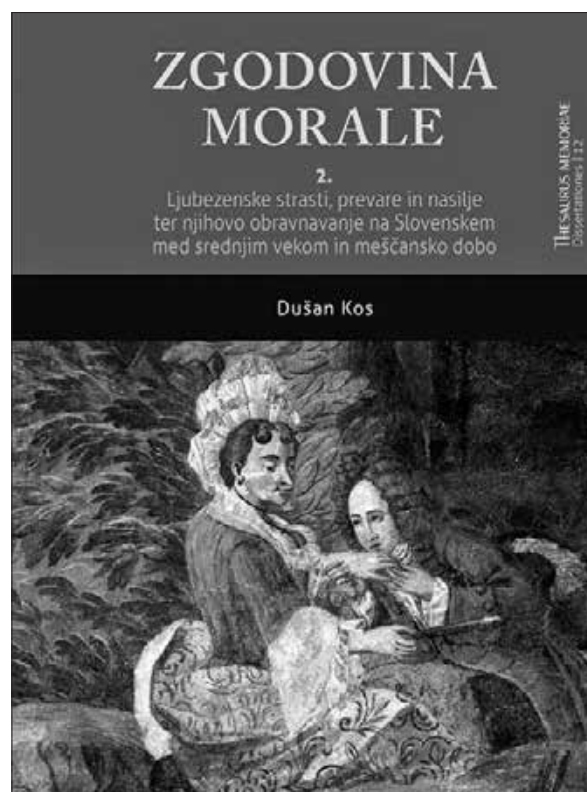
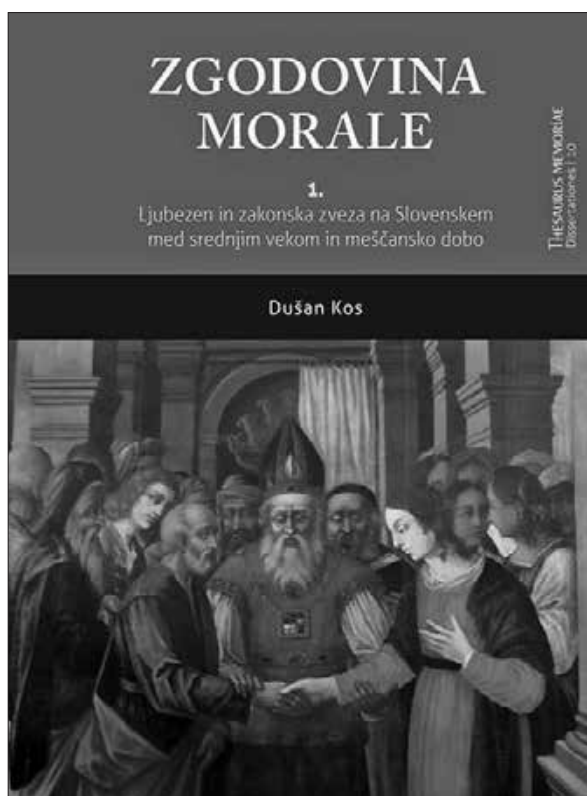

Dušan Kos: Zgodovina morale, 1: Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Ljubljana: Založba ZRC, 2015; Zgodovina morale, 2: Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje med srednjim vekom in meščansko dobo. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.

Vsebina obeh delov zajetne študije, naslovljene *Zgodovina morale*, v grobem sledi »življenjskemu« ciklu zakona. Prva knjiga se posveča vprašanju sklepanja zakona: od pravnih in kulturnih (ljubezni, dvorjenja, seksualnosti, spolnega zdravja zakoncev, ritualov) do zdravstvene profilakse ter vprašanj težav

pri spolnih odnosih in spočetju. Skladno s pravnimi okviri sklepanja zakona se avtor posveti tudi vprašanju spregledov zakonov, ugrabitvam žena (pogosto domnevnih), ki so v popolnem nasprotju s konsenzualnostjo zakona, in vlogi ženitnih posrednikov. Ne nazadnje analizira tudi medicinske traktate o spolnosti. S pogledom v vsakdan sklepanja zakona se poigrava z vprašanjem, kakšna čustva se lahko razvijejo za družbenimi in kulturnimi konstrukti pričakovanega vedenja mladeničev in mladenk, pozneje pa odraslih oseb. Vsekakor so bile poročne strategije mladeničev in mladenk podvržene strožjemu družbenemu nadzoru kot poroke vdovcev, ne pa tudi vdov. Te so poleg družine pogosto obvladovali družabni kronisti – plemiški vdovci ter »stare« vdove v mestih in na podeželju. Pri analizi konkretnih primerov se avtor nekoliko nezavedno vedno znova sprašuje tudi o razmerju med naravnim in družbenim – torej o vlogi čustev, ki simbolizirajo prepletanje kulturnega in biološkega.

Drugi del študije s podnaslovom *Ljubezenske strasti, prevare in nasilje* se nadaljuje tam, kjer se prvi konča: z življenjem v zakonu, ki so ga lahko zaznamovali problemi dolgoletnega sobivanja, sočanja zakoncev s številnimi ekonomskimi, družbenimi, kulturnimi, osebnostnimi, čustvenimi in zdravstvenimi izzivi ter z vprašanji izničenja ali ekonomske ločitve zakona. Možnost izničenja poroke je bila časovno zelo omejena, tako da je prevaranim zakoncem ostala zgolj možnost ekonomske ločitve zakona, ki je izključevala ponovno poroko. Vse do druge svetovne vojne je tako zakonska zveza ostala uokvirjena v kr-

ščansko pojmovanje zakona kot zakramentalne vezi, kar je pomenilo, da ponovna poroka ni bila mogoča vse do smrti sozakonca. Nekatero večje spremembe prineseta šele pozno 18. in 19. stoletje z versko toleranco in svobodo poročanja. Od takrat je mogoče sklepati tudi zakone med »pripadniki« različnih religij. Tako so prostor, ki ga je zakonodajca s tem vzpostavila, lahko izkoristili tisti, ki so želeli ponovno poroko s spremembo vere. A ne toleranca ne svoboda poročanja nista bili absolutni, kar kažejo razmere na Kranjskem. Obenem se v 19. stoletju med nekristjani tudi v Avstrijski in pozneje Avstro-Ogrski monarhiji pojavijo civilni zakoni.

Institucija zakona je različnim skupinam prebivalstva ponujala funkcijo reda in varstva, hkrati pa je nadzorovala spolnost samskih in regulirala rodnostne prakse ter tako omogočala demografsko stabilnost. Prav zato ji je pripisana ena od osrednjih družbenih vlog. Glede tega, kdaj in v kakšnih okoliščinah se v ideologiji uveljavi družina kot osrednja institucija družbe, so si splošni pregledi enotni – z reformacijo in katoliško protireformacijo s tridentinskim koncilom. Praksa sicer opozarja na veliko bolj kompleksno realnost, na kar opozarjajo tudi številni primeri v tej knjigi.

Ce presežemo funkcionalni vidik in se osredotočimo na moralni vidik družine, tisti, ki ga je avtor poudaril v naslovu knjige, je bilo v zakonu morali odmerjeno posebno mesto. Krščanstvo ga je uvrstilo med temeljne moralne postulate. Ti pa so se odnosa v družini dotaknili na dveh področjih: v odnosu med zakonci ter odnosu med starši in otroki. Po drugi strani je družina kljub številnim niansam vedno pomenila skupnost, v kateri je posameznik iskal intimna čustva, v kakršnikoli obliki so se že odražala v različnih zgodovinskih obdobjih. Znotraj družine je sicer okoliščinam primerno iskal ekonomsko (kot zakonec) ter nasploh vsakršno varnost, solidarnost in pomoč v stiski. Življenjski cikel »družine« je bil vpet v celo paleto čustev, na katera avtor opozarja skozi posamezne življenjske oziroma zakonske zgodbe. Zgodovina družine pa ni samo zgodovina morale, ampak tudi družbenih konstrukcij in vzorcev delovanja posameznega spola v določeni družbeni skupini. Ker je krščanstvo že zelo zgodaj kot temelj zakramentalnosti zakona uveljavilo konsenzualnost, torej svobodni pristanek obeh bodočih zakoncev, je avtor v prvem delu knjige precej pozornosti namenil imaginarijem in reprezentacijam ljubezni; načine čustvovanja pa išče tudi skozi naključne okoliščine primerov, ki so se znašli v presoji (npr. dispenze) ali pred škofijskim sodiščem.

Zakramentalna vsebina zakonske zveze je trčila ob drugo, enako pomembno funkcijo sklepanja zakonske zveze: utrjevanje rodbinskih, ekonomskih in političnih povezav, a ne nazadnje tudi na ekonomsko stabilnost, ki jo je zakon prinašal zakoncema. Ne smemo zanemariti, da je bila »politika porok«

ena od političnih in diplomatskih odlik habsburškega dvora, privilegiranega prostora, po katerem se je zgledovalo vse plemstvo. Nad primarno ekonomskimi segmenti zakona je primat dobila država. Cerkev je ohranjala monopol nad zakramentom poroke, ki ga je dokončno vzpostavila v 12. stoletju z lateranskim koncilom, vključno z duhovnimi in ritualnimi elementi ter nerazvezljivostjo zakonske zveze v skladu z novozaveznimi moralno-etičnimi postulati. Od gospodarja gorske kmetije do plemiča – za vse je bila poroka pomemben element v življenjskem ciklu, in sicer zaradi ohranjanja ekonomske in družbene moči rodbine oziroma družbenega vzpona. Veljavnost zakonske zveze je temeljila na dveh predpostavkah: na konsenzu in konzumaciji (terminološko opredeljeni kot zakonski dolg). Neizpolnjevanje zakonskega dolga kot glavna ovira prokreacije je ženi onemogočalo materinstvo, ki je bilo osrednji element družbene konstrukcije ženskosti. V te kulturne, religiozne, družbene, ekonomske in politične okoliščine je avtor umestil številne osebne zgodbe, ki razkrivajo številne podobe ljubezni, zakonskega življenja in težav, ki so plod tako preiščenih strategij kot naključnih taktik arkerjev in njihovih družin. Prakse posameznika sta do določene mere določala in omejevala najprej njegov družbeni stan in spol, nato pa tudi njegova starost ter družina in njeni konflikti. Na tem mestu ne bomo začeli z »ljubezensko« zgodbo, ki predstavlja rdečo nit prve knjige, in družbeno skupino, o kateri zaradi številnih sodnih in osebnih virov izvemo največ, s plemstvom torej, ampak s kratko zgodbo Filipa Kalana in Ane Šubic, otrok očitno uglednih in vplivnih županov loškega gospostva sredi 17. stoletja. Jasno nasprotovanje vplivnih podeželskih družin je bilo verjetno posledica konfliktov, v katere so bili vpleteni njihovi starši. Da bi preprečili poroko, so ju zaradi domnevne Anine ugrabitve za kratek čas zaprli v ječo, a sta mladenka in mladenič s pomočjo posrednikov slednjic le pomirila strasti družin in skupnosti ter dosegla poroko. Drugače je bilo v zakonski zgodbi, že omenjeni rdeči niti prve knjige. Nepolnoletna Marija Kajetana grofica Barbo-Waxenstein je bila seveda odvisna od volje svojega očeta, ki je imel poroke svojih otrok za pomembne, saj se je zapletel v hud spor s svojim »svobodnjaško« zaljubljenim sinom, ki je mimo očetove volje izbral sicer premožno izvoljenko, a ne iz tako vplivne družine, da bi bila pogodu očetu. Dednost privilegijev, časti, družbenega položaja in premoženja je bila osrednji element družbenega položaja plemstva. Plemstvo je bilo namreč utemeljeno na družinski tradiciji (pogosto olepšani) in krvi. Po drugi strani pa je manj uglednemu ženinu poroka ponujala možnost hitrejšega družbenega vzpona, kar se še posebej pokaže v 18. stoletju, ko se delež porok med po statusu neenakima zakoncema bistveno poveča. Del razlogov gre iskati v monarhovi politiki pri podeljevanju plemiških nazivov uradnikom in vojakom. Od srednjeveških in novoveških teoretičnih

podlag prek primerov iz vsakdanjega življenja avtor prehaja v družbene spremembe 19. stoletja, ki uvajajo nove ideje in norme čustvovanja, a tako kot stoletja pred tem določajo, katerim družbenim slojem in kateremu spolu pritičejo določene oblike čustvovanja.

Zajeten del študije zavzemajo teoretični vidiki: sklepanje zakona, medicinski in filozofski traktati o zakonu, medosebni odnosi in spolnost, konstrukcije spolov in oblike »družabnosti«. Avtor predstavlja paleto reprezentacij in praks – od srednjeveškega ideala dvorjenja do meščanskega ideala svobodne izbire. Druga knjiga se začne s posebej obsežnim pregledom virov in kazenske zakonodaje. Avtor opozori na pereče pomanjkanje gradiva, ki onemogoča jasnejše zaznavanje morebitnih strukturnih sprememb in določanje pogostejših praks. Strinjati se moramo s tem, da je poznavanje virov ter upravnih in oblastnih struktur pomembno in da je treba tudi temu segmentu posvetiti pozornost. Pričakovana je avtorjeva ugotovitev o neskladju med normo in prakso, saj je slednja vedno rezultat konsenza med pritiski od zgoraj in motivi od spodaj ter ne nazadnje rezultat vsakokratnih ekonomskih in splošnih družbenih okoliščin, družbenega položaja posameznikov, ki so bili vpleteni vanje, ter vej in stopenj oblasti, ki so bile zadolžene za nadzor. Te so skladno s pravnimi, religioznimi in družbenimi teorijami – sklicujoč se na moralo – skrbele za nadzor nad nasiljem med zakoncema, medgeneracijskim nasiljem, neposrednim (javnim) spolnim nasiljem ter drugimi družinskimi in spolnimi odkloni.

Avtor s privilegiranimi viri ugotavlja, da so na vedno večjo konfliktnost zakona vplivali številni drugi dejavniki. Konflikte so lahko brez drugih vplivov povzročali že člani razširjene družine, vključno z avtoritativnimi predstavniki tretje generacije, sorodniki, vdovami ali motečimi služabniki oziroma služabnicami, med katerimi so bile tudi mlade, saj je narava dela zahtevala, da so gospodinjstva zaposlovala sicer manj izkušene, a telesno močne služkinje. Te so bile pogosto žrtve svoje poklicne in vsakršne podrejenosti ter bližine delodajalčevi družini. Kazenski spisi razkrivajo zapletena razmerja konfliktov in nasilja v družini, ki pogosto izhajajo iz značajskih lastnosti zakoncev, njihovega odraščanja oziroma staranja ter vpetosti družine ali posameznika v družbeno skupino (tako v kulturni svet plemstva kot podeželske skupnosti). Prisotnost alkohola, ekonomske okoliščine, družinske stiske, pa tudi priložnosti – kot je bila nastanitev vojakov –, moralne omejitve ali njihovo popuščanje in biološke potrebe so ob neločljivosti zakona lahko vodili v hude konflikte. In čeprav je prva asociacija modernega, a tudi historičnega posameznika ob pojmu družinskih konfliktov pogosto povezana z vedno bolj nevzdržnim skupnim življenjem, je mogoče najti izjeme. Dolga »zgodovina« zakonskega življenja je zaradi drugih ugodnosti zakonske zveze pozabila na burna obdobja, kot kaže ljubeči možev

epitaf ženi (Mariji Ceciliji Taufferer), ki je imela sredi 18. stoletja v Ljubljani precej burno ljubezensko življenje in se je zapletla v tako hude afere, da so jo po porodu otroka pred jeznim možem iz plemiške družine Taufferer ščitili celo ljubimčevi sorodniki. Možev jezo je v tem primeru potešila želja po ženini doti ali vzajemnost, ki sta jo lahko zakonca razvila ob poznejši skrbi drug za drugega, element, ki je lahko sestavni del ljubezni, vsekakor pa del življenja, zlasti v zrelejšem obdobju.

Ob vsem zapisanem o zgodovini morale in vlogi družine v njej je treba opozoriti, da je bila zakonska zveza v predmoderni, predindustrijski družbi privilegij. Rodbina in njeno premoženje sta prinašala toliko ugleda, da so se v kmečkih družinah za čast in ugled moževe rodbine pogosto še bolj kot nosilci časti borile njihove žene. Dota je bila za družino velik izdatek, a tu so bile plemiške družine na slabšem kot meščanske ali podeželske, kjer so dekleta včasih že v mladosti »oddali« za dekle. Zaradi opaznega deleža samskih ljudi živi tudi trg vedno bolj rigorozno prepovedane spolnosti. Veliko pove dejstvo, da je bila prostitucija v visokem srednjem veku dovoljena samo v Trstu, a še tam so jo v burnem obdobju protireformacije in številnih kriz prepovedali. Ko je sodišče preiskovalo zločine, ponavljajoče se tatvine Mihaela Koširja iz loškega gospostva, so kot dokaz njegove splošne nemoralnosti zapisali, da je celo prodajal spolne usluge svoje žene: »Khteri oče per mie hishy kurbati, ta more wogatusa vinu daty!« Pa tudi primeri kurtizan, ki so jih uspešno in neuspešno spreobračali ljubljanski jezuiti, so bili del vsakdana. Posilstva se za razliko od natančnih prepovedi v kazenskem pravu pričakovano komaj kdaj najdejo v sodni praksi.

Študija temelji na raznovrstnem arhivskem gradivu. Nastajalo je v okviru delovanja različnih instanc, ki so bodisi žugale in kaznovale bodisi le opazovale družbeno stvarnost, kot je počel mož popularne organizatorke družabnih dogodkov v Ljubljani, človek, ki se je v določenih življenjskih okoliščinah sicer izogibal družbeni sceni, a je bil vanjo še kako vključen kot ženitni posrednik, varuh časti vpletenih ali zgolj moralna avtoriteta – s stališča zgodovinarja pa tisti, ki je zapustil zares obsežen pogled in pregled nad plemiškim vsakdanom sredi 18. stoletja. Njegove zgodbe je mogoče najti pri številnih raziskovalnih vprašanjih. A kljub tako »razkošnemu« viru je avtor v raziskavo ambiciozno zajel vse družbene sloje, četudi so nekateri (višji) o svojih zakonskih intrigah, seksualnih popotovanjih in eksperimentih, konfliktih ter ekonomskem, družbenem, kulturnem in političnem ozadju pustili bistveno več pričevanj kot večinski del prebivalstva, ki je živel na podeželju pod jurisdikcijo bolj ali manj učinkovitih patrimonialnih sodišč. Bolj podučen bralec bo to v knjigi zaznal. Patrimonialna sodišča, v 19. stoletju nekoliko preurejena, so za večinsko kmečko podložniško prebivalstvo ostajala pristojna še v času, ki ga avtor označi za enega bistvenih

pravno-upravnih in kulturnih mejnikov. Gre za čas reform Marije Terezije in – v precej bolj zgoščeni in hitri obliki – Jožefa II.

Zgodovina morale, za katero se skrivajo tudi številni elementi zgodovine seksualnosti, je obsežen prispevek slovenske historiografije k tej vedno intrigantni temi. Dotika se seksualnosti kot ločene sfere v življenju ter sledi osnovni Foucaultovi ideji, da je zahodna družba od 17. stoletja naprej tlačila ideje o seksualnosti, po drugi strani pa je v določenih sferah celo spodbujala natančne ideje in refleksije o spolnosti. Določene prakse – baročno diskretno zakrivanje golote – je odraz spremenjene senzibilnosti določenih družbenih skupin in se odraža predvsem v njihovi obravnavi »Drugega«, ki pogosto sloni na tipiziranih podobah in se ponekod približuje stigmatizaciji. »Drugi« pa je prebivalec podeželja in nepismen ali predstavnik nasprotnega spola. Njegove prakse so ovite v tipizirane predstave »prvega«, tistega, ki je znal pisati. Zakonsko življenje je bilo kompleksno, in četudi je obstajala dominantna ideologija, ki je vključevala tudi imaginarij patriarhalne družine, je klonila pred vsakdanjim življenjem, prav tako pa družbene vloge spolov v njej. Tako je lahko zadnja potomka rodbine Cankar Katarina, por. Natrej, priženjenega in očitno neplodnega moža prisilila, da je sprejel njen način reševanja nadaljevanja rodbine. Že na galantni sceni, torej med plemstvom, so dominantne odnose rahljale številne okoliščine.

Sodni spisi različnih sodišč in stopenj, poleg Raigersfeldovih osebnih zapiskov glavni avtorjev vir,

kljub varajoči lahkosti zapisanih informacij (tudi v Koširjevem primeru) predstavljajo metodološko in interpretacijsko zapleten vstop v raziskovalcem tuje mentalitetne svetove akterjev in njihovih sodnikov, ki jih ni mogoče niti povsem predvideti niti razvozlati, četudi je raziskovalec »oborožen« s poznavanjem znanstvene literature na eni strani ter teoretičnih, pravnih in drugih tekstov, pa tudi tipičnih imaginarijev na drugi. V tem odnosu raziskovalec ne sme prevzeti vloge preiskovalca. V zapisanem ne bo našel samo ene sodne resnice, na podlagi zapisanega ne more razsojati, kdo je imel na sodišču bolj prav in kdo je uspešneje prikrival ali olepšal potek dogodkov. S pomočjo okoliščin in rekonstrukcije kontekstov raziskovalec ustvari interpretacijo, ki pa ni nujno edina mogoča.

Obsežna znanstvena monografija odličnega poznavalca zgodovine srednjega in novega veka temelji na ambiciozno zastavljenih ciljih, ki jim sledi izčrpna analiza obsežnega in raznovrstnega gradiva upravne, sodne in cerkvene provenience, literature in etnološkega gradiva ter antropološko-kulturna analiza upodabljalno umetnosti. Obvladovanje tako kompleksne tematike pri tako različnih izkušnjah vsakdana je odlika samo dobrih poznavalcev zgodovinskih struktur in praks ter predpogoj, da se sploh lahko lotimo prikaza zgodovine vsakdana na Slovenskem v srednjem in zgodnjem novem veku.

Dragica Čeč

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upošteevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801